

АБУ НАСР
ФОРОБИЙ

ҒОЗИЛ
ОҒАМЛАР
ШАҒРИ

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
НОМИДАГИ
ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЁТИ

Шарқ Уйғониш даврининг буюк мутафаккири Абу Наср Форобий асарларида оқилона давлат тузуми, инсоният жамияти ҳақидаги нодир ва доно фикрларга дуч келамиз. IX тўпلامда янаб, ижод этган IX—X асрларда «Арасту фалсафаси», «Фозил одамлар шаҳри», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида асарларидан намуналар киритилган. Китоб файласуфларга, тарихчиларга, адибларга ва шу соҳа билан қизиқувчи ўқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: академик Музаффар ХАЙРУЛЛАЕВ.
Тузувчи: филология фанлари номзоди Маҳкам МАҲМУДОВ
Муҳаррир: Тоҳир ИБРОҲИМ, Амр ФАЙЗУЛЛА

БК 87.3

Тақризчилар: фалсафа фанлари номзодлари А. Шарипов,
Ҳ. Жонматова

Тўпلامي Ўзбекистон Республикаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий кенгаши тасдиқлаган.

М 361 (04)—93
Ф 0301020000 55—93

ISBN-5-86484-075-0

© Абдулла Қодирий номидаги
халқ мероси нашриёти, 1993.

ШАРҚНИНГ МАШҲУР МУТАФАККИРИ

Илк ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқда ал-Киндий, ар-Розий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Ибн Рўшд каби бир қанча буюк мутаффакирларни етиштириб чиқарди. Улар феодализм ва мусулмон маданияти ривожланаётган бир шароитда ўз асарларида илғор ғояларини ишлаб чиқдилар. Бу ғоялар аста-секин Европага ўтиб, Ф. Энгельс кўрсатиб ўтганидек, Европа Уйғониш даврини ғоявий жиҳатдан тайёрлашда ва охир-оқибатда XVIII аср материализмини шакллантиришда муҳим роль ўйнади.

Ренессанс даври Европа жамиятининг маънавий тараққиётини таърифлаб, Ф. Энгельс: черковнинг маънавий диктатураси синдирилди, кўпчилик герман халқлари уни таълаб, протестантизмни қабул қилдилар, шу билан бирга, роман халқларига араблардан ўтиб янгидан кашф этилган ювон философиясини ўзига сингдирган XVIII аср материализмини тайёрлаган ҳаётбахш ҳурфикрлик тобора мустаҳкамлана бошлади, — деган эди.

Илк ўрта аср буюк мутафаккирларидан бири, ўз даврининг ёрқин юлдузи Абу Наср Форобий эди. Ўрта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, «ҳаётбахш ҳурфикрлик» шаклланиши ва умуман Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида илғор ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиёти унинг номи билан боғлиқдир.

Феодализм ва ислом дини шароитида ақл ва илм тавтанаси учун, маънавий озодлик учун, инсон такомили, адолатли жамият учун курашган бу машҳур олим, файласуф, гуманистнинг таваллуд топганига 1100 йилдан ошди.

Абу Наср Форобий ҳижрий 260 (милодий 873) йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойда Шош — ҳозирги Тошкентдан 200—260 км. шимоли-ғарбда жойлашган Фороб (Ўтрор) деган жойда туғилган. У Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таълим олган. Араб халифалигининг маркази — Бағдодда ўқишини давом эттирган, умрининг охириги йилларида Ҳалабда, сўнгра Дамашқда яшаган ва шу ерда тўққиз юз эллигинчи йили вафот этган.

Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларини ўз ичига олувчи 160 дан ортиқ рисола яратган. Лекин унинг илмий изланишлари аввало плимнинг назарий аспектларига ва фалсафий масалаларига тааллуқли эди.

Форобий ўзининг кўп қиррали ижоди билан инсон билимлари ривожига улкан ҳисса қўшди, жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди. Унинг асарлари ҳозирга қадар жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида ўрганилмоқда ва таржима этилмоқда. Форобий ҳақида турли тилларда кўплаб асарлар яратилган, унинг рисолалари кўп тилларда эълон қилинган.

Форобийнинг бой мероси кенг ўрганилмоқда. Мамлакатимизда унинг айрим асарлари рус, ўзбек, қozoқ тилларида таржима қилиниб, нашр этилган. Унинг ижоди ҳақида Москва, Ўзбекистон, Қozoғистон олимларининг монографиялари, рисолалар, мақолалари нашр этилган. Озарбайжон, Тожикистон, Туркменистон ва бошқа республикаларда ҳам муайян ишлар олиб борилмоқда.

Форобий жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида катта воқеаларга бой бўлган илк ўрта аср даврида яшади. Бу даврда Яқин Шарқда феодал муносабатлари ривожланди, ишлаб чиқариш кучлари ўсди, ҳунармандчилик, шаҳар ҳаёти, юксалди, ирригация системалари, йирик архитектура иншоотлари барпо этилди, янги шаҳарлар вужудга келди, жамиятнинг ижтимоий-маданий тараққийетида уларнинг роли ошди, халифаликнинг турли районлари ўртасида, шунингдек, Ҳиндистон, Византия, Хитой, Африка, Ўрта Ер деңғизи қирғоғи шаҳарлари билан ташқи савдо кучайди.

Маънавий ҳаёт, бир томондан, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Юнонистон ва бошқа мамлакатлар халқлари антик илмий ва маданий традицияларини қайта тиклаш ва бу традицияларни феодал жамияти эҳтиёжлари заминида янада ривожлантириш, илм-фанни, табиат ва жамиятни ўрганишга қизиқишнинг кучайиши билан характерланса, бошқа томондан, диний маърифат мусулмон руҳонийларнинг таъсири кучайди. Мусулмон руҳонийлари антогонистик феодал тузумини ҳар қандай йўллар билан мустаҳкамлашга кўмаклашдилар. Яқин ва Ўрта Шарқ тарихининг бу даври Уйғониб даврини эслатади, у ҳам Италия Уйғониб даври каби ўзининг тафаккур титанларини, энциклопедист-олимларини етиштириб чиқарди. Бу мутафаккирлар халқни маърифатга чақириб, интеллектуал интилишларни ҳамда даврнинг ижтимоий идеалларини ҳам акс эттирган асарларни яратдилар.

Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги зиддиятлар жамиятнинг ғоявий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Илғор ва консерватив ғоявий-назарий тенденциялар ва улар ўртасидаги кураш дастлаб мутазилийлар билан мутакаллимлар таълимоти ўртасидаги тўқнашувда энг илғор кучларининг қараш ва интилишларини акс

эттирган ал-Киндий, ар-Розий, Форобий, Ибн Сино, Беруний номи билан боғлиқ прогрессив фалсафий оқим ҳамда Ашъарий, Ғаззолий ва бошқаларнинг ишларида ёрқин ифодаланган ўзгача оқим ўртасидаги муросасиз кураш шаклини олди.

Форобий асарларида, унинг ижтимоий-фалсафий ғояларида даврнинг туб зиддиятлари, унинг ютуқлари ва камчиликлари чекланганлиги, ижобий ва салбий томонлари акс этган.

Ўз даврининг йирик мутафаккири, қомусий олими, буюк файласуф ва гуманисти бўлган Абу Наср Форобий илғор фалсафий мактабнинг шаклланишига улкан ҳисса қўшди ва унинг муҳим масалалари ва асосий йўналишларини белгилаб берди..

Форобийнинг ўрта аср илғор фикри тараққиётидаги ўрни ва ролини таърифлаганда, аввало, унинг қадимги юнон олимлари асарларини таржима қилганлигини ва уларга ёзган шарҳларининг аҳамиятини кўрсатиб ўтиш лозим. Форобий эллин донишмандлигининг чуқур билимдони эди. У Платон, Аристотель, Эпикур, Зенон, Александр Афродизий, Евклид, Птоломей, Порфирий асарларига шарҳлар ёзган, турли-туман қадимги фалсафий мактаблар — эпикурчилар, стоиклар, пифагорчилар, кишиклар мактабларни яхши билган (Форобийнинг «Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш лозим» деган рисоласига қаранг). У қадимги Греция, аввало, Аристотель натурфилософик ғояларининг изчил давомчиси ва тарғиботчиси бўлиб, Аристотелнинг барча машҳур асарларига шарҳлар ёзди.

Форобийнинг бу фаолияти фақат маърифатчилик мақсадларини кўзлаб қолмасдан, балки ҳукмирон мусулмон теологиясининг ақддаларидан фарқли бўлган табиий-илмий ва соф фалсафий билимларнинг шаклланишига ҳам хизмат қилади.

Шарқда бу даврда Аристотель жамиятининг илғор кишилари ўртасида беқиёс обрўга эга эди. У маърифат учун курашувчи, ғоявий устоз ҳисобланарди. Аристотелни юнон донишмандлигини чуқур билганлиги, қомусий ақли ва илм-фан тараққиётига катта ҳисса қўшганлиги учун Форобий «ал-муаллим ас-соний» — «иккинчи муаллим», «Шарқ Аристотели» деган унвон олди.

Форобий ўзи шуғулланган илмнинг ҳар бир соҳасида ақл принципларига ва нарсаларнинг объектив муносабатларига мувофиқ келувчи ҳақиқий аҳволни аниқлашга интилди. Шу маънода унинг «Инсон танасининг аъзолари ҳақидаги» рисоласи катта аҳамиятга эга. Бу асар тиббиёт илмининг мақсад ва вазифаларини аниқлашда машҳур «Тиб қонунлари»нинг муаллифи Абу Али ибн Синонинг бевосита ўтмишдоши бўлганлигини тасдиқлайди. Форобий бу ерда организм билан муҳитнинг ўзаро алоқасига, инсоннинг руҳий ва жисмоний ҳолатининг ташқи омиллари, атроф муҳит таъсирига боғлиқлигига алоҳида эътибор берди.

«Астрологиянинг тўғри ва нотўғри қоидалари ҳақида» деган рисоласида олим астрологларнинг руҳий ва ижтимоий ҳоли-

салар ва жараёнларни осмоний жисмлар ҳақидаги илмий тахминларга асосланган фаолиятларини ёлгон тасаввурлар ва уйдирмалардан фарқлаш зарурлигини таъкидлайди.

Мутакаллимларнинг табиатда мутлақ бўшлиқнинг мавжудлиги ҳақидаги асосий тезисларидан бирига қарши чиқиб, Форобий «Бўшлиқ ҳақидаги рисола»сида сув тўлдирилган идиш билан ўтказилган оддий тажрибасида мутлақ бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмаслигини ва табиатда кўз билан кўриладиган фазони ташкил этувчи кўзга кўринмайдиган заррачалар мавжуд деган фикрни айтди. Евклид, Птоломей китобларига ёзган шарҳларида, ўзининг геометрияга оид китобида Форобий антик дунё ва ўрта аср математик гояларининг йирик билимдони сифатида майдонга чиқди ва математиканинг бир қанча мураккаб проблемалари, категориялари ва абстракт тушунчаларини материалистик ҳал этиш йўлини қидирди.

Форобий кўп жилли «Муסיқа ҳақида катта китоб» билан Ўрта асрнинг йирик муסיқашуноси сифатида майдонга чиқади. У субстанциянинг хусусияти бўлган товушлар пайдо бўлишининг фақат табиий-илмий таърифини бериб қолмасдан, балки муסיқавий куйлар гармонияси вужудга келишининг математик принципларини очиб беради. Бу асарда фақат музика назарияси эмас, балки тарихи ҳам баён этилган, Ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқда маълум бўлган музика асбоблари ҳамда уларда ижро этиш қоидалари тафсилоти ҳам берилган. Форобийнинг ўзи таълиқли музикачи, ривоятларга кўра, ажойиб созанда ва бастакор, янги музика асбобининг ихтирочиси бўлган. Унинг бу асари Яқин ва Ўрта Шарқда музика илмининг келгуси тараққиётида асос ва қимматли манба бўлиб қолди.

Форобий йирик мантиқ олим сифатида ҳам кенг шуҳрат қозонган. У мантиқнинг турли проблемаларига оид бир қанча рисоалар ёзган бўлиб, уларда қадимги Юнонистоннинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. У мантиқнинг тўғри фикрлашнинг шакллари ва қоидалари ҳақидаги илм, тўғри билимга эришилдиган омил деб билди.

Ўрта аср фанининг тараққиётида Форобийнинг илмлар таснифи муҳим роль ўйнади. «Илмларнинг келиб чиқиши ҳақида», «Илмларнинг таснифи ҳақида» рисоаларида ўша даврда маълум бўлган 30 га яқин илм соҳасининг тартиби, характеристикаси ва тафсилотини берди. Илмларнинг структураси ва тизимини баҳолашда Форобий асосан материалистик принципдан келиб чиқиб, илмда борлиқнинг бирдан-бир ҳолати акс этишдан иборат объектив мезонни илгари сурди. Форобий фикрича, ҳар бир фан субстанциянинг муайян томонини, моддий жисмларнинг муайян гуруҳи ёки хусусиятини ўрганади. Олим табиат ва инсон организмга хос бўлган табиий жараёнларни ўрганувчи илмларни биринчи ўринга қўйди.

Умуман Форобий илмларнинг қуйидаги структурасини келтиради:

1. Тил ҳақидаги илм. У етти бўлимдан иборат бўлиб, грамматика, поэтика, тўғри ёзув ва бошқаларни ўз ичига олади.

2. Мантиқ. Саккиз бўлимдан, жумладан тушунча, муҳокама, хулоса ҳамда муҳокама методига тааллуқли силлогистика, диалектика, софистика ва бошқалардан иборат беш бўлимни ўз ичига олади.

3. Математика, етти мустақил илм: арифметика, геометрия, оптика, сайёрлар, музика, оғирлик, механика ҳақидаги илмлардан иборат.

4. Илм ат-табиий ва илм ал-илоҳий — табиий ва илоҳий илмлар ёки метафизика.

5. Спёсат илми (илм ал-маданий — шаҳар ҳақидаги илм, шаҳарни бошқариш илми), юриспруденция (фикҳ) ва мусулмон теологияси (калом). Мутакаллимлар каломни билишнинг, философиянинг универсалъ методи, исломнинг назарий асоси деб ҳисобланганлари ҳолда Форобий бошқа илмлар орасида унга жуда кам ўрин берган. Бу билан Форобий ортодоксал ислом тарафдорлари талқинидаги каломнинг ҳамма нарсани ўз ичига олиш характерини инкор этади.

«Илмлар таснифи ҳақида» рисоласининг кириш қисмида Форобий ўзининг илмларнинг таснифи бўйича ишдан мақсади ҳақиқатни ўрганиш ва тасдиқлашдан, уни ёлғондан ва ҳақиқат сифатлиқдан фарқлашдан иборат, дейди. Шу муносабат билан у билишнинг қийинчиликларини баён этади, олимнинг юксак масъулиятини таъкидлайди, ҳамда илмий билиш масалаларига догматик муносабатда бўлувчи, шунингдек, аслида илмнинг моҳиятини тушунмасдан туриб, ҳамма нарсани билишни даъво қиладиган кишиларни танқид қилади.

Форобий фикрича, фанлар ва умуман билим борлиқдан келиб чиқиб, инсоннинг уларга бўлган эҳтиёжнинг ўсиб бориши ва борлиқни узоқ вақт ўрганиши жараёнида муттасил ва пзчил тупланиб боради. Форобий системасида турли илмлар бир-биринининкор ва истисно этмайди, балки ўзаро бир-бири билан боғлиқ, ва дунёни билишга ҳамда бахт-саодатга эришишга хизмат қилувчи ягона ҳалқани ташкил этади.

Форобийнинг ўрта аср маънавий маданиятининг турли соҳаларидаги дадил изланшлар ва муваффақиятлари унинг ўз дунёқараши ва фалсафий системасида реакцион оқимларга зид бўлган принциплардан келиб чиққанлиги билан изоҳланади. Антик дунёнинг прогрессив фалсафий традицияларини ҳамда дунёвий илм ва маданиятнинг кучли тараққиёти, аввало ўша даврдаги табиий-илмий фикр ютуқлари заминида шаклланган бу принциплар Форобийга борлиқнинг тузилиши, табиятнинг моҳияти, ақл ва илмнинг роли, ижтимоий ҳаётнинг характерини ҳақида

янги ғояларни илгари суришга имкон берди. Бу ғоялар Урта аср Яқин ва Урта Шарқнинг маънавий ҳаётида янги, прогрессив ижтимоий-фалсафий йўналишнинг шаклланишига олиб келди.

Музаффар ХАЙРУЛЛАЕВ

МУАЛЛИМ АС-СОНИЙ

Абу Наср Форобий Ўрта Осиёдан чиққан буюк фан арбобларидан саналади. Ўрта аср фан ва маданиятига улкан ҳисса қўшган бу олим билим-маърифатнинг кўп соҳаларини эгаллаган ва ўзидан кейин салмоқли мерос қолдирган. Форобий риёзиёт ва фалакиёт, табобат ва мусиқа, мантиқ ва фалсафа, тилшунослик ва адабиёт соҳаларида қалам тебратган, бу соҳаларнинг ҳар бирида ажойиб асарлар яратган.

Форобий фалсафа тарихида йирик мантиқшунос, файласуф сифатида машҳурдир, унинг таржимаи ҳоли ҳақида тиббиёт тарихига оид китоб ёзган араб олими Ибн Аби Усайбиа (1203—1270) Форобий ҳақида бундай ёзади:

«Абу Наср Форобий бир қанча вақт Бағдодда яшади, кейин Шом (Сурия) га кўчиб келиб, умрининг охирига қадар шу ерда туриб қолди. Раҳматлик етук файласуфлардан, фозил донишмандлардан эди, ҳикмат — фалсафага оид фанларни мукаммал биларди. Риёзиёт-математика, фалакиёт астрономик илмларига моҳир, покиза, йирик аллома киши эди. Мол-дунё билан ҳеч иши йўқ эди, «ўлмас овқат» га чидаб яшайдиган серқаноат одам эди. Унинг феъл-атвори худди қадимги файласуф-ҳакимлар одобига ўхшарди.

Абу Наср Форобий тиб илмидан ҳам дурустгина хабардор эди. Бу илмга оид назарияни яхши биларди. Аммо амалий тажриба қисмининг унча чуқур билмасди».

Ибн Аби Усайбнанинг отаси кўз табиби бўлган экан, ўғли ҳам бу касбни эгаллаб, кейин асар ёзишга рағбат қилган, натижада тўрт юз табибнинг таржимаи ҳолини тўплаб асар ёзганида улар ичида Шом (Сурия) табиби сифатида Форобийни ҳам эслаб, у ҳақида ўзигача етиб келган маълумотларни бериб ўтган.

Чиндан ҳам Форобийнинг тиббиётга оид «Гален (Жолинус) қарашларига қарши ёзилган раддия китоби»,

«Тирик мавжудот аъзолари ҳақида», «Қувват ҳақидаги китобга тушунтирув» каби асарлари бўлган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб жамғармасида Форобийнинг тиббиётга оид учта асарининг қўлёзмаси (номлари бир оз бошқачароқ тарзда) сақланади. Булар институт жамғармасидаги нодир қўлёзма ҳисобланган 2385 рақамли «Рисоил ал-ҳукамо» («Ҳақимлар рисоалари») деган тўпламдадир.

Форобий дастлаб қадимий фалсафа фани билан танишар экан, аввало Аристотель (Арасту) асарларини кўпроқ мутолаа қилган ва бу соҳани у жуда ҳам мукамал эгаллаб олган.

Ҳақиқатан ҳам қадимги юнон файласуфи Аристотель (Арасту) жаҳон фани ва маданияти тарихида салмоқли ўрин олган буюк мутафаккир эди. Унинг асарлари ўрта асрларда Шарқ тилларига таржима қилиниб, кенг қўламда ўрганилар эди. Лекин Аристотел (Арасту) дан кейин фалсафа уфқида, хусусан, Шарқда Форобийчалик улкан зот майдонга чиқмади. Форобий ўз билими, маърифати, фикр доирасининг кенглиги билан Шарқда шу даражада шуҳратга эришдики, оқибатда уни Аристотел — (Арасту) дан кейинги йирик мутафаккир — «Муаллиус-соний» — «Иккинчи муаллим» деб атай бошладилар. Шу билан «Иккинчи муаллим» унвони Форобий номига сифат тариқасида қўшиб ёзила боблади.

Форобий йирик маърифатпарвар олим эди. У умр бўйи илм ахтарди, билим ўрганди. Форобийнинг ўз ибораси билан айтганда, «бўшаб қолган диёрлар, одамлар сўзларидан мева териб юрди». Унинг фикр доирасига ўзи туғилиб-ўсган (у 873 йилда туғилган эди) юрти — Фороб шаҳридаги билим етарли бўлмади, ўша даврдаги Ўрта Осиё ўлкалари унинг билимга бўлган ташналигини қондира олмади, билим-маърифат излаб Ироқ ўлкасига сафар қилди. Ўша даврдаги ҳашаматли саналган, теварак-атрофдаги олимларни, билим-маърифат эгаси бўлмиш донишмандларни ўзига жалб қилган Бағдодда Форобий қўним топди. Бу ерда у араб тили ва адабиётини, мантиқ ва фалсафани ўрганди. Лекин Форобий билим ахтаришда ҳормас-толмас кишилардан эди. У ўша пайтларда Шомнинг шимолида жойлашган Харрон деган шаҳарда Юҳонно ибн Хийлон деган мантиқ илмига уста масиҳий олим бор деб эшитади. Бу олим Аристотел (Арасту) дан қолган фалсафий тузилмани ўз даврининг энг йирик олимларидан ўрганган экан. Форобий ўша даврдаги мусулмон фарзанди фақат мусулмондан таъ-

лим олиши керак, деган ақидани тарк этиб, «ғайридин»-лардан ҳам илм ўрганишдан ҳайиқмайди. Кейин у Шом, Миср ўлкаларига юзланди, бу ерларда у файласуф сифатида жуда катта обрў қозонди, мударрислик қилиб, шогирдлар орттирди. Тарихчиларнинг ёзишича, Форобий доимо ўз шогирдлари даврасида бўлар ва уларнинг йиғинларида қатнашиб турар экан. Шунингдек, унинг олдида навбатма-навбат илм аҳли ҳам келиб турар экан. Тарихчиларнинг хабар беришларига қараганда, Дамашқнинг ўзида Форобийдан таълим олувчилар сони ўн мингга етган. Форобий мантиқ соҳасида ҳам анчагина тер тўккан. Ибн ал-Қифтий (1172—1248) деган араб олимнинг сўзига қараганда Форобий «Мантиққа онд китобларни тадқиқ қилип ва шарҳлашда кўп иш қилган. Мантиқнинг қийин жойларини ойдинлаштирган, кўпчиликка номатълум бўлган яшрини сирларини очган ва ундан фойдаланишни осонлаштирган».

Ўша давргача мантиқни ўқиш ва ўқитиш усуллари анчагина мураккаб бўлган экан. Бу борада Форобий мутолаачиларга мантиқ илмини ўрганишни осонлаштиришга бел боғлаб, анчагина муваффақиятларга эришган.

Юқорида зикр қилинган араб олими Ибн ал-Қифтий бу тўғрида шундай деб ёзади: «Форобий ўз асарларида мантиқдан фойдаланиш учун тушунарли иборалар, позик ишоралар қўллади, ҳатто мантиқда шарҳлаш, ўргатиш ва таҳлил қилишдаги ал-Қиндий ва бошқа олимлар йўл кўйган бепарволикларни ҳам кўрсатиб ўтди. Шундай бўлгани учун ҳам Форобий китоби бу фан соҳасида ғоят етук, ниҳоятда ягона саналадиган бўлди».

Форобий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта асрларда олимлар таҳсинига сазовор бўлган.

«Абв Наср Форобийнинг «Иҳсо ал-улум ва ат-таъриф» («Илмлар саногии ва уларнинг таърифлари» деган кутлуғ китоби бор, — дейди Ибн ал-Қифтий. — Бундай асарни ёзишда шу пайтгача Абу Насрдан ҳеч ким ўзиб кетолмаган, ҳатто бу хил фикр-мулоҳазаларни унчага ҳеч ким айта олмаган, у киши етишган даражага эриша олмаган ҳам; биронта ҳам толиби илм йўқки, у тутган тўғри йўлдан фойдаланмаган бўлсин».

Форобий ўша даврда фалсафа фани Платон (Афлотун) ва Аристотель (Арасту) ғояларини, улар қолдирган фалсафий меросни ўрганган. Бу ҳақда Ибн ал-Қифтий маълумот бериб ўтади. Бу олим XII асрнинг охири, XIII асрнинг бошларида яшагани учун унинг мулоҳазалари диққатга сазовордир. Шу билан сўзини яна ўша Ибн ал-Қифтийга берамиз. У айтади:

«Абу Наср Форобийнинг Платон (Афлотун) ва Аристотель (Арасту) фалсафасига бағишланган китоби унинг фалсафа соҳасида пешқадам бўлганлигидан далолат беради. Бу китоб илми ҳикматнинг назарий йўлларини ўрганишда жуда катта дастуриламал бўлди ва у орқали муаллиф барча илм сирлари ва унинг натижаларини алоҳида-алоҳида эгаллаш йўлларини билдирди; илмлар қандай қилиб соддаликдан мураккаблик даражасига ўсиб-ривожланаётганини баён қилди. Кейин шу восита билан Афлотун фалсафасидаги ғояларни тушунтиришга киришди, бу ерда у унинг таърифларини бир-бир санаб ўтди. Кейин шу йўсинда Аристотель (Арасту) фалсафасини изоҳлашни давом эттирди, унга каттагина муқаддима ёзди ва тадрижий равишда унинг фалсафасини баён қилиб берди. Ундан сўнг Аристотел (Арасту) нинг мантиқ ва тиббиётга оид осарларидаги ғояларининг ҳар бири ҳақида алоҳида-алоҳида китоб ёзиб, уларни тавсифлаб тушунтириб берди...

Мен фалсафани ўрганувчилар учун ундан фойдалироқ бирор китоб борлигини билмайман. Бу асар барча илмлар учун муштарак ҳисобланган ҳамда у орқали билинган илмларнинг ўзига хос маъноларини ҳам кўрсатади. Олдинлари мантиқдаги маъқулот — категория маънолари, уларнинг нимадан иборат экани тушуниб бўлмас даражада эди; қандай қилиб у маънолар барча илмларга дастлабки асос бўлиши мумкинлигини худди мана шу Форобий асарларидангина аниқлаб олинадиган бўлди».

Форобий ўрта асрларда ҳам олимлар наздида шундай мўътабар зот, уларга буюк устоз эди. У биргина фалсафа ва мантиқдагина шуҳрат қозониб қолмади. Улуғ мутафаккирнинг юз олтишидан ортиқ асарининг чорак қисмигина бизгача етиб келган, холос. Ҳозир Форобий борасидаги айтилаётган гапларимизнинг ҳаммаси унинг ўша бизгача етиб келган сал кам қирқта асари асосида билдирилаётган мулоҳазалардир. Лекин шунинг ҳам айтиш керакки, Форобий кўпчилик олимларга нисбатан энг камбағал ҳаёт кечирганлардан саналади. Шунга қарамай, у йирик асарлар таълиф (ижод) қилишга муваффақ бўлган.

Тарихчиларнинг нақл қилишларича, Форобий Дамашқнинг бир боғида қоровуллик қилиб кун кўрар, камбағаллигидан ўша қоровуллик учун берилган чироқни ёқиб, китоб мутолаа қилар ё бўлмаса, таълиф (ижод) билан шуғулланар экан.

Форобийнинг яна ажойиб ишларидан бири мусиқа соҳасида ёзган асарларидир. Маълум бўлишича, Форобий

ёшлигидан бошлаб мусиқага берилган, ўша пайтларда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган мусиқа асбобларини яхши чала билган. Шу билан бирга у мусиқа назариясини ҳам мукамал эгаллаган. Абу Наср Форобийнинг асарлари рўйхатида унинг бу соҳага оид бир қанча асарларини кўрамиз. Чунончи, Форобий «Мусиқа китоби», «Оҳанглар таснифи ҳақида китоб», «Мусиқа ҳақида сўз», «Оҳангга қўшимча қилинган сўз» каби асарлар ёзган.

Тарихчи Ибн Аби Усайбанинг ҳикоя қилишича. «Форобий ажойиб бир мусиқа асбоби ясаган, ундан жуда ҳам гўзал, ёқимли куйлар эшитиш мумкин бўлган, ҳатто бу куй эшитувчини жуда ҳам завқлантириб юборган».

Форобийнинг мусиқа соҳасида билимдон киши эканлигини ўша даврда тўқилган бир ҳикоядан ҳам билиш мумкин. Ҳикояда Форобий Шом амири саройига кириб, мусиқа чалиб, у ердагиларни ухлатиб чиқиб кетади. Бу нақл ҳам Форобийнинг мусиқа донишмандлигига эмас, балки унинг уста ижрочиси ҳам бўлгани ҳақида ўша пайтларда пайдо бўлган ҳикоятдир.

Форобийнинг катта хизматларидан яна бири унинг идеал жамият ҳақидаги ўйлари ва бу ҳақда ёзган асарларидир.

Форобий бу борада бир неча асарлар таълиф қилган кўринади. Унинг «Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб», «Сиеъат ал-мадания» («Шаҳарлар устида сиеъат юргизиш») ва бошқа асарлари бўлган. Буларда Форобий олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. Ана шу асарининг икки нусхаси Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтини китоб жамғармасида сақланмоқда.

Ундан ташқари, бу институт жамғармасида Форобийнинг анчагина қўлёзма асарлари сақланади. Форобийнинг институт даргоҳида сақланаётган қўлёзма китоблари ўн саккизтадир. Булар орасида «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Масалалар булоғи», «Жисм ва акциденцияларининг бошланғичи», «Ақл маънолари ҳақида рисола», «Яҳё ан-Наҳвийнинг Аристотел (Арасту) га билдирган раддиясига қарши ёзилган раддия», «Аристотел (Арасту) нинг «Метафизика» асари мақсадлари ҳақида» каби асарлари мавжуд. Булар Форобийнинг юз олтиинчидан ортиқ асарларининг бизгача етиб келганларидан бир қисми, холос.

Буюк маърифатпарвар Форобий таваллудига 1100 йил

дан ошди. Лекин шунча вақт ўтганига қарамай инсоният уни унутмади, мутафаккирнинг маърифат йўлида чеккан заҳматлари, билим ва таълим борасида қилган меҳнатлари юксак баҳоланди, унинг мероси авлодлари наздида қадр топа олди.

Абдусодиқ ИРИСОВ

АБУ НАСР ФОРОБИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

ТАЛХИСУ НАВОМИСИ АФЛОТУН

(Афлотун қонуилари моҳияти)

Агар инсон ҳар қандай ҳайвондан бирор нарсада устун бўлса, у — нарса ва хатти-ҳаракатларнинг фарқини ажратишга ёрдам берувчи бир куч бўлади ва инсон ўша куч ёрдамида нарсалар ҳамда хатти-ҳаракатлардан ўз хоҳиши бўйича фойдаланади. Инсон, уларнинг қайси бири фойдали, қайси бири зарарли эканлигини ўзига равшан бўлмагунча кузатади ва фойдалигини танлаб олиб ўзлаштиради, зарарлигини рад этиб, улардан ўзини олиб қочади. Кучларнинг ҳаракатга айланиши тажриба ёрдамида рўёбга чиқади. Тажрибанинг моҳияти — айрим турлар тўғрисида фикрлаш ва ўша айрим нарсалар билан мос келадиган умумиятлар ҳақида мулоҳаза қилишдан иборатдир.

Тажриба ўтказиб, бу тажриба ва ҳаракатларда нарсанинг ҳақиқий моҳиятига қарама-қарши ҳолати ҳақида ўйлаб адашган одам баркамол эмас, балки бу ишда ким энг кўп тажрибага эришса, ўша энг муътабар ва энг баркамол инсондир. Янглишишлар учун сабаблар бисёр. Улардан (янглиш фикрлашдан) суфстаник санъат ҳақида сўз юритганлар фойдаланишган.

Донишманд кишилар, айрим нарсалар устида ўз кузатишлари пайтида умумий фикрлар ва мулоҳазаларга суянишга тугма қобилиятлари бўлган одамлар эмас, балки тажриба орқали асл ҳақиқатга етишган кишилар оқил инсонлардир. Шунингдек, айрим нарсаларни ўзида мужассам этган вақт давомида ўша нарсанинг шундай иш-ҳаракати бир неча бор кузатилса, ўша айрим нарса субстанционал бўлиб қолади. Худди бир ёки икки ва ундан ҳам кўп марта тўғри гапирилса, ҳақиқатнинг бутунлай ҳаққонийлиги ҳақидаги мулоҳаза тугма қобилиятга ўхшаб қолганидай, бу нарса ҳақида шу иш-ҳаракатлар кечган жамъи вақтига қараб баҳо берадилар. Ёлгон гапирилганда ҳам худди шундай бўлади. Ҳасурлик, қўрқоқлик ёки инсон табиатининг бошқа бирор жиҳатини

бир печа бор мулоҳаза қилинса, у ҳолда булар ҳақида ҳамма, донио ўз фикрини билдиради.

Агар оқиллар одамлардаги туғма қобилиятларнинг бу аҳамиятини билсалар эди, ўз кўнгилларида кўпчилик баҳо бериши мумкин бўлган, кўп марта қайтарилувчи бирор фазилатни топган бўлар эдилар. Кейин улар ўша фазилатни, тескари бирор иш қилиб, одамлардан яширган бўлардилар, одамлар эса (шу тескари ишни) унинг аввалги хислати, деб ўйлар эдилар. Бу худди имон, ҳақгўйлик, зоҳидлик ҳамда маросимлардан яхши хабардор бўлган ва эзгуликларни халқ орасида тарқатувчи бир покдоман тақводорнинг ишига ўхшайди. У жоҳил ҳоким таъқибидан қўрқиб шаҳардан қочмоқчи бўлган. Аммо ўша ҳоким томонидан уни қаердан топиб бўлса-да, дарҳол ҳибсга олиш тўғрисида фармон чиқарилди. Тақводор шаҳарнинг ҳеч қайси дарвозасидан чиқиб кетолмади, у султоннинг соқчилари қўлига тушиб қолишдан қўрқарди. Шунда зоҳид байрамона кийимларни кийиб ясашига, қўлига танбур олиб ўзини ёлғондакам мастликка солиб, танбурни чертиб кечаси шаҳар дарвозаси олдига келишга мажбур бўлди. Дарвозабон ундан: «Сен кимсан?» деб сўради. Зоҳид масхараомуз жавоб берди: «Мен фалончи зоҳидман». Дарвозабон, устимдан кулапти, деб ўйлаб, унинг йўлини тўсмади. Шундай қилиб зоҳид, сира ёлғон гапирмай таъқибдан қутулди.

Ушбу муқаддимадан кўзлаган мақсадимиз, донишманд Афлотун (Платон) ўз илмларини ҳамма одамларга ошкор этишни ўзига эп билмаганини, шунинг учун тимсоллар, мажозлар, топишмоқлар ва идрок этишга қийин усуллар воситасида илмни унга алоқаси бўлмаган одамлар тушуна олмайдиган даражага етказганини кўриб чиқишдир. Бу, илмнинг қадрига етмайдиган ёки ундан тўғри фойдаланмайдиган одамларга нисбатан тўғри тадбирдир. Агар илм маълум ва тушунарли бўлиб кўпчилик орасида ёйилганида, Афлотун балки илм тўғрисида очик ва аниқ гапирган бўларди. Муталаа қилувчи ва эшитувчи эса, уларни бир тимсол деб, Афлотун шу тимсоллар орқали асарларидаги пинҳон нуқталарни ва зиддиятларни тушунтирмоқда, деб ўйлаши мумкин эди. У аввал тушунтирган, кўрсатиб ўтган нуқталарида тўхталиб ўтирмай, ўз суҳбатларида ёритилган илмда кўрсатилганларнигина таъкидлайди. Бу, унинг «Қонунлари» даги усулдир. Биз, бу китобни тушунмоқчи бўлган ва ўрганишга қийналган одамларга фойдали бўлиши учун унинг ушбу асарида уқдрилган асосий маънони таъкидлаб кўрсатишга аҳд қилдик.

Савол берувчи (Афиналик) қонунларнинг жорий этилишининг сабабларини ва бу сабабларнинг маъносини, айтиб ўтилганидек, ҳақиқатан ҳам қонунлар тузувчи номидан амалга ошириладими, йўқми аниқлайди. Жавоб берувчи (Клиний) юнонларда бу қонунларни жорий қилувчи Зевс эканлигини ва у, бу ишда буюк натижаларга эришганлигини тушунтиради. Қонунларнинг кўплиги ва уларнинг кўпи бефойда эканлигини тушунтириш учун Афлотун бошқа бир қонун ҳақида ҳикоя қила бошлайди. У исбот тариқасида шеърятдан мисол олади ва қадимги қонун жорий қилувчиларни мадҳ этувчи, одамлар орасида кенг тарқалган маталини келтиради. Кейин у, қонунларни ўрганиш тўғри эканлигини кўрсатиб ўтади. Чунки қонунларни билмаган ва уларга бўйсунмаганлар (қонунларни) бемаъни деб аташни хоҳлаб қоладилар. Афлотун, қонунларнинг ҳар қандай оқилликдан бениҳоя устун туришларини тушунтиради. У ўз даврида маълум бўлган қонунлардан айримларини ўрганиб чиқади.

Сухбатда сарвлар ҳақида ва савол берувчи қайси йўлдан боришни зарурлиги ҳақида эслатиб ўтилади. Кўп одамлар бу ерда нозик маъно бор деб ўйлайди. Афлотун баҳслашувчиларнинг савол-жавоблари ва эркин ҳамда тушунини қийин бўлган ғоялар ёрдамида бошиқалар ўйлаган маънодан ўзгача маънода ўз нутқини чўзмоқчи бўлган. Гапни бундай айлаштириш туфайли у ўзи беркитмоқчи бўлган маънонинг тескарисини ёритишда нутқ равшанлигига эришган.

Кейин у ўзларида (юнонларда) маълум бўлган қонунларни баркамол этишга киришади, соғлом ақл талабига биноан уларнинг қанчалик тўғрилиги ва фойдаланишга яроқлилигини ўрганади. Ҳамоа бўлиб овқатланиш, оғир юкларни ташишда енгил қурилмалардан фойдаланиш шулар жумласидандир. Уларнинг кўпчилиги пиёда юришларини ҳисобга олиб, потекис йўлларда одамлар орасида аҳиллик ва ўзаро ёрдам мавжуд бўлса, бундан фойда жуда кўплигини тушунтиради.

Сўнгра, у мувофиқ қурулларнинг қўлланиши, уларни пшлатиш маҳорати, бирлаштириш ва ўзаро жойлаштириш — айрим одамлар учун эмас, доимий уруш ҳолатларида умуман зарур нарсга эканлигини тушунтиради.

Афлотун шунингдек, баъзилар урушда қандай фойда олишларини, урушнинг айрим ўринлари кўпчилик томонидан пухта ўрганилганми, йўқми эканлигини баён этади. Сўнг жузъий ва умумий масалаларни изоҳлайди.

Ҳейин урушлар масаласига ўтади ва урушда ҳам қонунларнинг кўп фойдали томонлари борлигини эслатади. Масалан, сиртдан тазйиқ ўтказиб сингдириладиган кўнгил ғазабини бостириш учун инсоннинг ўзи билан олиб борадиган ҳақиқат излаш борасидаги курашда қонуннинг фойдаси борлигини айтади.

У яна, қандай шаҳар фозил шаҳар ва қандай одам эканлигини тушунтиради, қоидали ва соғ- фозил одам лом фикрлаш фазилатига эга бўлган шаҳар ва фозил одам ҳамиша ғолиб эканлигини кўрсатади. У, ҳокимга эга бўлиш хоҳишининг чин истак эканлигини, унга бўйсунининг зарурлигини тушунтиради ва бундан келадиган фойдани кўрсатади. У меҳрибонлик ва бошқарувдаги асосий ва энг арзимас томонлардан бошлаб, халқни урушлардан сақлашда ҳамда жаҳолатни бостиришда хайрихоҳ ҳокимнинг ҳаёт тарзи қандай бўлиши зарурлигини таърифлайди.

У одамларнинг ўзаро урушларни бартараф этишга бўлган чин хоҳишларини тушунтиради ва бу хоҳишни мустаҳкамлаш зарурлиги ҳақида гапиреди, чунки бу — эзгулик, яхшилиқдир. Бу нарса, фақат қонун бўлгандагина ва у қонун яхши ишлагандагина амалга ошиши мумкин. Агар қонун жанг қилишни буюрса, демак бу уруш учун эмас, тинчлик учун қилинади. Афлотун инсоннинг хавфсиз яшаш учун биргина фаровонлиқнинг ўзи етишмаслигини кўрсатади. Мисол тариқасида у машҳур юнон шоири Тиртейнинг шеърларини келтиради. Афлотун, мадҳ этилаётган жасорат ташқи урушдаги жасорат эмас, лекин одамлар баҳоли-қудрат ўз (иллатлари) устидан ғолиб келиб, тинчликни таъминлашлари мумкин, дейди.

Афлотун айтадики, балогатга етгандан сўнг ва бу иш насиб этганда, қонунлар яратувчисининг мақсади худо йўлида жасурлик, буюкликка эришиш, нариги дунёда яхши мукофот олишга интилиш бўлиши зарур. Бунинг учун тўрт туғма фазилатдан буюкроқ фазилатга эришиш зарур. Афлотун, инсонлар орасида шундай соҳиб қонунлар учраб қолиши мумкинлигини ва улар ўз олдиларига турли мақсадлар қўйишларини, аммо қонунларни тузишда шошма-шошарлик натижасида ёмон натижаларга эришишлари мумкинлигини тушунтиради. Афлотун ўшаларга ўхшашларнинг аврашларидан одамларни эҳтиёт қилиш мақсадида бу гапларни эслатиб ўтади.

Афлотун эзгулик, яхшилиқларни икки турга бўлади ва уларнинг қайси бирлари инсоний, қайси бирлари ило-

ҳий эканлигини тушунтиради. Илоҳий яхшилик инсоний яхшиликларга таъсир ўтказadi. Агар илоҳий эзгуликлар, яхшиликлар ўзлаштирилса, у ҳолда инсоний яхшиликлар ҳам ўзлаштирилади, фақат инсонийларни ўзлаштирилганда эса илоҳийларинин бoй бeриб қўйиш мумкин. Инсоний эзгуликлар, хайрли нарсаларга куч, гўзаллик, бойлик, билим ва бошқалар киради, буларни Афлотун ўзининг ахлоқ ҳақидаги китобларида таҳлил қилади. У, ҳақиқий соҳибни қонун илоҳий эзгуликларга етишиш учун бу эзгуликларни яхши бир тартибга солувчи зот эканлигини тушунтиради. Чунки у фойдаланадиган эзгуликлар қонун талаб қилганидай илоҳий эзгуликлардир. Афлотун қонун чиқарувчилар эзгуликка, яхшиликка эришишга ёрдам берувчи воситаларга интилишлари, одамлар эзгуликларга эришини бoрасида қатъият кўрсатиш зарурлигини онглaрига сингдиришлари кераклигини айтади. Аввало бу, қонуний никоҳларга, ҳирс ва эҳтиросларни тартибга солишга, улардан фақат қонун талаб қилган миқдорда ўзлаштиришга тааллуқлидир. Бу яна, қўрқинч ва ғазаб, мудҳиш ва гўзал ишлар ҳамда эзгуликка олиб бoрувчи бошқа воситаларга тегишлидир. Сўнгра Афлотун бу воситаларнинг ҳаммасидан Зевс ва Апполлонларнинг фойдаланганларини айтиб ўтади, уларнинг қонунларидаги ҳар бир амру талаблардан қанчалик улкан фойда бoрлигини тушунтиради, масалан, овга тааллуқли ёки жамоа бўлиб овқатланиш ёки урушга тегишли бўлган амру фармонлар. У яна, урушлар зарурият юзасидан ва эҳтирос туйғуси ҳамда бирор афзаллиكنи кўзлаб бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. У қандай уруш эҳтирос ва завқ олиш учун, қайсиен зарурият жиҳатидан бўлишини аниқлаб тушунтиради.

Афлотун ўзининг шoирoна сўзида савoл бeрувчи ва жавoб қайтарувчи oрасидаги баҳсда мудҳиш нарсаларнинг таъсири урган ва уларга бoғлиқ бўлиб қолган баъзи гўзалликлар ҳақида эслаб ўтини жонзлигини таъкидлайди. Шу сабабдан хайрли ишларни таъминлаш, бу ишлар ҳақидаги бошқача фикрни бартараф этини, ҳамда уларнинг афзаллиги ва ҳаққонийлигига ишонтириш учун соҳибни қонун теран мулоҳаза юритиши ва текширишлар ўтказиши зарур. Афлотун ўша қонунлардаги баъзи талабларнинг зарарлигини, бундай фармонлар номақбул эканлигини кўрсатиб ўтади ва улар гўр ҳамда жоҳил инсонларнинг иши эканлигини тушунтиради. Идрокли одам эса ўзига нисбатан шубҳа уйғотмаслик учун ва фуқарони қонунлар ҳаққонийлигига ишонтириш учун буларга ўхшаш мисолларни ўрганиб чиқиши зарур.

Афлотуннинг айтишича, энг мушкул иш — қонунни жорий қилишдир. Қонунга шубҳа билан қараш ҳамда қонун устидан арз қилиш эса энг осон ишдир. Сўнгра, у аввалги қонунлардан маълум бўлган баъзи фармонлар ҳақида эслатиб ўтади. Бу, мақсадга жуда мувофиқ бўлган байрамлар ҳақидаги фармондир, чунки улар (байрамлар) завқ бағишлайдилар, уларга барча инсонлар табиатан мойиллик билдирадилар, улар худолар жорий этган қонунлар сифатида барқарор этилганлар. Уларга Афлотун хайрихоҳлик билдиради, мадҳ этади ва улар қандай фойда келтиришларини зикр этади. Кейин у, қонун тарафидан талаб этилган тақдирда май ичиш ҳақида гапирди ва бошқа бирор сабаб билан майхўрлик қилинса нима бўлишини кўрсатади.

Афлотун, гўёки ғолиблар — доимо энг яхши одамлар, мағлублар — энг ёмонлар, деган тушунчадан огоҳлантиради. Ғалаба тасодифий бўлиши мумкин, масалан, халқнинг кўп бўлишидан бу халқни қаҳрамон деб ўйласа бўлади. Аммо одам ғалабасидан мағрурланмаслиги керак, аксинча ўз мавқеини қонунларга мувофиқ равишда кўриши лозим. Хоҳиш билдирганларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқий соҳиби қонун бўлолмайди, қонунларни тузишга яралганларгина соҳиби қонун бўлишлари мумкин. Бу илм-фан ва бошқа соҳалардаги раҳбарларга ҳам тааллиқли. Ўз фаолияти даврида ҳам, бу фаолиятдан ўзини тортганда ҳам сардор ўз номи билан сардор деб аталиши зарур, агар у бошқаларни бу санъатга ўргатгандан сўнг ўз фаолиятидан воз кечса ҳам у раҳбар деб аталишга сазовордир. Агар санъатдаги раҳбарнинг фаолияти мақтовга сазовор бўлмаса ва бу иш унинг қўлидан келмаса, у ҳолда бошлиқ деб аталишга лойиқ эмас.

Афлотун соҳиби қонун биринчидан, қонунларни жорий қила олиши, иккинчидан фармон бериши билиши зарур, дейди. Агар у ўзи буюрган нарсани жорий этолмаса, агар бошқалар бўйсунган нарсага ўзи амал қилмаса, у ҳолда унинг кўрсатмалари қонуний кучга эга бўлмайди ва унинг сўзлари қўл остидагиларга таъсир этмайди. Бу муносиб ва чиройли ҳолдир. Қонунга ўзи амал қилмаган раҳбар ўзи қаҳрамон бўлмай туриб аскарларга раҳбарлик қиладиганларга ўхшайди, бундайларга ҳавас қилиб бўлмайди.

Шу муносабат билан Афлотун ҳокимлари ва бошлиқлари ўзларига ўхшаб ичиб юрувчилар бўлган маст-аластларни мисол қилиб келтиради. Уларнинг бошқаруви ҳам ўзларига монанд. Маст-аластларни бошқариш учун зеҳн, билим ва ҳушёрликда ниҳоятда ўткир бўлиш керак.

Дарҳақиқат, Афлотун айтганидек, агар соҳиби қонун оддий одамлар каби жоҳил бўлса, у одамларга наф келтирадиган қонунни жорий этолмайди. Афлотун қонунларга риоя қилишда тарбия ва машғулотлар катта аҳамиятга эга эканлигини айтади. Ўзи қонунни менсимайдиган ва шу билан бирга қўли остидагиларни ҳам шунга ундайдиганлар ўз хатти-ҳаракатлари ила катта тартибсизликлар келтириб чиқарадилар.

Агар инсон уни мадҳ этиб кўтарувчиларнинг баҳс ва суҳбатдаги моҳирлиги, сўзга бойлиги, билим кучлари туфайли машҳур бўлса, уни улар қанча кўп мақташмасин, одамлар буларнинг ҳаммаси унинг фазилати эмас, деб ўйлашларини Афлотун эслатиб ўтади. Агар одамни сўзининг қудратига қараб таърифласалар, бу — олимлар кўпинча мурожаат этувчи анъанадир. Нутқни эшитувчининг вазифаси, туб маънони тўғри ва соғлом фикрлаб, чуқур ўрганиб, ўша одамда таърифланаётган сифатлар борми ёки у сифатларни нотик сўзамоллиги ва нотиклик маҳорати билан ёхуд нотикнинг ҳамма нарсасида тўғрисида яхши фикр билдиришга ўрганганлигидан шундай кўрсатдимки, билиб олиш зарур... Қонуннинг ўзи ўз ҳолича олижаноб ва юқори мартабали бўлиши керак ва унинг номидан ҳамда у (қонун) ҳақда нимаики гапирилса ҳам мўътабар ҳисобланиши лозим.

Афлотун қонунларнинг моҳияти ва афзалликларини халққа мантиқ ўқитиш ва ўргатиш орқали тушунтиришни айтади. Халқ қонунларга эҳтиёж сезиши ва уларни чуқур ўрганиши зарур, чунки улар кейинчалик халқнинг ўзига фойда келтирадилар. Акс ҳолда қонундан кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Афлотун мисол келтириб, гўдак боланинг ҳунар ўрганишга зўр иштиёқи борлиги туфайли у ўйин орасида эшик ва уйларнинг қандай ясалишини ўрганиб олишини ва кейинчалик шу ҳунарни эгаллаб олишини, бу қобилиятнинг фойдаси тегишини айтади. Сўнгра Афлотун соҳиби қонунга мурожаат этиб, агар соҳиби қонун ёшлигидан бошлаб давлат ишлари бўйича фойдали машқлар қилиб юришга, давлат ишларининг тўғри ва нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритишга ўрганган бўлса, у ҳолда вақти-вақти билан ўзи устидан назорат ўрнатиши ҳамда авваллари шуғулланган ва ҳозир ҳам давом эттираётган машғулотларига сабот, қунт билан қараши зарурлигини тушунтиради.

Афлотун ҳар бир одамнинг қалбида қарама-қарши, ўзаро туташ жуфт қувват: ғамгинлик ва қувонч, лаззат ва изтироб ва ҳоказолар бор деб ҳисоблайди. Бу қув-

ватлардан бири — таҳсинга сазовор, иккинчиси ҳайвонийдир. Қонуи ҳайвоний кучни эмас, таҳсинга сазовор кучни ривожлантиришга қаратилган бўлиши зарур. Афлотун, ҳайвоний қувват томонидаги зиддият кучли ва оғир, таҳсинли қувват томонидаги зиддият — мулойимроқ ва хушқўнгиirroқ, деб тушунтиради. Ҳар бир айрим одам шу икки зиддият ҳолати ҳақида ўйлаши, таҳсинга сазовор қувватга бўйсунishi керак. Шаҳарнинг ҳамма аҳолисига келганда, агар улар таҳсинга сазовор кучларга эришишга кучлари етмаса, йўл кўрсатуvчи, энг муътабар авлиёларнинг ишларидан сўз юритувчи, соҳиби қонуиларнинг адолатларига бўйсунishi керак бўлади.

Афлотун айтадики, соҳиби қонун томонидан оғир ишлар ва машаққатли меҳнат билан боғлиқ бўлган матонат талаб қилиниши энг яхши адолатдир, чунки унинг пировардида қулайлик ва хайрли ишлар келади, бу ҳолат худди аччиқ, аммо соғлиққа яхши таъсир этувчи дори ичишга ўхшайди.

Афлотун, инсон табиатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлаш кераклигини тушунтиради. Масалан, камтарлик — таҳсинга сазовор, аммо камтарлик ҳаддан ошиб кетса, у ҳолда ўз кучини йўқотади ва зарарли бўлиб қолади. Одамлар ҳақида яхши фикрлаш ва уларга нисбатан очиқ кўнгиллилик таҳсинга сазовор, лекин, булар душманга тааллуқли бўлса, улар зарарлидирлар. Ҳушёрлик ҳам таҳсинга сазовор, аммо ҳаддан ошиб кетса, у қўрқув ва ўзини тийишга айланиб, зарарли бўлиб қолади. Аллома, агар инсон ўз мақсадига эришиб, ҳурматга сазовор бўлса-ю, аммо мақсадга эгрилик билан эришса, бу ҳам зарарли ҳисобланади — деб тушунтиради. Энг яхшиси мақсадга чиройли ва покиза йўл билан эришишдир.

Афлотун, эсли одамга фойдали иш сифатида, ёмонликка яқинлашиб, унга тобеть бўлиб қолмаслик учун уни тушуниш, унга нисбатан ўз ҳушёрлигини ошириш зарурлигини эслатади. У майхўрлик билан боғлиқ мисолни келтиради. Афлотун соғ одамнинг мастларга яқин бўлиши, уларнинг дастурхонида бирга бўлиб туриши, мастликдаги бемаънигарчиликлардан, қабих ишлардан ўзини ҳимоя эта билиши зарурлигини тушунтиради. Илмжон одам балки косалаб ичиб, ўзини кучли фараз қилиб, ўзининг кучини кўрсатиш учун шовқин-тўнолон ва уришни тусаб қолади, аммо беҳол бўлиб кучдан айрилади. Ичувчи одам билан яна бошқа кўп савдолар содир бўлади.

Яхши фазилатларга эришмоқчи бўлган одам, яхши хислатларга қарши турган, ўзидаги иллатларни йўқ қи-

лишга интилиши зарур. Чунки яхши фазилатларга эришиш қийин. Одам фақат иллатлардан фориғ бўлгандан сўнггина яхши фазилатларга эриша олади. Сўнгра у ҳар бир инсон табиятига маълум бир хислат тўғри келишини айтади. Ҳар бир айрим шароитда ўзининг ё маъқулловчи ёхуд номақбул дегувчи қарорини чиқариши учун соҳиби қонун ҳам, инсоннинг ўзи ҳам шу нарсаларни (яъни инсондаги бу хусусиятларни) билишлари керак, бу ўша қарорнинг йўқолмаслиги учун ҳам зарур. Агар бирор қарор ноўрин чиқарилса, бу ҳолда у йўқолиб кетади ва ундан ном-нишон қолмайди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун, инсон табиий хислатларга эга — булар ундаги хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларга сабаб бўладилар, деб тушунтиради. Соҳиби қонун бу хислатларни назарда тутиши, уларни тузатиши, шу хислатларни тузатувчи қонунлар чиқариши керак, чунки бу билан соҳиби қонун фуқаронинг хулқ-атворини ҳам тузатади...

Роҳатланиш, дард чекиш ва қайғуриш асосий табиий хислатлар ҳисобланадилар, улар туфайли фазилатлар ва иллатлар ўзлаштирилади. Ва ниҳоят, балоғат ва билимларга, яъни ривожланишга тарбия ва машқ орқали эришилади. Соҳиби қонун одамларга ўзларини тийиброқ туришларини буюрган бўлса ҳам, одамлар байрамларда ва ором олганларида роҳатланадилар, чунки одамда роҳатланишга табиий мойиллик бор. Бундай роҳатланиш туйғуларини худо таоло ато этган. Мусиқага бўлган мойиллик ҳам шундай: табиий майл туфайли, мусиқадан хабардорлик натижасида роҳатланиш пайдо бўлади. Афлотун юнонларда машҳур бўлган оммавий рақслар ва сурнай наволарини мисол қилиб кўрсатади. У ҳар бир айрим ҳолда, гўзаллик нима-ю, хунуклик, бемаънилик нималигини тушунтиради. Гўзаллик — бу турли мусиқалар, яхши хулқ-атворга тўғри келадиган, масалан, сахийлик ва жасурлик каби яхши, ижобий хислатлар — одамлар эришишга ҳавас қиладиган нарсалардир. Хунуклик — беъманилик эса ёмон хислатларга ундайди. Афлотун, Миср эҳромларида мавжуд бўлган куй ва тасвирларни мисол қилиб кўрсатади, бу эҳромларда қатъий қонун ўрнатилган бўлиб, улар илоҳий деб эълон қилинган.

Афлотун, хурсандчилиكنи хотиржам ва совуққон қабул қилувчи катта одамларга нисбатан ўсмирлар роҳат-

ланишдан олган қувончни анчагина кучлироқ ҳис этишларини тушунтиради.

Чинакам қонун ўрнатувчи янги қонун қабул қилаётганида унинг мамлакатдаги барча табақалар ва авлодларга, барча вилоятларнинг аҳолисига бахт-саодат, шод-хурамлик келтиришини ҳисобга олади. Қонунда одамларнинг барча хислатларидан фарқ қилувчи туғма хислатлари ҳам ҳисобга олиниши керак. Халқларни бирма-бир мағлуб этишга қаратилган қонун қабул қилувчи раҳбарлар маърифатли соҳиб қонунлар қаторига кирмайдилар. Билимдон қонун ўрнатувчи, масалан, созанданинг хислатларини ҳам ҳисобга олади ва у чиқарган қонун созанданинг туғма фазилатларини ҳам юзага чиқартиради. Демак, қонун турли-туман феъл-атвордаги, турли-туман хислатли одамлар хайрихоҳлик билан кутиб олишига арзийдиган бўлиши зарур. Идрокли ва тажрибали одамни бўйсундирувчи қонунни жорий этиш, оломон ва тажрибасиз одамларни олимларга тенглаштириб, бўйсундирувчи қонунни жорий этишдан кўра маъқулроқ ва афзалроқдир. Буни катта ёшдаги, тажрибали ва матонатли одамлар даврасида қўшиқ айтувчи хонандага ўхшатса бўлади. (Бу одамлар қонунни тўғри тушунувчилар билан қиёсланаётганга ўхшайди).

Соҳиб қонун ҳам, унинг кўрсатмаларини бажарувчилар ҳам халқнинг жуда кўп, турли-туман ишларини назорат қилиб туришлари зарур, токи ҳеч бир иш уларнинг назаридан четда қолмасин. Агар улар бунга бефарқ қарасалар, у ҳолда таъсирлари бўлган барча соҳалардан уларни четлатиш керак, агар улар бирор нарсага кўп марта эътибор бермаган бўлсалар, унда уларнинг синчковлиги ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетади, бу уларга одат бўлиб қолади ва ўз эътиборсизликлари натижасида меъёрни билмай қоладилар, улар ўзларига эргашиб, таълим оладиган болалар ва ўсмирларнинг ишларидан беҳабар қоладилар. Агар ёшлар маишатга ўрганиб, қонунга зид равишда дилхушлик қилиб ва роҳатланиб юрсалар, соҳиб қонунлар уларни тузатишлари қийин, аммо роҳатланишларини қонунга бўйсундиришлари зарур, баҳоғатга етган ёш йигитлар эса бу шарт-шароитларга кўникишлари ва ундан фойдаланишлари керак.

Соҳиб қонуннинг ҳар бир гуруҳ одамларга мурожаати тушунарли бўлиши зарур. Бунинг учун қонун чиқарувчи одамларнинг идрок этиш имкониятларини ҳисобга олиши керак, токи одамлар уни тушунсинлар. Чунки одамларга бирор нарсани тушуниш ва амалда қўллаш қийин бўлиши мумкин. Тушунмовчилик бундай

соҳиби қонундан воз кечишга туртки ва ағдариб ташлашга сабаб бўлиб қолиши мумкин. Шу муносабат билан Афлотун, бир билимдон ва меҳрли табиб шифобахш дори тайёрлаб, бемор яхши кўрадиган овқатга қўшиб берганини мисол қилиб кўрсатади.

Афлотун, мутлақ эзгулик бўлмаган нисбий эзгуликни тушунтиради. Ўз сўзларининг тўғрилигини исботлаш учун соғлиқ, чиройилик, бойлик каби кўп авлодлар томонидан хайрли деб ҳисобланган эзгуликлар эслатилган қадимий шеърни келтиради. У, буларнинг ҳаммаси эътиборли инсонлар учун эзгулик эканлигини тушунтиради. Жоҳил ва адолатсизлик учун эса эзгулик йўқ ва улар бахтга эриша олмайдилар. Улар учун ҳатто ҳаёт ҳам бир кулфатдир.

Агарда яхшилик, эзгуликка онд қонун мавҳум бўлса, соҳиби қонунлар ва уларнинг пандларини ёзиб боровчилар ва шоирлар уларнинг сўзларидаги хатоларни тушунтириш учун бунга жиддий эътибор беришлари керак бўлади. Афлотун, «ҳамма эзгуликлар айни пайтда ёқимли», «ниманки чиройли ва эзгу бўлса, хайрли ва ёқимли», аммо «кўп ёқимли нарсалар хайрли эмас» деган пбораларни тушунтиради. Эзгулиги йўқ, фақат ёқимли нарсалар билан эса ақли калта одамлар роҳатланадилар. Эзгулик, яхшилик, улардан ҳосилланадиган натижани билувчи одамлар учун ёқимлидирлар, билмайдиганлар учун эса ёқимсиздирлар. Айрим бир оиланинг турмуш тарзи ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Афлотун айтадики, бир одамга тааллуқли қоида, ҳамма одамлар учун шарт эмас, бир гуруҳ учун яратилган қонунларга, бошқа гуруҳдаги одамларнинг риоя қилишлари ҳам шарт эмас. У қуйидаги мисолни келтиради: қариликнинг хусусиятларини назарда тутганда, кекса ёшдаги одамлар учун рақс тушиш ярашмайди. Агар бундай одам ўринсиз шу ишни қилса, у кўзга хунук кўринади ва одамларга хуш келмайди. Агар у бари-бир шундай қилса ва унинг ўзини бундай тутиши ярашса нима бўлади? (Форобий бу саволни Афлотуннинг фикрига қарши қўяётганга ўхшайди) Афлотун, бир чол ўзига ярашмаса ҳам най чалиб, рақс тушгани воқеасини мисол қилиб келтиради. Бу байрамда қатнашаётган одамлар унга қўшилиб ўйнамайдилар, қувониб шод-хуррам бўлмай, бепарво томоша қиладилар. Агар пай чалиб, рақс тушишга эҳтиёж бўлмаса-ю, бу иш қилинса, у ҳолда нохуш ва одобсизлик ҳисобланади. Шундай қилиб, агар ниманки қилинса ҳам, вақт ва шароитга тўғри кел-

маса, келтирилган мисоллардаги каби бу чиройли хатти-ҳаракат ҳисобланмайди.

Шунга ўхшаш, агар хатти-ҳаракат заруратсиз амалга оширилса, у нохуш ва таҳсинга сазовор эмас. (Бунинг устига) томоша қилаётганларда, айниқса тажрибасиз одамларда, у жирканиш туйғуларини уйғотади. Афлотун, агар бирор нарсадан роҳатланиш одамларга хуш ёқмаса, ўша нарса уларнинг ҳожати, фитрати (табиати) ва ода-тига тўғри келмайди, деб тушунтиради. У жасур одам-лар, шунингдек бирон-бир санъат соҳиб бўлган одам-ларга доир мисоллар келтиради. Бир санъат соҳиблари учун завқли бўлган нарса бошқа санъат соҳиблари учун завқли бўлмаслиги мумкин.

Шунга ўхшаш, баъзиларга тўғри ва гўзал, адолатли кўринган нарса бошқаларга ёмон кўриниши мумкин. Сўнгра Афлотун, ашъёлар ўз-ўзидан гўзал ва хунук эмас, балки, (бошқа ашъёларга) нисбатан гўзал ва хунук бў-лади, деб қўшимча қилади. Агар бу ҳақда санъаткор-лардан сўралса, улар албатта бу фикрни тасдиқлайдилар.

Афлотуннинг тушунтиришича, нарсанинг моҳияти номаълум бўлса, бу нарсани аниқлаш учун, унинг ай-рим қисмларини, уйғунлигини, тегишли жиҳатини ва зарурийлигини тартибга солиб бўлмайди. Агар кимдир шусиз ҳам (у нарсани) аниқлаш мумкин, деб даъво қилса, янглишади.

Агар бирор одам ашёнинг моҳиятини билса ҳам, ўша нарсанинг яхши ва олий сифатларини ёки ёмон ва бе-маъни ҳислатларини билмаслиги мумкин. Ашёнинг асл моҳиятини, унинг яхши ва олий сифатларини, ёмон ва бемаъни ҳислатларини билганларидагина бу ашё ҳақи-да мукамал билимга эга бўлишлари мумкин.

Қонунларни, ҳамма санъатлар (ҳунарлар) ва фан-ларга онд билимларни ҳам шунга ўхшатиш мумкин. Ҳо-ким шуларга ё яхши ёки ёмон муносабатда бўлиши учун ўша соҳаларнинг моҳиятини билиши зарур. Ҳоким ҳар соҳанинг юқоридаги уч жиҳатини яхши эгаллаши, улар ҳақидаги билимини камолотга етказиши, тўғри ва ҳақ-қоний бошқаруви учун уларни билиши керак. Қонунни яратувчи, бу уч нарсани (яъни: моҳият, сифат ва ҳис-лат) яхши билиб олган тақдирдагина ўша қонун энг яхши қонун бўлади. Агар ўша уч жиҳатни тўғри тушун-маса, у қандай қилиб қонунлар яратиши мумкин? Бу фа-қат қонунлардагина эмас, балки ҳар қандай илм ва санъат-га ҳам тааллуқли. Афлотун шеърларни мисол қилиб, уларнинг (умумий) ўлчови, вазни, оҳанги ҳақида гап-риб, буларнинг ижодкорлари ҳамда бу санъатнинг ҳам-

ма турларидан баҳраманд бўлган одамларни тилга олади.

Афлотун, қонунлардаги ҳар бир кўрсатмадан моҳиятига қараб фойдаланиш зарурлигини тушунтириш учун мисол сифатида яна рақс ва най чалиш ҳақидаги ғанини давом эттиради. Қимда ким бирор нарсани талқин қилишда ва ундан фойдаланишда ҳақиқатга хилоф иш қилса, у одам энг қаттиққўл, жоҳил ва бемаъни одам ҳисобланади, ундай одамдан дарҳол воз кечиш керак.

Ўзларида маълум бўлган мусиқавий санъатлардан тўғри фойдаланишга одатланган одамлар таҳсинга сазовордирлар. Уларнинг маъносини ўзгартириб, ўринсиз ва мавридсиз фойдаланувчилар ёмонланишга ва қораланишга лойиқдирлар, чунки бу билан ғам-қулфатга сабаб бўладилар. Юнонларда қўшиқ санъати муҳим ўрин тутади, шунинг учун соҳиб қонунлар унга алоҳида эътибор беришлари даркор. Дарҳақиқат, қўшиқ санъати жуда фойдали, айниқса ўзининг руҳиятга таъсири ҳамда руҳиятга алоқадор бўлган қонунларга таъсири билан ниҳоятда фойдалидир.

Ушбу бобда Афлотун, бадан учун жуда зарур бўлган жисмоний машқлар руҳ учун ҳам шундай зарурдир, чунки баданини пок, соғлом этиш руҳни ҳам пок, соғлом этади, дейди.

Кейин Афлотун бошқа бир масалани тушунтиришга ўтади. Шундай нарсалар борки, улардан бир қонунда фойдаланишади-ю бошқасида уни жирканч ва ноҳўя, деб воз кичишади. У майхўрлик ҳақидаги мисолларни келтиради. Юнонларда бир гуруҳ одамлар май ичишган, бошқалари эса ичпмаган. Баъзан зарурат юзасидан май ичишга эҳтиёж бўлгандир, масалан, эс-ҳушни йўқотиш учун, аёлларни тўлғоқ тутганда, ёки бадан яраси куйдириляётганда ёхуд бадан беҳол бўлиб қолганида.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун турли қонунларнинг вужудга келиши, йўқолиши ва янгиланиши фақат унинг замонасигагина тааллуқли бир янгиллик эмаслигини тушунтиришдан бошлайди. Зотан қадим замонларда ҳам шундай бўлган ва келгусида ҳам шундай бўлади. Афлотун, қонунларнинг бекор қилиниши ва йўқолишига икки сабаб бор, деб ҳисоблайди. Биринчиси — уларнинг амалда қўлланиши муддатининг чўзилиб кетиши бўлса, иккинчиси — дунёда ҳамма халқлар учун ҳалокатли тўфон, вабо касалли-

ги каби оммавий фалокатларнинг рўй бериши оқибатидир.

Афлотун янги шаҳарларнинг қандай бунёд этилиши, бошқарув ва қонунларга эҳтиёж қандай туғилиши ҳақида ёзади.

Мисол тариқасида у ҳамма шаҳарларни яксон этган умумжаҳон тўфонини келтиради. Тўфондан кейин шаҳарлар (яна) қад кўтариб ривожлана бошлайди, у ерда одамлар тўпланиб, халқлар ва шаҳарлар вужудга келади. У, аввалги шаҳарлар қандай вайрон бўлганлиги ва кейинчалик қандай қилиб бошқа шаҳарлар қурилганлиги ҳақида гапирди. Аввалига бу шаҳарлардаги одамларнинг ахлоқи таҳсинга сазовор бўлган, лекин одамзот авлоди кўпая борган сари бу хулқ ўзгара бошлаган. Олдинига (яъни тўфондан кейин) улар ўзларини бахтиқаро сезишиб, бир-бирларига хушмуомалада бўлиб, меҳр билан қараганлар. Одам авлодининг кўпайиши натижасида улар орасидаги ҳасадгўйлик, жаҳолат пайдо бўлди ва улар ўзаро уруша бошладилар. Бу пайтда, тўфон туфайли энг зарар кўрган санъатлар (ҳунарлар) умуман йўқ бўлиб кетдилар. Аста-секин, маъдан қазиб олиш, дарахтларни кесиш, устахоналар, уйлар қуриш зарур бўлгани туфайли ҳунарларни қайта тиклай бошладилар. Бу ишлар фақат китоблардан баҳраманд бўлувчилар учунгина қийинчилик туғдирмайди. Одамлар ўзларининг асл моҳиятлари (нима учун яратилганликлари, мақсадлари, вазифалари нимада эканлиги) ҳақида фикр юритиб, санъат воситаларини идрок эта бошладилар. Аввалига санъат (ҳунар) шунчаки, ўз ҳолича зарур эди, кейинчалик эса, худди, нозик ва ҳимоясиз аъзоларни беркитиш ва иссиқ, совуқдан сақланиш учун яхши кийимлар керак бўлганидай, гўзал ва чиройли буюмларга эҳтиёж туғилди. Кейинча улар бу буюмларнинг энг чиройлиларига алоҳида эътибор бера бошладилар. Афлотун, одамлар аввалига, шаҳарлар, қалъалар ва усти берк, пана жойларда ваҳший ҳайвонлар ёки кучсиз мавжудотлар сингари бошпана қилганлар, деб ҳикоя қилади. Кейинроқ бир-бирларидан сақланиш учун истеҳкомлар қура бошлаганлар. Шундай қилиб, аста-секин улар орасида урушлар чиқа бошлаган.

Афлотун яна урф-одатлар, уларнинг оталардан фарзандларга қандай ўтиши ҳақида ҳам маълумот беради. Агар бу жараён бирлик-бирдамликни идрок этишига олиб келадиган бўлса, у ҳолда, турли ҳаёт тарзидаги одамларни, катта, обрўли оилаларнинг табаррук ёшдаги оталар ва фарзандларни фароғат келтирадиган бирдам-

ликка бирлаштирадиган қонунлар яратишга мажбур этади. Афлотун эллилар шаҳри ва унинг бунёд этилишини тасвирлаган Ҳомерга мурожаат этади. Яна Афлотун жаҳолат ва зўравонликка ружу қўйган бир шаҳар аҳолисидан бошқа бир шаҳар аҳолиси жабр-сиптам чекадиган уруш ғайри қонуний бўлгани учун (ҳеч қандай) фойда келтирмаслигини тушунтиради. Мисол тариқасида у қадимий юнонлар ғалаба қозониб забт этган шаҳарларни келтиради ва ўша шаҳарларнинг аҳволи ҳақида эслатиб ўтилган маънода гапириб ўтади.

Афлотун, бир шаҳарда кўнгли тусаган ишни қилиб юрадиган бир ҳоким яшарди, деб ҳикоя қилади. Ушбу шаҳарда яшайдиган одамлар ҳар жиҳатдан унга тақлид қилишгани учун ҳаётлари борган сари айниб боради, натижада шаҳар инқирозга учрайди. Бу икки сабаб билан юз беради: бири — ўзларига фойда келтириши мумкин бўлган вазифаларни бажармаган одамларнинг ҳаёт тарзи нопоклигидир. Бошқа бир сабаб — уларнинг устидан бошқа ҳокимларнинг мавжудлигидир. Бу ҳокимият балки қонуний равишда амалга оширилгандир, лекин шундай бўлган тақдирда, бир давлатдаги бир неча ҳокимлар Афлотун эслатиб ўтган, унинг даврида машҳур бўлган шаҳарлардаги каби плоҳий қонун қабул қилиш учун бирлашган бўлар эдилар. Афлотун ўзи келтирган мисоллардан бирида тушунтириб ўтгани каби, бирор халққа мансуб, туғма одатларни инobatга олмаганда, унинг фикрича, бир шаҳар аҳолиси бошқа бир шаҳар аҳолисига қараганда ўз қонунларини тезроқ бузади.

Афлотун айтадики, мақтов баъзан қонуннинг барқарорлигига олиб келади ва инсон, ўз моҳияти бўйича фаровонлик келтирмайдиган нарсани ҳам маъқуллаши мумкин, деб эслатиб ўтади. Фаровонлик келтирмайдиган ва бахт сари олиб бормайдиган қонунни қандай қилиб маъқуллаш мумкин? Афлотун, бу жуда мушкул масала, дейди ва ушбу мисол орқали тушунтиради: ажойиб кемани кўриб турганлар унга эга бўлишни хоҳлайдилар ёхуд фаровонлик ва беқийёс бойлик хуш ёққани учун уларни кўрган одамлар ҳаммасига эга бўлишни истаб қолишади. Балки булар ҳақиқий фаровонлик келтирувчи нарсалар ҳам эмасдир. У яна тушунтириб айтадики, гўдаклик пайтида болага бирор нарса ёқиши мумкин, лекин у улғайгандан сўнг аввал хуш кўрган нарсасини хоҳламайди, демак, уни маъқулламайди ҳам. Ушбу (ҳозир хоҳланмаган) нарса эса ўзининг асл моҳиятини ўзгартирмайди. Сўнгра Афлотун, қайси ҳолларда хоҳланган бирор нарса ҳақиқатан ҳам яқши, фойдали, қа-

чон яхши эмаслигини исбот қилади. Биз биламизки, бола бир нарсани хоҳлайди, унинг отаси эса ўша нарсани хоҳламайди. Ота ушбу хоҳиш болани тарк этишини худодан илтижо қилади, чунки ота оқил, бола эса подондир. Оқил, идрокли инсонлар хоҳлаган нарса яхши, фарҳафшдир; лекин подонларнинг хоҳлаганларини рад этмоқ керак.

Афлотун яхшилик, саодат нималигини тушунтиради, бу — қонун шаҳодат беришича, амал қилиниши зарур, афзал кўрилиши керак бўлган оқилликдир ва унга ҳаминша интилиб туриш керак. Қонун чиқарувчи соҳиби қонун руҳ ва идрокни ривожлантирувчи омилларга интилиши ва ўша омилларга ғамхўрлик қилиши зарур. Ва агар бу нарсалар ҳар сафар ишончли бўлса, у ҳолда қарор ҳам ишончли бўлади. Тарбия оқилликни вужудга келтиради. Кўпининг тарбияси бўлмаса, у бемаъниликни хуш кўради. Қонун фаровонлик йўлидир, шундай экан, соҳиби қонун тарбияни мустаҳкамлашга алоҳида ҳаракат қилиши зарур. Агар тарбия шаҳарларнинг ҳокимлари ва уларга ўхшаган одамлар табиатларининг узвий бир қисми бўлса, Афлотуннинг фикрича, уларни қувватлашдан, уларнинг софдилликлари ва энг юксак хислатлар мажмуаси бўлган ҳикматдан келган фаровонликдан ҳам афзалроқ натижага эришилади.

Афлотун, шаҳарда ҳокимлар иа бўйсунувчилар бўлган тақдирдагина у ерда қонунлаштиришнинг баркамол бўлиши мумкинлиги ҳақида ёзади. Ҳокимлар, асл олижаноб оқсоқоллар сингари улуғвор ёшда ва ҳаётий тажрибага эга бўлишлари керак. Бўйсунганлар эса гўдаклар, ёшлар ва жоҳил одамлардан ташқари, қолган ҳамма одамлардир. Ишда бунга қанчалик риоя қилинса, шунчалик тўғри бўлади. Агар ҳокимлар тарбиясиз бўлсалар, Афлотуннинг фикрича, у ҳолда уларнинг ишлари ҳам, фуқароларнинг ишлари ҳам инқирозга юз тутаяди. У мисол тариқасида юнон ҳокимлари ҳақида гапираяди. Агар улар илм эгаси бўлмаганларида қўл остидагиларнинг ва ўзларининг ишларини барбод этиб, шаҳарларни ҳалокатга учратган бўлардилар..

Ҳокимларнинг подонлиги эса халқ учун энг катта зарардир. Афлотун, ҳокимнинг тарбияли, бошқарувининг кўнгилдагидек бўлиши шаҳар аҳолиси учун жуда муҳимлигини тушунтиради. Бу — баданга овқат, кемага маллоҳ (денгизчи) керак бўлгани каби зарурий нарсалар.

Касал бадан қийинчиликларга чидамсиз ва яхши, самарали ишларни бажаришга қобилиятсиз бўлгани каби,

касал руҳ ҳам энг юксак ва фойдали нарсаларнинг фарқига бормайди ва саралаб ололмайди. Руҳининг касаллиги илоҳий бошқарув одобини рад этади. Афлотун, ўзларини билимдон ва хушхулқ деб билган, лекин аслида ундай бўлмаган ҳокимларнинг ўз шахсиятларига ортиқча эътибор талаб этишларини ва ишни барбод қилганликларини мисол қилиб келтиради. У айтадики, халқ қонун чиқарувчига орғашиши учун қонуннинг қатъийлиги — олиҳиммат бўлиши, унинг (қонуннинг) камчилиги — енгилроқ бўлиши учун, соҳиб қонун бошқарув соҳасида улкан ишларни амалга оширмоғи керак, акс ҳолда ишнинг мушкilotлари чуқурлашиб кетади. Унинг тушунтиришича, ишни барбод қилган ҳокимлар кўп бўлган ва соҳиб қонуннинг мақсади айнан ҳокимларга қаратилган бўлиши, белгиланган мақсади чўзилиб кетмаслиги, унинг қонуни абадий бўлиб қолмаслиги зарур. Агар соҳиб қонун махсус ва мустақил қонунга эга бўлмаса, у ҳолда унинг иши хайрихоҳлик билан қабул қилинмайди.

У яна, соҳиб қонун учун энг фойдали ва таҳсинга лойиқ нарса қонуннинг ихтиёрий зарурат усулида амалга оширилиши, шунингдек, ҳасад хизматкорлар табиатида мос бўлгани учун, ҳоким ҳасаддан ҳоли бўлиши керак, деб тушунтиради. Агар қонунлаштириш эркинлик билан ихтиёрий амалга оширилса, у ҳолда бўйсуниб ва итоат ҳам фуқаро томонидан хайрихоҳлик ва қувонч билан қабул қилиниб, узоқ муддатга давом этади. Бу ғоялар ва уларнинг аксини у, форслар, Эрон ҳокимларининг ҳаёти ва одатларидан келтирилган мисоллар билан тўлдиради.

Афлотун, меҳр-шафқатлилиқ ва ахлоқлилиқ тушунчаларни ҳақида гапириб, соҳиб қонун инсон табиатидаги бу хислатларни алоҳида инobatга олиши зарурлигини ва шу хислатларнинг таъсир кучига қараб иш юритиш жонизлигини эслатиб ўтади, токи қонун чиқарувчи қонунни қўлларча итоаткорликни талаб қилиш йўли билан эмас, балки эркин равишда қабул қилдира олсин. Афлотун ўз ҳикояларида эслатиб ўтган форслар мисолида, ҳокимиятнинг ҳокимдан ўзига ўтиши мисолида ва денгиздаги урушдан қандай ўлжалар олингани мисолида, қўлларча итоаткорлиқнинг иллатли эканлигини кўрсатади. Бу ерда, бир шаҳардаги душман қандай қилиб дўст бўлиб қолгани ҳақидаги воқеани эслатиб ўтиш ўринлидир. Қонун чиқарувчи, қўл остидагиларнинг дўстлик туйғулари мавжудлигини кузатган ҳолда, қонуннинг камчилиқ ва иллатлардан холи бўлишини таъминлаши учун жорий эт-

ган қонунларини чуқур ишонч ва билим билан баркамол этиши зарур. Афлотун, қонунларнинг эркин итоат этиш йўли билан қабул қилиниши ва ундан келадиган фойда ҳамда қонунларга қулларча итоат ва мажбур этиш йўли билан қабул қилиниши ва ундан келадиган зарар муаммоларини тушунтиради. Афлотун художўйликда пайгамбарона кароматнинг аҳамияти ҳақида эслатиб ўтади. Агар шаҳар ўз қонунчилигида ҳақиқий муҳаббат, юксак ахлоқ, баркамол ақлга эга бўлмаса, унинг қисмати ҳалокат ва парокандалик бўлади, агарда бу уч (ғўзал нуқталар) бўлса, оқибатда у фаровонлик ва бахтга етишади. Буни Афлотун бутун шаҳарга ҳам, бир уйга ҳам, битта одамга ҳам баробар тааллуқли дейди.

ТўРТИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун, ўз мавқеи ва одамлар жамоаси борлиги учунгина шаҳар деб аталувчи шаҳар, ҳақиқий шаҳар эмаслигини, ҳақиқий шаҳар аҳолиси адолатли Қонунларга ва бошқарув қоидаларига риоя қилишларига, худо ёрлақанган раҳбарга эга бўлишга ва одамларнинг таҳсинга лойиқ одатлари ва ахлоқи рўёбга чиқишига шартшароит яратилган, жойлашган ери, табиий шароити қулай, яъни унга аҳоли учун озиқ-овқат ва бошқа зарур нарсаларни олиб келиш мумкин бўлган шаҳардир, деб тушунтиради.

Афлотун, агар бирор одамнинг одати ва табиасти (адолатли) Қонунга мос, ғўзал ва талабга жавоб берадиган бўлмаса, у доимо пасткаш, жирканч бўлиб, ҳар гал қонунни бузганида жиноятчи сифатида қораланади, деган ғояни ҳам эслатиб ўтади. Мисол тариқасида у, деғизда сузиш ва шунга ўхшаш сармоя келтирадиган ишларга ҳамда турли санъатлар (ҳунарлар) билан шуғулланишга ўзларини мажбур этган, ўз руҳларини тарбиялаб, кейин эса машқни тўхтатиб қўйган жасур одамлар ҳақида ҳикоя қилади. Афлотун, ўзларининг машҳур шоирлари Ҳомернинг, ўзини-ўзи менсимай қўйган арслоннинг охири жасурлигини йўқотиб, оҳулардан ҳам қўрқадиган бўлиб қолганлиги ҳақидаги шеърини келтиради. Афлотун мамлакатдаги тузумнинг ғўзал ва яхши бўлишини қонун чиқарувчининг билимдонлиги ҳамда ўзга тузумлардаги фаровонлик ва бошқа ижобий жиҳатлардан хабардорлиги билан боғлиқ, деб ҳисоблайди. Яна соҳиби қонун мамлакат аҳолисини бошқарув силсиласидаги қонунларга риоя қилишларини ва бўйсунушларини таъ-

минлай олсагина аъло даражадаги давлат тузуми бўлиши мумкин. Афлотун ҳокимият масаласига ҳам эътибор беради; эҳтимол, мамлакат аҳолиси хушхулққа эга бўлмаган тақдирда ҳокимиятга эҳтиёж туғилар. Агар ҳукмдор, зарурат юзасидан ва шаҳар аҳолиси учун эмас, балки ўз одатига кўра ҳокимиятга эга бўлса, бундай ҳокимият қораланади. Аммо, шаҳарни итоатда сақлаш учун бошқарувчига эҳтиёж бўлиши ҳам мумкин. У шаҳарни итоат қилдиради, қонунларни жорий қилади ва бу қонунлар қанчалик илоҳий, адолатли бўлсалар, шунчалик таҳсинга сазовор ва қониқарли ҳисобланадилар. Агар ҳокимият масаласи ҳақида мулоҳаза қилинадиган бўлса, бу жиҳатдан ҳокимият ихтиёрий қабул қилинганда кўпроқ маъқул ва ҳар томонлама қулай ҳисобланади, чунки ҳоким ўз ҳукмини аҳолига тавсия қилиш билан уларга қисқа муддатда ўзларини тузатиб олишларига имконият яратиб беради. Агарда, ҳоким шаҳар аҳлига ўз ҳокимиятини тавсия қила олмаса, ишлар мушкуллашади, ҳокимнинг фойда келтиришига имконият бўлмай қолади ва хайрли ишларни амалга ошириш муддати чўзилиб кетади. Афлотун, қуллар ва жоҳил одамлар устидан ҳукмронлик ва уларни ҳокимиятга бўйсундириш ҳақиқатан тўғри иш эканлигини, шу билан бирга эркин ва меҳр-шафқатлиларни бўйсундириш ўта бемаънилик эканлигини тушунтиради.

Афлотун шаҳар аҳолиси қанчалик меҳр-шафқатли бўлса, уларни бошқарув шунчалик юқори даражада илоҳий бўлади, деб ҳисоблайди. Агар уларнинг ҳокими нолойиқ бўлса, у ҳолда, токи у илоҳий авлодга мансуб шаҳар ҳокими бўлиш даражасига юксалмагунча, аҳолининг баъзи озгина қисмидан ташқари, бошқа ўз ҳукми остидагилар билан тил топиша олмайди. Сўнгра у айтдики, бошқарув турларининг сони қонунчиликнинг сонига мутаносибдур чунки ҳокимият қонунларга бўйсунанади, улардан ҳосил бўлади ва уларга асосланади. Бошқарув ҳам қонунларнинг сонига ва қадриятига боғлиқ. Яхши бошқарув — яхши қонунларга боғлиқ, ёмон бошқарув — ёмон қонунларга, етук бошқарув — етук қонунларга боғлиқ.

Афлотун айтдики, ўзининг камолоти ёхуд давлати билан ёки шуҳрати билан ҳамда таҳсинга сазовор бўлмайдиган ва дилхуш ҳисобланмайдиган бирор фазилати билан кеккайиб юрувчи ҳокимлар такаббур ҳокимлардир, аслида ҳоким, фуқароларнинг покдомонлигига эътибор бериши, ҳамда ўз шахсияти ва кўнгилхушлиги билангина шуғулланувчи баъзи беҳаёларга худо номидан

шафқатсиз муносабатда бўлиши, гўзал ва дилхуш таас-
сурот қолдирмайдиганларга мурувват кўрсатмаслиги
зарур. Афлотун, ҳокимнинг нималарга эътибор бериши
ҳақида ёзади. Бу аввало — моддий ҳузур, сўнгра ру-
ҳий, кейин улардан ташқари бўлган барча нарсалар,
ўз навбати билан. Афлотун, кўп гапириб билан қизи-
қиб кетиб, мисоллар келтиради, чунки уларни фойдали
ҳисоблайди ва ниҳоят, ўғиллар ва оталар ҳақида гапи-
ради. Улар қандай бўлишлари керак, қонунларни қан-
дай бажаришади, ҳаёт йўли қандай бошланади, умр ту-
гагандан кейин улар нималарга эришишлари ҳақида
фикр юритади. Сўнгра, ушбу меҳр-шафқат йўлининг
қийин ва енгил томонларини тушунтириб беради. Шу
муносабат билан у машҳур шеърлардан мисоллар кел-
тиради.

Афлотуннинг фикрича, агар шоир, баҳслашувчи ёки
мутакаллим (нотик) бир-бирига зид фикрлар айтсалар,
у ҳолда соҳиби қонун фақат фойда келтирувчи жиҳат-
ларини ҳимоя қилиши зарур. У, ўлган одамларни кў-
миш маросими, кафан билан ўраш ҳақида шоирларнинг
мулоҳазаларидан мисоллар келтириб, бу ҳақда соҳиби
қонуннинг фикри қандай бўлиши зарурлиги ва аза ту-
тилаётган одамларнинг ўзлари (васият қилиб) нима
деганларини инobatга олиш кераклиги тўғрисида ёзади.
Афлотун, одамларга қонунни манзур этиш учун қандай
чоралар кўриш кераклигини тушунтиради ва мисоллар
тариқасида болалар билан мулоим муомалада бўлувчи
шифокор ҳақида сўзлайди, сўнг ҳамма табиблар ўз
юмушларига кўра бир-бирларига ўхшашликларини эс-
латади. Худди шунга ўхшаш, одамларни тўғри йўлдан
етақлаб боришда ва амалдаги қонунларни ҳурмат қилиш
ҳамда бошқалар учун сақлаб қолишга мажбур қилишда
соҳиби қонунларга ҳокимлар тақлид қиладилар. Афло-
туннинг фикрича, шаҳар аҳолисининг сонини тартибга
солишнинг асоси никоҳ ва туғилиш ҳақидаги қонун бў-
лиши зарур. У олий даражада тартибли ва яхши иш-
ланган бўлиши керак. Афлотун баъзи чалкашликлар
ҳақида ва ўша замонлардаги қонунларда жарима ҳам-
да жазо каби нарсалар бўлганлигини эслатиб ўтади.

Афлотун, қонунларни яратибдан аввал муваффақият-
ли келишувлар, мажбуриятлар ва табиий ҳолат каби
тайёргарлик чоралари кўрилмаган бўлса, қонунлар ин-
сонлар юрагига ҳеч жо бўлмайдилар, деб тушунтиради.
Ёмон келишув инсонлар орасидаги муносабатларни бу-
зувчи бир омилдир. Шундай бўлганда одамлар бирлаш-
тирувчи ва фикрларини жамлайдиган қонунга мурожаат

этишга мажбур бўладилар. Узоқ давом этувчи ахлоқ инқироzi ва халққа мансуб зерикиш каби ҳолатлар юз берганида баҳслар, нутқ ва тушунтиришлар орқали қонунга бўйсунишга чақирилади. Агар бу уч ҳолат тайёрланган бўлса, улар одамларнинг қонунларни ихтиёрий қабул этишларига шарт-шароит яратадилар. Одамлар қонунларга мурожаат этишга мажбурлар, шунинг учун ҳам улар муросага келганларида қонунларни мамнунийт билан кутиб оладилар. Аммо бу ерда бу уч ҳолатдан ташқари бошқа бир ҳолат кўзда тутилмоқда. Бу ерда соҳиб қонунлар ва ҳокимлар тақомиллаштиришлари зарур бўлган жом йўл-йўриқлар ҳақида гап боради. Яхши хулқ-атворли бўлишга аҳд қилган ёшлар ва подонлар токи қонунни осонлик билан қабул қилишлари ва унга бўйсунишлари учун фаоллик кўрсатишга қодир бўлмагунларигача ўша хом йўл-йўриқларга эргашадилар, чунки жоҳил одамлар яхши ишга осонликча бўйсунмайдилар, ўртаҳол одамлар ёса осон қулоқ соладилар. Афлотун яна, шаҳар аҳолисининг руҳлари, бадаллари, одатлари ва тутган ўринлари қандай фармонларга муҳтож эканлиги ҳақида ҳам тушунтириш беради.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун, руҳ энг эзгу олам бўлгани учун инсон аввало ўзининг руҳини камол топтириши зарурлиги ҳақида гапирди... Руҳни эъзозлаш — унинг эҳтиросини қондиришдан иборат эмас, чунки, агар шундай бўлса, (яъни фақат эҳтиросни қондириш бўлса) болалар ва жоҳил одамларда пайдо бўлувчи ўз руҳий эҳтиросларини қондириш истаги, руҳни эъзозлашга интилишдай туюларди. Улар нимани яхши ва лаззатли деб билсалар, руҳлари ҳам ўша нарсаларни хоҳларди, ваҳоланки, бу эҳтиросларни қондириш кишига улкан зарар келтиради. Аслида ёса руҳнинг қадр-қиммати унинг покланишидан ва илоҳий қонунларда мақтовли ҳисобланган истакларни қондиришдан иборат бўлиши керак. Агар муайян истаклар қонунда қораланса, руҳ улардан муҳофаза қилинса, эъзозланса ўша истаклар тез орада зарарли бўлиб қоладилар. Руҳ бўлмаса бадан ҳам бўлмас эди, деган тушунчага суяниб, руҳ бадандан афзалроқ, деб ўйлаган одам хато қилади. Афлотун бу муаммони қизиқ бир йўсинда тушунтиради. Сўнгра у инсон бажарадиган кўп ишларда, масалан, бойлик тўплаш ва ҳоказо ишларда руҳни эъзозлаш зарурлиги ҳақида га-

пиради, ўша ишларда руҳни қандай эъзозлаш кераклигини кўрсатади. Кейин Афлотун руҳни эъзозлашнинг қандай хиллари борлиги ва қонун чиқарувчи раҳбар руҳни қандай эъзозлашга ўргатишга эътибор бериши зарурлигини таъкидлайди.

Афлотун руҳ эъзозлангандан кейин баданининг эъзозланишини тушунтиради. Олийжаноб бадан ўз гўзаллиги, кучи, заифлиги, соғломлиги ёки семизлиги учун олижаноб эмас, балки қонунларга мос ҳаёт тарзи бўйича маъқул қўрилган одатларга риоя қилгани учун олийжанобдир. Инсон табиятини тарбиялашга бўлган зарурат, бадани эъзозлашнинг тақозо қилади. Бу фикрни Афлотун фойдали мисоллар воситасида кенг тушунтиради. Болалар ҳали кўр бўлсалар, уларнинг баданини эъзозлашга қаратилган қонунлар, ўрта ёш ва қари одамларнинг баданларини эъзозлашга қаратилган қонунларга ўхшамайди, деб тушунтиради. Афлотун, руҳни эъзозлашга қаратилган қонунлар чет элликлар, шаҳар аҳолиси ва қариндош-уруғлар учун бир хил, уларни баданларига тааллуқли қонунлар эса чет элликларга бошқа, шаҳар аҳлига бошқа бўлиши керак, деб тушунтиради. Тарбия ишида чет эллик ва қариндош-уруғ қилган жиноятлар учун (бир хил) жазо бўлиши керак, чунки бу жиноятлар қонунларни бир хилда оёқ ости қиладилар.

Афлотун ахлоқий фазилатларни қандай ўзлаштириш мумкинлигини тушунтиради. Бундай яхши одатлар вақтинча ўзлашган бўлади, чунки жамиятлар ва барча одамларда одатлар узок муддат ўтиб ўзлаштирилади. Адолатли, пок, жасур бўлишга одат қилиш, шу билан бирга ёмон қилиқлардан қутулиш учун ҳам маълум муддат ўтиши керак. Бу вақт давомида инсон ўзининг ёмон қилиқларидан воз кеча олади. Агар одамда туғма, кучли ғурур туйғулари бўлмаса, у ҳолда ўша одам ўз руҳини машқ ила тарбиялаш зарур, чунки ўзи севган инсоннинг кўп жиноятларини сезмаслик одамнинг туғма хислатидир. Зеро шундай экан, шаҳвоний хоҳишларга эрк бермаслик учун албатта кучли ғурур бўлиши керак. Инсонни ҳалокатга олиб борадиган нарсаларни руҳига раво кўрмаслик учун бундай ҳолларда ғазабдан ҳам ижобий фойдалана билиш ва руҳни доимо ўзидан кўнгли тўлмасликка ўргатиш керак.

Афлотун айтадики, тарбияли одамлар ўз руҳларини доимо қувониш, ортиқча кулиш, қаттиқ хафа бўлиш, ортиқча қайғуриш каби ҳолатларда мўътадиллик доирасидан чиқмасликка мажбур қила олишлари керак. Афлотуннинг айтишича, одамлар маънавий фазилатларга

эришишни истаб, илтижо қилиб, уларни ўзлаштиришга эътибор беришлари керак, токи ахлоқ қонуний, мақтовларга сазовор ва илоҳий бўлиб қолсин.

Агар инсон илоҳий эзгуликларга эришишни умид қилса, унинг ҳаёти қувончли, ҳаёт тарзи эса, жуда гўзал бўлади. Гўзал ҳаёт тарзи эса халқ назарида ҳам, худо назарида ҳам юксак бўлади. Буни кўра билиш ва яхшилиб ўйлаб кўриш керак. Афлотун бу фикрни муфассал ифодалайди, манзур бўлган ҳаёт тарзи қандай бўлиш кераклигини, ҳар бир айрим ҳолатда бу ҳаёт тарзи ахлоқ ва қонунга мувофиқми ёки мувофиқ эмаслигини кўрсатади; улардан баъзиларини мисол тариқасида эслатиб ўтади. Бу мисолларда у оқиллик ҳақида эслатиб, машаққатдан роҳатни афзал кўриш беъмани ҳаёт тарзи эканлигини, роҳатдан машаққатни афзал кўриш маъқул ҳаёт тарзи эканлигини тушунтиради. Яна у соғлиқ, жасурлик, билим ва ҳоказолар ҳақида гапирди.

Афлотун, қонунларни жорий қилиш учун давлат бошқарувида тайёргарлик кўрилган тақдирдагина шаҳар тартиботи мукамал бўлиши мумкинлигини эслатади. Бу тайёргарлик ишлари қонуннинг буюк ва нуфузли бўлишини таъминлайдилар. Шу муносабат билан у, каштанинг гули ва чокини мисол келтиради. У икки хил давлат бошқаруви мавжуд эканлиги ҳақида гапирди. Бир хилида одамлар устидан ҳокимлар турадилар, бошқасида қонунлар ҳокимларга ҳам тааллуқли...

Афлотун, бошқа бир фойдали ғоя — ҳокимият ҳақида эслатиб ўтади. Илоҳий қонунни идрок этишга тайёргарлик кўриш ва қуйидаги яна икки ғояни амалга ошириш учун ҳокимиятга муҳтожлик пайдо бўлади. Бу ғоялардан бири — савий-ҳаракати, ҳунарлари ва мақсадлари (адолатли) ҳокимларга қарши бўлган ёвуз ниятли одамлардан шаҳарни тозалашдир. Бошқа бир ғоя — панд-насиҳат йўли билан фаровонликка интилиш ва одамларнинг илоҳий қонунни осонликча ва қувонч билан қабул қилишлари таъминлашдир. Афлотун мисоллар келтириб, ушбу фикрларни қисқача ифодалайди...

Афлотуннинг фикрича, шаҳар тартиботида энг асосий нарсa мулк, ноз-неъматларни тўғри тақсимлашдир. Шунга эътибор қилиш керакки, кўпчилик одамларнинг иши жўнлашиб, бачканалашиб кетмасин, зарур нарсаларнинг озайиб кетиши одамларни фақир аҳволга солиб қўймасин. Аввало, ер ва жойларнинг миқдори, кейин уларнинг эгалари ва тутган ўринлари, сўнгра ниҳоятда зарур нарсалар бўлган озиқ-овқат, экиладиган ерлар, сарой ва шахсий уйларнинг миқдори ҳисобга олиниши керак. Аф-

Афлотун тақсимот ишини жуда қийин, лекин зарур иш эканлигини эслатади. Раҳбар ўз қонунларини асослаб акс эттириши лозим. Афлотун ўз замонасида маълум бўлган мисолларни келтириб, соҳиби қонунлар шаҳар аҳолисига ер бўлиб бераётганларида қонунлар лойиҳаларининг жорий қилинмоқчи бўлган бўлимларини халқдан яширмасликлари кераклигини айтади.

Болалар ва ўсмирлар ҳамда жоҳил одамлар масаласига Афлотун яна бир бор қайтиб, уларни қандай бошқариш кераклигини кўрсатади. Сўнгра у, қонунларни ва бошқарувни ҳурмат қилиш ҳамда уларга жиддий эҳтиром билан қараш зарурлиги ҳақида гапиреди. Афлотун, мулкни бефойда жамғаришдан фарқли равишда мулк эгаси бўлиш ёмон одат эмаслигини, чунки мулк ҳалоллик билан тўпланадиган бўлса, қашшоқликда яшашга қараганда бадавлатлик афзал эканлигини тушунтиради. Агар мол-мулк нафсоният учун тўпланадиган бўлса, унда одам бир кун уятга қолади. Шундай қилиб, манфаатдан ўзини тийиш, қандай қилиб бўлса ҳам нопок йўл билан эришилган манфаатдан яхшироқдир. Бу бобда Афлотун мол-мулк орттиришининг йўллари ҳақида батафсил гапиреди ва юновларга маълум бўлган усулларнинг қайси бири ҳалол, қайсилари ҳаромлиги ҳақида мисоллар келтиради. Бу фикрлар саёҳат ва тижоратга ҳам таллуқли. Бу ҳалол ишларнинг мажмуаси қуйидагича: авлодга зарар келтирмайдиган мол-мулк орттириш ва руҳ ҳамда баданнинг эъзозланиши туфайли таҳсинга сазовор иш ҳисобланмиш қонунлар муқаддимаси бўлган тарбиядир. Бошқаларга зарар келтирадиган нарсалар эса ёмонланади. Зараркунандаликдан воз кечиш, зараркунандаликка интилишдан афзалдир, чунки тарбия ва қонунларнинг мақсадлари — одамларни ёмон ишлардан тийишдир. Қонун чиқарувчининг фақирларга ва бойларга бир хил эътибор бериши шартлиги, уларнинг руҳларини тузатувчи ва яхшиловчи қонунлар яратиши зарурлиги ҳақида у кўп гапиреди.

Раҳбар яна оғирлик ўлчови, дон-дун ва шакарга ўхшаш нарсалар ўлчовлари ҳақида ҳам ҳеч кимга зарар келтирмайдиган савдо ҳақида қонунлар чиқариши керак. Шу билан бирга қонун чиқарувчи, қонунларда ҳамма бадавлат ва фақир кишиларнинг аҳволини акс эттирувчи зарур, токи қонунларни бузувчи ва ўзининг нуқсонларини охиригача тузатмай разилликларни янгиловчи одамлар тоифаси назардан тушиб қолмасин...

Бу бобда Афлотун, фозиллар шаҳрида ҳокимлар ва ҳокимият дуруст табиий тартибга келтирилган бўлишини, бундай тартиб бўлмаган шаҳар яхши ҳисобланмаслигини тушунтиради. Ҳокимлар ўртасида табиий тартибни ўрната олмаган қонун чиқарувчи кўп ўтмай масҳара бўлади ва ниҳоят унинг ишлари тушунарсиз бўлиб, чиқарган қонуни ҳамда у билан бирга шаҳарнинг ўзи ҳам инқирозга юз тутиши мумкин.

Афлотун, агар шаҳар аҳолиси маърифатсиз, тажриба-сиз одамлар ва болалардан иборат бўлса, у ҳолда улар соҳиби қонун ўрнатган тартиб ва бошқарув усулини яхши қабул қилмайдилар, деб ҳисоблайди. У, қонуннинг тартиб-қоидаларини қабул қилишнинг шарт-шароитлари ҳақида гапириб, шаҳар икки ҳолда: ё у қадимий бўлгани учун ёки янги бўлганидан аҳоли билан гавжум бўлмаслигини кўрсатиб ўтади. Агар у қадимий бўлса, у ҳолда қонун чиқарувчи раҳбарнинг иши осонлашади, чунки бу шаҳарда аҳоли ахлоқи ва аҳволига таъсир ўтказувчи ҳамда кейинги қонунларга муқаддима бўладиган аввалги қонунлар кучини йўқотмаган бўладилар, агарда у янги бўлса, у ҳолда соҳиби қонуннинг иши анча қийинлашади, чунки у, одамлар орасидан қонунларни қабул қилишга табиятан тайёр бўлган одамларни танлаб олиши керак бўлади, шунда соҳиби қонун улар билан ҳамкорликда ишлай олади, кўнгилларида қонунга ҳурмат уйғота олади ва ёрдамга жалб эта олади.

Агарда, ушбу шаҳар қонунлари билан бошқа шаҳар фуқароси танишиб, шу шаҳар аҳолисига ватандош бўлганлари учун уларга эргашсалар, у ҳолда бу шаҳарга мансуб қонунлар бошқа шаҳарларга ҳам тааллуқли бўлади. Қонунларни жорий этиш учун ҳаёт тажрибасига эга ва хуш хулқли одамларни жалб этиш керак, аммо асло бу ишга гўл ва жоҳил одамларни қўшмаслик даркор. Агарда соҳиби қонун тасодифан уларга рўбарў бўлиб қолса, уларни тартибга солиш учун ниманидир уларнинг табиятига мос равишда ўзгартириб тартибга солиши ва қонунларини тан олдириб, ўша қонунларга бўйсуниб яшай олишларига ишонтира олиши керак. Биз аввал эслатиб ўтган бу фикрни Афлотун ҳам Крит ва бошқа шаҳарларнинг аҳолиси ҳақидаги мисолларда таъкидлаб ўтади.

Афлотун, янги қурилаётган шаҳар қандай аҳволда бўлиши, унда одамлар қандай жойлашини, ҳаёт кечи-

риш учун зарур маҳсулотлар қандай тақсимланиши, аҳоли нимага муҳтож бўлиши мумкинлиги, ёшларига қараб вазифалар қандай бўлиши ҳақида гапиради.

Оқсоқоллар амалга оширадиган ва камолотга етказадиган ишлар ёшлар учун тўғри келмайди. Файласуф бунини ишончли равишда исботлайди.

Афлотун, одамлар орасида тартиб ўрнатилгандан сўнг уруш бўлиб қолишини ҳисобга олиб, ҳарбий қўмондонларни ва бошқа раҳбарларни тайинлаш керак, деб таъкидлайди. Кейин у тартибот ғоясига тааллуқли бошқа бир фикрни эслатади. Эҳтимол, бутунлай тўғри тартибни дарҳол ўрнатиб бўлмас, дейди у. Агар баъзи фаол бўлмаган ва ишни унча яхши билмайдиган ҳокимлар (ишдан) четлатилганда, ундан фаолроқ ва устароқ бошқа бири топилса, у ҳолда иккинчиси фақат оққўнгиллик ва ҳақгўйлик билан олний мақсадга етиш учун тартиб ўрнатади.

Афлотун, кенгашлар ўтказилаётганда вазирлар, савдогарлар ва мансабдорларнинг бажараётган ишларига, уларнинг ўзаро муносабатларига — аҳил ёки ноаҳил эканликларига катта эътибор бериш зарурлигини ва шу билан бирга соҳиб қонунлар ва шаҳар аҳолиси томонидан уларнинг фазилатларини эътироф қилиб рағбатлантириш кераклигини таъкидлайди. Афлотун раҳбарлар учун зарур бўлган турли фазилатларни тушунтиради. Энг биринчи фазилат — оққўнгиллик, иккинчиси меҳршафқат, учинчиси — келажаги порлоқ бўлиши, тўртинчиси — обрў-эътибор қозонганлигида. Йўлбошчиларга келсак, уларнинг барча фазилатлари фойдали бўлиб, бойлик — неъматларга тааллуқли, уларнинг ўртасидаги тартиб, бойликлари миқдори асосида бўлиши зарур. Бу тартибларнинг ҳаммасига риоя қилиш керак. Афлотун, фазилатини қабоҳатга алмаштирган, танбал ва ўжар одамларга қарши ҳокимлар курашсаларгина маъқул тартиб бўлиши мумкинлигини тушунтиради. Агар уларнинг фазилат ва қабоҳатларини таҳқиқчи ҳисобга олиб, тартибга келтирмаса, қонун бузилиши мумкин.

Афлотун шаҳарда тартиб ўрнатиш бўйича қизиқ бир ғояни эслатиб ўтади. Бу — дўстликни пайдо қилувчи тенгликка тааллуқли бўлиб, уларнинг иккаласи ҳам тартиб ўрнатишда катта таъсир кучига эга. Қуллар ва бадарга қилинган одамлар билан эркин бўлиб тугилган ва фазилатли одамлар тенг даражада фозил бўладилар, деб тушуниш хатодир. Тенглик уларнинг ҳар бирига ато этилган, ўзи муносиб бўлган мавқеъдир. Бу тенгликдан муҳаббат ва дўстлик туғилади...

У, ҳаражат қилишда хотамтойлик ва зиқналик ҳақида сўз юритади. Агар яшаш учун бериладиган маблағ одамларнинг харажатига тўғри келмаса, турли помақ-булчиликлар рўй беради. Бу — бошқарилиши энг қийин бўлган ишдир. Кимда-ким ўз ихтиёрида бўлган мулкни фойда чиқариш учун муомалага қўшмай, ўзи учун жамғарса, жуда катта зарар келтиради. Ҳокимлар бундай одамларни назорат қилишлари (мулкни ишлатмай жамғаришларини) манъ этишлари ва бойликни совиришларига йўл қўймасликлари керак. Афлотун бу фикрни батафсил изоҳлайди ва ўзларидаги маблағларидан ортиқча сарфлайдиганларнинг ишлатлари ҳақидаги масалани тушунтиради, чунки худди ўша одамларнинг сарф ва маблағлари шаҳарда гоят катта кулфат ва зарар келтиради.

Афлотун қўриқловчилар ва соқчилар ҳақида эслатади. Улар икки хил бўладилар. Биринчиси шаҳар қўриқлайдиганлар. Уларга тунги соқчилар ва мунтазам қўшин аскарлари киради. Бошқаси эса, қонулар ва салтанатни қўриқловчилардир. Булар ҳукмронлар, воизлар, раҳбарлар ва мансабдорлардир. Афлотун бундай давлат тузилишини денгизда сузиб бораётган кемага ўхшатади. У яна чопарлик алоқаларининг, давлат ишларида ҳушёрлик, танбалликдан воз кечиш ва қўриқчилар сақлашнинг фойдалари ҳақида эслатади.

Афлотуннинг фикрича, мансабдорларни тўғри тайинлаш улкан фойда келтиради. Шу билан бирга у халқ ичида юриб, гап терадиган жосуслар ва айбончилар хусусида тўхталиб ўтади. Сўнгра у эркакларнинг моҳиятларига тўхталади. Бу масалани таҳлил қилиш фойдадан холи эмас. Чунки бу масала қонун чиқарувчи ва ҳокимларнинг ишларига яқин ишларни амалга ошириш учун эркакларни танлаш муаммосига тааллуқлидир.

Афлотун етарли миқдорда бўлиши керак бўлган табиий идоралар тўғрисида батафсил гапирди. Юзлик юзликка, ўнлик ўнликка, бирлик бирликка ўз ўрни, ҳолати ва вазияти жиҳатидан тўғри келиши зарур. У яна дастёрлик масаласига тўхталиб, шаҳар аҳолиси учун энг муҳим нарсалардан бири дастёрларга эҳтиёж эканлигини тушунтиради. Дастёрлик икки хил бўлади. Биринчи хилига эркак ва аёл қуллар киради. Иккинчисига — тинчлик даврида ва уруш пайтларида ҳам шаҳар аҳли муҳтож бўладиган ҳайвонлардир. Шаҳарни идора этишда ва қонунлар тузишда қонун чиқарувчилар ва ҳокимлар буни ҳисобга олишлари керак.

Афлотун сув масаласига ҳам эътибор беради, чунки

шаҳар аҳолиси учун сув манбаъларини тартибга солмай туриб ҳаёт кечириш мумкин эмас.

Қонун чиқарувчилар ва ҳокимлар сув муаммосига, дарёларнинг ўзанига катта эътибор беришлари зарур. Бир ерда сув кўп бўлиб, бировлар сув билан таъминланиб, бошқалар сувга муҳтож бўлмасликлари учун бу муаммога адолат билан ёндошмоқ керак. У, экинзорларни суғориш ва керак бўлса, муҳтожлар учун жамоат қудуқларини қазिश бўйича қўшимча тадбирлар амалга ошириш зарурлигини эслатиб ўтади. Бу шаҳарларда ҳаёт кечиришнинг энг муҳим омилидир. Афлотун, қонун чиқарувчилар ва ҳокимлар сув иншоотларига алоҳида эътибор билан қарашлари зарурлигини кўп марта таъкидлайди. Сўнгра Афлотун, бошқа бир фикр — одамлар дастурлаамал деб билишлари керак бўлган, шаҳар учун зарур нарсалар — закот, хирож, жизйа каби солиқларни солиш тартиблари ҳақидаги фикр тўғрисида гапирди. Солиқлар ҳар хил бўладилар ва улар қонун чиқарувчи бош қотириши керак бўлган нарсалар қаторига кирадилар.

Қонун чиқарувчининг ҳаёт тарзи шаҳар аҳолисининг ҳаёт тарзи ва уларнинг қонуналарига зид бўлмаслиги керак.

Афлотун жиноятлар ва жазолар ҳақида гапирди. Жиноятлар икки хил бўлади. Улардан биринчиси қонунга бўйсунмаслик, бошқаси эса қонун маъқул кўрмаган ишларни қилишдир. Агар жиноят фуқаро томонидан қилинган бўлса, у ҳолда ҳоким қонун томонидан кўзда тутилган жазони қўллайди. Энг катта жиноят — раҳбар шахс томонидан қилинган жиноятдир. Бундай ҳолатда бошқа ҳокимлар уни тарбиялаш ва таъсир ўтказиш чораларини кўришлари керак. Агар бунга эътибор берилмаса, бундай жиноятлар шаҳар иллатларининг кўнайтилишига ва шаҳарнинг инқирозига сабаб бўлади.

Афлотун, юқорида айтиб ўтилган, аммо олдингидай умуман фаровонликни эмас, балки шахсан ўзига фаровонлик тилайдиган шаҳар аҳолисининг ҳаёт кечиришлари учун зарур бўлган маблағлар тўғрисида эслатиб ўтади.

Афлотун, мусиқа санъатларига алоқадор бўлган ҳокимлар ва мансабдорлар қандай ишлар қилишлари кераклигини эслатиб ўтади, чунки бу санъатлар фақат керак бўлиб қолгандагина эмас, балки ҳамма вақт ҳам зарурдирлар. Унинг фикрича бу санъатлар икки хил бўладилар: баъзилари кураш ва ҳарбий ишларга ундайди, бошқалари эса осойишта ҳаёт ва қувончга даъват этадилар. Қонун чиқарувчи ва ҳокимлар бу санъатларни тартибга

солиб, қонунлар воситасида одамларни санъатлар (ҳунарлар) билан шуғулланишга рағбатлантиришлари керак.

ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун бу бўлимни, соҳиби қонунлар ўз асрининг ва келгуси асрларнинг одамлари мурожаат этадиган таълимот жорий этишлари зарурлиги ҳақидаги масалани тушунтириш билан бошлайди. Бу энг муҳим иш эканлигини эслатиб ўтади. Таълимотлар босқичма-босқич ва давлат ишларидаги бошқа тадбирлар билан бирга амалга ошириладиган асосий иш бўлишлари зарур. Бу таълимот аввалан шу даврда урф бўлган одатларни сохталаштириш билан машғул одамларга нисбатан қўлланиши керак.

Бу сохталаштиришлар қонунни яхши билмайдиган одамлар ва болаларда бир иллат пайдо қилиши мумкин. Агар таълимот ва қонунларга ўргатиш ишлари босқичма-босқич ва доимо олиб борилса, у ҳолда улар аъло натижа берадилар.

Афлогун бу таълимотларни таҳлил қилувчи ва кўриб чиқувчиларга ёзилмаган урф-одатлар ҳалақит бермаслиги керак, деб эслатади. У мисол тариқасида қадимги соҳиби қонунларнинг бу одатларини ўрганиб чиққан ва баъзи аҳамиятсиз сўзларнинг кўп маъноларга эга эканлигини аниқлаган шоирларнинг сўзларини келтиради. У, қисқа ёки батафсил баён қилинадиган нутқлардан иборат бир неча хил нутқлар мавжудлигини ва улардан қайси бири афзалроқ эканлигини аниқлаш зарурлигини эслатади. У яна панд-насиҳатлар тўғрисида гапириб ўтади. Агар шаҳар аҳолиси бу насиҳатларга қулоқ солсалар, уларнинг кўнгиллари юмшайди, уларда назокат ва қобиллик пайдо бўлади, ўзлари итоаткор бўлиб майин тортадилар. Афлотун, шаҳар аҳолиси, ё ўтиб кетиб ном-нишони қолмаган одамларни ёки ҳайвонотни, ёхуд тайри оддий бирор нарсани тушунишни дилдан хоҳлаб эъзозлашлари ҳақида мисол келтиради. Бу ишларнинг фойдали томонларини аниқлайди. Бу фойдалардан бири ўз табиатларига кўра тажрибасиз кўпчилик одамларнинг, ёзилмаган одатлардан, уларнинг моҳиятларини зўрга тушунсаларда, бирор нарса билишга интилишларидандир. Иккинчиси, бу одамлар бирор янгиликка ҳайратланиб қарайдилар. Ниҳоят учинчиси, улар бу ғаройиботларнинг моҳиятларига етиш учун қонунни сақлаб қола-

дилар. У ўша шаҳарларнинг фуқароларига маълум бўлган ва улар туб маъносига етмоқчи бўлган китоблар ҳақида эслатиб ўтади. Ўз шеърларида буларнинг ҳаммасини тасвирлаган шоирлар туфайли бу воқеалардан хабардор бўлинди. Ҳомер ва бошқалар шундай шоирлардирлар.

Афлотун, соҳиби қонун ўз шаҳрининг аҳолисидан ёзилмаган урф-одатларни сақлаш, ўрганиш ва уларга итоат қилишни талаб этиши зарурлиги ҳақида гапиради. Ҳеч қайси соҳиби қонун ўзидан олдинги соҳиби қонун томонидан амалга оширилган ишларни рад этмаслиги керак. Лекин, олдинги соҳиби қонуннинг қарорларидан баъзиларини ўзгартириш зарурати пайдо бўлса, у ҳолда шаҳар аҳолиси улардан (яъни ўзгартирилиши керак бўлган моддалардан) воз кечишлари зарур ва бу ўзгаришлар қонунларда ўз аксини топиши керак. Бу, уларнинг қонунларидаги маъноси бузилган моддаларга ҳам тааллуқли. Кейин Афлотун моддаларни ўзгартириш ҳақида гапиради.

Сўнгра соҳиби қонунлар ўрнига келадиган бошқа бир соҳиби қонунлар тўғрисидаги масала кўрилади. Соҳиби қонун ўзидан кейин бўладиган бошқа соҳиби қонун тўғрисида аҳолига маълум қилса, бу билан у шаҳар аҳолисининг кўнглига, айниқса, тажрибасиз одамларнинг кўнгилларига ғулғула солиб қўяди, улар нима бўлар экан, деб қалблари зириллаб кутадилар ва кейинги соҳиби қонун жорий этган қондаларга итоат этишга ҳоҳиш пайдо бўлишини (тангридан) илтижо қиладилар. Афлотун, ҳаёт соҳиби қонунда, гўёки ундан кейин бошқа соҳиби қонун келмайди, деган фикр пайдо бўлмаслиги учун унга эҳтиёткорлик билан уқдириш зарурлигини тушунтиради. Агар у шундай ўйласа ва бундан халқ хабардор бўлиб қолса, вақт ўтиши билан унинг ўрнига бошқаси келганини кўрган халқ учун бу воқеа барча қонунларни: ўзининг (ҳозирги) соҳиби қонуннинг ҳам, кейин келганининг қонунларини ҳам рад этишга сабаб бўлади. Соҳиби қонун халқ билан биргаликда қонунларни рад этиш ва тан олиш орасидаги ўрта йўлни белгилаб олмоғи даркор. Бунинг учун соҳиби қонун ўғитлар, қонунлар ва инсон иллатларини ўрганиш учун узоқ вақт ишлайдиган, ёрдам берувчи одам пайдо бўлганлигидан халқни хабардор этиши керак бўлади. Агар ундан, хайрли ишларда ёрдамчи шахс унинг ўзига ўхшайдими, деб сўрашса, у инкор этмаслиги, аксинча халққа зарар келтирмаслиги ҳақида огоҳлантириши зарур. Афлотун

шаҳарларнинг аҳолиси ва соҳиби қонунларнинг ҳаётидан мисоллар келтиради.

У қонунларнинг икки хил бўлиши ҳақида гапирди. Биринчи хил қонунларга, ҳар қайси соҳиби қонунга қонунларни жорий этишда, шаҳар аҳволи ва вақт зикридан шомма-шомарликка хос бўлган ҳолдагилари киради. Бошқа бир хил ўзгармайдиган ва асл ҳолини сақлайдиганлари, булар — табиий қонунлардир. Афлотун бу фикрини қариндош-уруғларга бўлган муносабат, хайрли ишларни инкор этиш ва бошқа мисоллар билан тўлдиради.

САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Афлотун биринчи китобда ҳам ҳикоя қилинган байрамлар, уларнинг ташкил қилиниши ҳақида эслатади. У байрамлардан ажойиб фойда борлиги ҳақидаги қизиқ фикрни билдиради. Бу ерда гап, биринчи китобда айтиб ўтилган фойда ҳақида эмас, худоларни эъозлаш ва уларнинг помларини янгилашдан келиб чиқадиган фойда ҳақида кетади. Чунки уларни эъозлаш ва мадҳ этиш орқали қонунлар ҳам эъозланади. Худоларнинг миқдорини белгилаш ва улардан ҳар бирига байрамлар ҳамда қурбонлиқ қилиш маросимларини ташкил этиш лозим, шунда одамлар покланадилар. Худолар икки хил бўладилар: сиғиниладиган осмонийлари ва эъозланувчи ерликлари, аммо уларга сиғинмайдилар. Худоларнинг ҳар бир турини белгилаш учун, қурбонлиқ ва қонунларда кўзда тутилган ишлар билан уларнинг (одамларга) меҳрини орттириш зарур. Бу байрамларда қурбонлиқ қилингандан сўнг ёшлар турли жисмоний машқлар уюштиришлари керак бўлади. Байрам шод, хуррам ўтиши учун мадҳия ва танқиддан иборат бўлган қўшиқ турларидан фойдаланадилар. Буларнинг ҳаммаси хурсанд ва шодона қонунлар йўриғига киришга тарғибот этиш учун қилинади. Маदҳия ва танқидни эшитиш, агар у қонуни талаб қилганидай ҳаққоний бўлса, ёшларнинг қалбларига жо бўлиб, кураш орқали хайрли ишларга сазовор бўлишга ундайди, унинг раъйини кучайтиради, кўнгилларини тўқ этади ва жасоратларини оширади. Байрамларда қатнашувчи ёшлар бажарувчи жисмоний машқлар ёшларнинг шаҳар учун фойдаси кўп бўлган кураш маҳоратларини ва азим кучларини ошириш учун зарурдир.

Шаҳар ҳокимлари ўз ишларига бепарво бўлишлари

мумкин эмас. Бу, қурбонлиқ қилишлар ва шаҳарларнинг маълум бир таркибий қисми бўлган байрамларни безатиш санъати билан машғул бўлган одамларга тааллуқлидир. Ҳокимлар шаҳар аҳолисидан ҳаддан ташқари кўп одамларни санъатнинг бу тури билан шуғулланишларига рухсат бермасликлари, шаҳар аҳолисини бузмаслик учун уларга шахсий эрк бермасликлари, бу санъатнинг ёмон томонларини кўриб одамларда нафрат пайдо бўлишидан сақлаш учун унинг ёмон жиҳатларини намойиш этмасликлари зарур. Бу ерда, ўзи асли табиатан нафратли ва қонуиларга зарар келтирадиган нарсаларга инсбатан бўлган нафрат туйғуси мустаснодир.

Сўнгра Афлотун байрам кунларида бўладиган жисмоний машқлар ҳақида эслатиб, уларни номма-ном санаб ўтади ва ўша даврларда маълум бўлган ўйинларнинг ҳар қайсиси — суворийлик, қурол билан машқ қилиш ҳамда курашнинг фойдали томонларини кўрсатиб беради. Ушбу байрамонга кўнгилхушликлар байрам кuni уларнинг юракларига жо бўлишини эслатиб ўтади. Ёшлар бундай ўйинларга қизиқиб оддий кунлари ҳам шуғулланиб туришлари зарурлигини ва бу тадбирлар, токи ёшлар байрам мусобақаларидан олган ҳузурларини, қонунга хилоф нарсалардан олган ҳузурларидан афзал кўрадиган бўлгунларича давом этиши кераклигини уқтиради. Соҳиби қонун бу ғояни, айниқса, ҳузурларга тааллуқли ғояни яхши эсда тутиши керак. Унинг (ҳузур, кўнгилхушликнинг) фойдаси қанча кўп бўлса, зарари ҳам беҳад кўп. Афлотун бу ҳақда жуда кўп гапирди, сўнг ёшларнинг оқилона, хайрли ишларига тўхталади. У, хайрли ишларнинг юракка қандай жо бўлиши ҳамда қонундан ташқари кўнгилхушликларнинг иллатли эканлиги ҳақида гапирди. Соҳиби қонуннинг энг асосий вазифаларидан бири юқорида эслатилган қонунларга катта аҳамият беришдир.

Афлотун, бу соҳадаги қийинчиликлар, яъни бу маросимларни ҳимоя қилиш ва назорат ҳақида эслатади. Ўсмирлар ва ёмон ниятли одамлар фақат ташқи гўзалликка ошиқдирлар, шунинг учун уларнинг бундай хоҳишларини таъқиқлашда ҳокимлар қийин аҳволда қоладилар. Бундай ўсмирлар то бир балого учрамагунларича шундай қилаверадилар, охир-оқибатда бу аҳвол шаҳарни нохуш фалокатга олиб келади. Соҳиби қонун бундай масалаларга доимо эътибор бериб туриши, уларни назарда тутиши зарур. Шу қатори соҳиби қонун, ҳунарамандлар, деҳқонлар, чекка жойларда яшовчиларнинг гуноҳ ишларига тегишли масалаларга ҳам эътибор бе-

риши. уларни тўғри йўлга солувчи қонунларни ишлаб чиқиши керак бўлади. Ниҳоят, соҳиб қонун, тавоф қилинадиган ерлар, ибодатхоналарга катта эътибор бериши керак, токи улар нураб, бузилиб кетмасин, уларнинг ёмон аҳволга келиши шаҳар аҳолисининг юракларини, ҳамда шаҳар ишларига мутасадди одамларнинг қалбларининг бузилиши, қабихлашишига олиб келади.

Одамлар ҳокимлар кўрсатган тўғри йўлдан боришлари ва қонунларининг тузилиши ҳамда моҳияти уларда ғазаб уйғотмаслиги учун соҳиб қонунлар ҳокимларни одамларни бошқаришга ўргатишлари лозим. Афлотун, озод туғилганлар ва қуллар, асир, аспралар ҳаётидан мисоллар келтиради, одамлар орасидаги муносабатларга тегишли нуқталарда у жоҳил ва разил одамларни назарда тутди. У, битта раҳбар ёки бошқарувчи ҳамма ёзилмаган одатлар, қонунлар ва анъаналарнинг талаб-эҳтиёжларини билиши мумкин эмаслигини эслатади, чунки у, бир гуруҳ одамлар ёхуд ўз мамлакатини бошқаришга моҳир бўлиши эҳтимол, аммо унга бошқа халқни, масалан унча кўпчилик бўлмаган халқни бошқариш топширилса, бу ишнинг уддасидан чиқолмайдиган, негаки, улардаги мавжуд талабларни, қонунларни ва уларнинг урфларини билмайдиган. Афлотун, денгиз давлатлари ва қуруқликдаги давлатларнинг ҳокимлари ҳақида кўп мисол келтиради.

Афлотун ўғрилиқ масаласини ва мулк орттириш масалаларини кўриб чиқади. Мулк орттиришда унча хавф йўқ, аммо уни эҳтиёт қилиб сақлаш мумкин эмас. Агар, бошқа бировлар ҳисобига мулк орттирганлар жазоланмасалар, у ҳолда шаҳар аҳолисидан инсоф ва шухрат йўқолади. Мулкни эҳтиёт қилиб сақлаб ўз эҳтиёжига ишлатса, бу ёмон иш ҳисобланмайдиган. Юқорида айтилгандай, бировнинг мулкни олиб ўз мулкни кўпайтирганларни, бирор қимматга эга нарсани ўғирлаган ўғирларни жазолагандай жазоламайдилар (уларнинг жинояти баробар эмаслиги учун бўлса керак — тарж.) Афлотун узум ва бошқа мевалар билан боғлиқ мисоллар келтиради.

Афлотун турли санъатлар (ҳунарлар) ҳақида гапирди ва уларнинг ҳар биридан шу шаҳарга мансуб бўлган санъатларга мувофиқ равишда фойдаланиш зарурлигини тушунтиради. Қимки эрмак учун ва ўйин учун ёки заруратдан эмас, такаббурликдан ёхуд худди шу санъат билан шугулланишга кучи етмаганликдан ё бошқа бирор сабаб билан шугулланаётган санъатни ўзгартирса, шаҳар раҳбари унга бу ишни манъ этиши ке-

рак, зарурийят бўлса жазолаши даркор, чунки бу санъатдан бекордан-бекорга ўтиш, давлат тузумига чалкашлик ва турли иллатлар кириб қолишига кучли сабаб бўлади. Афлотун бу ғоя тўғрисида ва бундай ҳодисалар туфайли бўладиган зарарнинг товони ҳақида жуда кўп гапирди.

Сўнгра Афлотун, шаҳар аҳолисига зарур бўлган озиқ-овқатлар тўғрисида гапириб ўтади. Шаҳарнинг ҳокимлари овқат масаласини бошқариб туришлари, соҳиби қонунлар эса бу ишга беэътибор бўлмасликлари керак. Аксинча, улар шаҳар аҳолисини, шу қатори қуллар ва ҳайвонларни озиқ-овқат билан таъминлаш бўйича, сўнгра шаҳарликлар бир-бирларига берадиган ҳадялар, совғалар тўғрисида қатъий қонунлар жорий этишлари керак. Афлотун худоларга сиғиниладиган жойларни, шаҳар аҳолиси ўз манфаатларига тааллуқли масалаларни ҳал этиш учун йиғиладиган сарой, қошоналарни тасвирлайди. Шундай жойлардан бири бозорлардир. Соҳиби қонунлар ва шаҳар ҳокимлари буларнинг ҳаммасини ҳисобга олишлари зарур.

Афлотун олди-сотди масалаларини кўриб чиқади. Шу қатори одамларга зарур бўлган асбоб-ускуна билан таъминлаш, қадамжолар, ибодатхоналар, қошоналар, уруш ҳақида, сўнгра, шартномалар тузиш, чегаралар, динларга мансублик ва динлар ҳақида ёзади. Соҳиби қонун буларнинг ҳаммаси ҳақида жон куйдириши, ўйлаши зарур. Афлотун бу нарсаларни китобининг бўлиминини охирида эслатиб ўтади.

ТУҶҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

Бунда Афлотун қонунларнинг асосий қондалари ва соҳиби қонун бу ишнинг ҳеч бир томонига бефарқ қарамаслиги, уларга риоя қилинишига ғамхўрлик қилиши зарурлиги ҳақида гапирди.

Кейин Афлотун қонунни ва унинг асосий қисмини такомиллаштириш лозимлигини айтиб ўтади. Ушбу шаҳар аҳолисининг энг яхши қонунларга янада сидқидилдан бўйсунушлари учун ўз руҳларини тарбиялашлари зарурлигини таъкидлайди, чунки эркин бўлиб туғилган (одам) уларга (қонунларга) ихтиёрий равишда, қул эса буюрилгандагина бўйсунди. Яхши фазилатларга эга бўлган шаҳар аҳолиси энг бахтиёр одам бўлишлари ҳамда қонунларга ихтиёрий бўйсунушларини таъминлаш учун қонунларни такомиллаштириш ва улардаги қондаларни мустаҳкамлашга ғамхўрлик қилишлари керак. Афлотун

муқаддас уйлар ва иншоотларни зиёрат қилиш ҳамда дўстлик энг олий фазилатлардан бири эканлиги ҳақида мисоллар келтиради. Ибодат қилинадиган уйларни эъзозламайдиган жоҳил одамларга қандай муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақида эслатади.

Афлотун ота-оналар ва ҳокимларни менсимайдиганларни жиноятчилардай жазолаш зарур, деб ҳисоблайди. Ҳокимият вакиллари бундай ишларни ўз зиммаларига олиб, жиноятчиларни уларнинг жиноятларига қараб — таёқ билан уриб, жарима солиб, қатл этиб жазолашлари керак, деб ҳисоблайди. Агар (жиноятчи) жазога норози бўлса ва унинг ижро этилишига қаршилик қилса, бу билан қонунларга ташқи душманга қараганда кўпроқ зарар келтиради, деб эслатиб ўтади.

Кейин мерос масаласи кўриб чиқилади. Агар шаҳарда катта авлодга мансуб, фойдали ишлар билан машғул бўлган бирор покдоман шахс бўлса, унинг иши давом эттирилиши зарур, бирор амал соҳиби вафот этса, унинг ўрнига бошқа бир одам ўтириши керак. Афлотун жазолар ва пул жарималари масаласини қисқача баён қилади. Ўғрилиқ ҳақида мисол келтиради. Агар ўғри ўғирлаганини икки баравар кўп қилиб қайтариб берса ва тавба қилса, у ҳолда жазо, қамоққа солишдан бошқа бир енгилроқ жазога алмаштирилади ёки жазо бекор қилиниши даркор. Афлотун, агар одамлар олий фазилатларга эга бўлсалар, у ҳолда улар қонунларга ҳеч муҳтож эмаслар ва жуда бахтиёрлар, деб тушунтиради. У, шаҳар аҳолиси қадимги қонунлардан баъзи бир ўғитларни топишлари ҳақида эслатади. Бу ўғитлар, соҳиби қонунларга камдан-кам эҳтиёж туғдиргани ҳолда, уларга ахлоқни тузатиш борасида анчагина фойда келтирадилар. Афлотун яна шеъриятда акс этган ёзилмаган урф-одатлар ва умумий қонунлар ҳақида ҳам эслатиб ўтади.

Афлотун, хоҳлаб ва билиб туриб қилинган ёвузлик ҳамда одат бўлиб қолган ва тушунмай қилинган ёвузлик, қонунлар нуқтаи назаридан бир хилда ёмон, улар шаҳар ишларига ҳам зарар келтиради ва бузади, деб ҳисоблайди. Афлотун (ёвузлик қилингани учун) бериладиган жазолар ҳақида гапирди, сўнгра у шаҳар аҳолисининг бир-бирига билиб туриб ёки ногаҳон, билмай туриб келтирадиган зарарлари ҳақида гапирди. У, ўзларида маълум бўлган (давлатни, шаҳарни) бошқариш шакллари, адолат ва олижаноблик ва шуларга ўхшаш бошқа фазилатлар, уларнинг билиб туриб ёхуд билмай амалга оширилиши ҳақида эслатади.

Афлотун ниҳоятда фойдали бўлган бир фикрни ту-

шунтиришга интилади, бу — адолатнинг гўзаллигидир. Адолатнинг амалга оширилиши ва бу борадаги барча қилинадиган ишлар гўзалми ёки йўқми? Афлотун ўч олиш ва жиноятчини жазолашда адолатнинг моҳиятини таҳлил қилади. Агар қатл этиш, уриш, жарима солиш каби хатти-ҳаракатларнинг ўзи айрим олинса, улар умуман гўзал эмас. Афлотун бунга мисол келтириб айтадики, ибодат қилинадиган уйлардан бирига ўгриликка тушган одам ё урилади ёки қатл этилади.

Афлотун қуйидагиларни тушунтиришни ўзинга мақсад қилиб қўяди: қонунлар гуфайли тарбия топадиган, улардан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган, фақат қонун йўриқларини бажариб, унга хилоф иш қилмайдиган, таҳсинга лойиқ одам борми ёки йўқми? Бу борада у одамлар орасида сақланиб келаётган улкан қарама-қаршиликлар борлигини айтиб ўтади. Кейин у идрок қилиб, билиб туриб эмас, билмасдан жиноят қилган шахсни жазолаш керакми йўқми, деган масала ҳақида гапирди, чунки, у одам барибир қачондир эртами-кеч жазосини олади-ку! Агар одам фаҳм ва фаросат қувватига эга бўлса, иллатлар келтирадиган ишлардан ўзини тияди, агарда у ўз инсоний руҳиятини менсимаса, у ҳолда табиатан иллатли бўлган ишларни қилишгача боради, эрта ё кеч у ўз қилмишларининг жазосини тортади. Сўнгра Афлотун жазолар ҳақида гапирди ва ўз замонасида маълум бўлган жиноятларга кўра жазоларни даражаларга бўлиб чиқади.

«Муаллиму соний» ўзигача етиб келган китоб бўйича ушбу мавзунини ёритди. Бу китобни диққат билан ўрганиб, фикр юритганимиздан сўнг, биз ҳаким (Афлотун) ёзилмаган қонунларнинг маъносини тушунтириб беришни ўзинга мақсад қилиб қўйган, деб хулоса чиқардик. Китобда билдирилган фикрлардан гўзал ва нозик маънолар, қимматбаҳо ғоялар дурдонасини топдик, бу маънолар ва ғоялар икки маротаба фойдали бўлдилар, чунки у (Афлотун) ўз олдига қўйган мақсад бизнинг ҳам мақсадимиз бўлиб чиқди. Бу китобдан қўлёзмаларнинг биз тайёрламаган бўлимлари тушиб қолди. Бу китобнинг бўлимлар сони (ҳар хил нусхаларда — тарж.) ҳар хил. Бировлар ўнта (бўлим) бор деса, бошқалар ўн тўртта, деб тасдиқлайдилар. Қўлимизда фақат баён қилиб ўтилган бўлимларгина бор.

ФАЛСАФАТУ АРИСТУТОЛИС

(Арасту фалсафаси)

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Арасту инсон баркамоллигини худди Афлотунга ўхшаб, баъзан эса кенгроқ ҳам таҳлил этади. Аммо Арасту ўзи тушунтира олмаганида ёки ўз мулоҳазаларини илмий ақиқийга эришишга молик бўлувчи далиллар ёрдамида осонлаштира олмаганида, Афлотун (одатда) бошлайдиган ҳоллардан эмас, балки улардан аввалгиларидан бошлаш зарур, деб ҳисоблайди. Шунинг учун Арасту, орзу қилинадиган бўлиб кўринган ва вақт нуқтаи назаридан бошқа истаклардан устун турувчи эзгулик деб билинадиган ва интилинадиган, (одамларнинг) мақсадлари тўртта, деб тушунтиради, булар: тан соғломлиги, туйғулар (аъзоларининг) соғломлиги, турли нарсаларни идрок этишга бўлган қобилият соғломлиги (бу қобилият борлиги учун ана шу соғломлик ҳам бўлади), интилишга бўлган қобилият соғломлиги (бу қобилият борлиги учун ана шу соғломлик ҳам бўлади).

Буларни (ҳаммасини) билмоқлик зарурий фойдали билимдир. Зарурий фойдали ва фаол интилиш — бу аввалан шундай интилишки, унда ўша интилиш бошқа бировнинг интилиши билан қўшилиб мазкур одам учун бўлади ёхуд (ўша интилиш) мазкур одамдаги интилиш билан қўшилиб бошқа биров учун бўлади ва бу интилиш бирор ҳаракат ёки мулоҳаза бўладими йўқми фарқи йўқ. Агар интилиш ҳаракатнинг ўзи бўлса, у ҳолда у дастлабки (биринчи) ва фойдали (интилиш) бўлади. Агар интилиш мулоҳаза бўлса, у ҳолда мулоҳаза сифатида фойдали бўлади. Арасту айтадики, ушбу тўртта интилинадиган мақсадлар инсон саломатлигининг энг олийжаноб ҳолатларидир ва улар шу билан бирга ўзгариб ҳам турадилар (бузилиш ёки баркамоллик тарафларига).

Сўнгра Арасту айтадики, осмон ва ердаги туйғу билан ҳис этиладиган нарсалар ва кўзга кўринадиган ҳолатларни ҳамда руҳнинг ўзидаги туйғуларнинг мавжудлиги сабабларини билишга руҳ доимо интилиб туради. Руҳ

яна, руҳиятда пайдо бўладиган бошқа ғоялар ва эсдаликларнинг ҳақиқий моҳиятини, хоҳ улар мазкур одам руҳида пайдо бўлаётган бўлсин, хоҳ бошқа бир одам руҳида пайдо бўлиб унга (мазкур одамга) маълум бўлган бўлсин, барибир билишга интилади. Аммо буларнинг ҳаммаси аввалги исталинаётган мақсадлар (мажмуасига) кирмайди. Уларни идрок этиш билан руҳ на соғломлик ва на бошқа бирор нарса учун фойда топмайди, улардан руҳ фақат билимни билим сифатидагина ўзлаштиради. Юқорида айтилган нарсалардан бир нимами билиб олган одам қувонч ва ҳузур топади.

Агар инсон хайрихоҳлик, гўзаллик, олийжаноблик ва улуғворликка бошқа одамлар орқали эмас, балки ўзи ва ўз руҳи ўртасидаги мавжуд нарса орқали эришган бўлса, ул (одам) ҳақиқатан ҳам хайрихоҳлик ва баркамолликка эришади. Бунининг ўзидан бошқа ҳеч ким сезмаган тақдирда ҳам унинг руҳи улуғвор ва олийжаноб бўлади ва ўша одам бу фазилатларга эришганидан бағоят хурсанд бўлади. Шу билан бирга у одам маълум бир даражада ушбу хайрихоҳликларини унга халқ баҳшида этган деб ўйлайди. Ёки ўзидаги фазилатларнинг баркамоллиги, улуғворлиги ва таҳсинга сазоворлигига, айниқса кўпчилик одамлар эришиб бўлмайди деб тасаввур қилган хайрихоҳликларга эришганига халқ сабабчи, деб ўйлайди.

Аммо кўпчилик, юқорида зикр этилган нарсалар ва маълумотларини билиш шарт эмас, исталитувчи мақсадларга уларнинг фойдаси тегмайди, аксинча, ўзининг зарурияти ва фойдалилиги билан ҳам ортиқчадир, деб ҳисоблайдилар. Шунга қарамай улар (бу билимни) улуғвор ва олийжаноб дейдилар. Инсон интилувчи билимни улар аввалан икки хилга бўладилар: а) ўша исталган тўрт мақсаддаги соғломликка эришишда инсон фойда топишига ёхуд энг юксак даражадаги соғломликка молик бўлишда ёрдам берувчи, хоҳланмиш билим; б) ўзи ҳар қанча фойдали бўлса ҳам ортиқча бўлган бирор нарса учун эмас, балки ўз-ўзича хоҳланиладиган билим. Билимни бундай бўлиш тўғри, чунки у, руҳлар орасида алоқа ўрнатилишидан анча олди руҳларнинг ўзлари (айрим-айрим) ўша билимларга интилишларига имконият яратади. Ушбу билимлардан бирнга ҳаракатни (унинг ёрдамида) рўёбга чиқариш учун мурожаат қиладилар. Бошқа билимдан ўзларини тортадилар. Билимнинг биринчи хили «амалий», иккинчиси эса — «назарий», — деб аталади.

Аммо одамлар, ўша тўрт истамитувчи мақсадлардан

нималар фойдали эмаслигини фаҳм этиш учун баъзан ўз ҳис-туйғуларидан фойдаланадилар. Улар сезги-ҳиссиёт орқали идрок этилувчи нарсаларни билишга интилади-лар, аммо уларни ўз сезгилари туфайли идрок қилса-лар ҳам масалан, ҳайкалтарошлик, инжа расмлар, ором-бахш куйлар, хушбўй ислар, нозик буюмларни билган каби билсалар-да, улардан истилинаётган мақсадларга (эришиш) учун эмас, балки фақат завқ олиш учунгина фойдаланадилар. Бу ҳолда завқнинг маъноси, хайрихоҳ-ликка эришишдан, хайрихоҳ (завққа) эришиш маъқул кўрилганидан иборат бўлиб қолади холос. Ҳузурга эриш-май ҳузурланиб бўлмайди, унга сезги-туйғу орқали эри-шилгандагина у намоён бўлади ва сезмай туриб туйғу-сиз ҳузур олиб бўлмайди. Бошқа сезги орқали эриши-ладиган билимлар ҳам шу йўсинда мавжуддирлар. Баъ-зан инсон идрок этиши ва билиши орқали завқ олувчи сезги-туйғу орқали идрок этиладиган нарсаларнинг мав-жудлиги сабабини (кўрсатувчи) билимларга нисбатан бу билимлар (яъни фақат ҳис этиб олинган билимлар) ташқи билимлардирлар. Аммо инсон афсоналар, лати-фалар ва халқ ривоятларини билишдан ҳам қувониб, ҳузур олади. Бунинг (ҳақиқий) қувонч олиш учун аҳа-мияти йўқ. Ҳикоя қилувчи, афсоналарни аytувчилар, шеърият ва халқ ривоятларини эшитувчи, кейин бош-қаларга айтиб берувчиларга нисбатан бўлган фикр ҳам шундай. Одамга айтиб берилган ва «ўқилган» шеърият ҳамда афсоналардан пайдо бўладиган ҳиссиётлар у ола-диган қувонч, ҳаловат ва ҳузурни вужудга келтиради-ган ҳиссиётлардир. Энг юксак, баркамол билим (дара-жасига) эришган ҳар бир инсон энг юксак ҳузурга молик бўлади. У руҳида баркамол билимга эришган чоғида ундан оладиган ҳузур ҳам тўлақонли ва баркамол бў-лади. Бу билимлар ва камолот ҳам фақат ўзича билим ва камолот бўлиб қоладилар ва ҳузурни, айтилган иста-линувчи тўрт мақсадда эмас, уларнинг ўзидан (шу би-лим ва камолотдан) оладилар. Шунга қарамай, одамлар улардан фойдаланадилар. Исталинувчи (тўрт) мақсад учун ҳузурланишга эришмоқ ниятида улардан фойда-ланиш тасодифий бир ҳолдир.

Сўнгра, Арастунинг фикрича, зарурий билимлар худ-ди одам билан дунёга келгандай унга туғилишидан бери тааллуқлидир, улар ҳис-туйғу орқали эришилганидан кўпроқ табиатдан эҳсон қилингандирлар. Баъзан инсон ўша истилинаётган мақсадларнинг соғломликларига етиш-моқ учун ҳис-туйғудан олган билимлардан фойдаланади-лар. Сўнгра Арасту айтадики, инсонга эришилган билим-

лар етарли бўлмаганидан, у инсон туғма билимлардан фойдаланишга интилади. Агар ўзига зарур бўлган жиҳатларга чуқурроқ назар ташлайдиган бўлса, у ўзи бажариши зарур ва муҳтожлик ҳис этган ишларни рўёбга чиқариши учун туғма билимлар ҳам етарли эмаслигини тушунади. Шунда инсон билимларнинг (бошқа) кўп турларига ҳам мурожаат этади ва токи улар устида фикр юритмай, ўрганиб чиқмай ҳеч ишга қўл урмайди. У ўз ташаббуси билан доимо бошқалар учун наф келтиришни хоҳлайди, бошқаларни саволларга тутади, ўзи ўйлаган нарсa тўғрисида бошқалар билан маслаҳатлашади, ўзининг кашфиёти ва эҳтироси тўғриси, йўқми билгиси келади. Буларнинг ҳаммаси билимларни бошқарувчи туғма қобилият қувватининг кўрсаткичидир. Фикрлаш ва таҳлил этиш туфайли одам ўзида аввалидан номаълум бўлган билимларни топади. Кўпинча у қайси хулоса фойдали, қайси бири зарарли эканлигини билмай ҳайратланиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Кўпинча у таҳлил, текширувлар натижасида кашфиёти, аввал ўзи сезмаган бўлса ҳам, хато эканлигини кейин билиб қолар.

Фанларга рағбат қилиб, уларни ўрганиб, таҳлил этиб инсон улардан баъзилари ишончли ва ҳақиқий, баъзилари эса — бўш ва аҳамиятсиз эканлигини билиб олади. Аммо у ўз изланишлари туфайли ҳақиқатга олиб борувчи йўлда турган бўлса, у идрок этмоқчи бўлган нарсa ҳақидаги камолот даражаси бўлади, бу баркамоллик. Ўзининг ҳаққонийлиги билан интиҳосига етиб бормаган бир чегара, ўзидан кейин яна бир ҳадди бор манзилдир. Амалий фанларга эришиш борасида инсоннинг ҳолати шундай тасаввур этилади.

Арасту, амалий фанларга эришишнинг учта усули бор деб тушунтиради, улар: 1) ҳис-сезги ёрдамида; 2) ҳис-сезги орқали эришилган билимлардан миқдор жиҳатдан кўпроқ бўлган биринчи (жибиллий) билим ёрдамида; 3) таҳлил, текширувлар ёрдамида. Назарий фанларда ҳам шулар борга ўхшайди. Эришишнинг уч усулига идрок этишнинг уч усули тўғри келади: 1) ҳис-сезгилар; 2) ҳис-сезгидан олинган билим маълумотидан кўпроқ бўлган биринчи билим маълумотлари; 3) текширув, таҳлил натижасида олинган маълумотлар. Текширув, таҳлил натижасида олинган билимларни дастлаб, ҳали текширилмаган нарсалардан олинади. Ўрганиб, текшириб чиқишдан аввал улар изланилаётган мақсад бўлганлар ва «идрок этиш нуқталари» деб аталганлар. Фан талаб этадиган жиҳатни аниқлаш учун фойдаланиладиган дастлабки маълумотлар «муқаддимот» деб аталадилар.

Фан текширадиган нарсаларни «матлуб ал-мақсад» деб, ўрганилганларини эса — «хулосот» деб атайдилар. Шундай қилиб, бу уч нарсанинг ҳаммаси олдиндан мавжуддирлар.

Арасту, инсон фойдали нарсалар ҳақидаги билим ҳақиқатига етиша олмайди, деб тушунтиради. Инсон ўзининг интилиши қандай эканлигини ва фойдали нарсалардан қайси бирига интилиши зарурлигини билолмайдиги, интилишининг чегараси ва бу чегара аниқланганми, натижаси борми, йўқми унга номаълумдир. Аммо биз, инсоннинг эслатиб ўтилган исталинувчи мақсадларнинг соғломлигига эришишга интилишини биламиз. Агар инсон аниқ бир мақсадга етишиш учун фойдали нарсалардан қайси бири кераклигини, кўриб ўтилган тўрт мақсаддан қайси бирлари зарурлигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўрса, унда масалан, қуйидагиларга ўхшаш саволларга: ҳис-сезги соғломлиги бадан соғломлигига боғлиқми, йўқми ёки бадан соғломлигини таъминлаш учун ҳис-сезги соғломлиги зарурми ва ҳис-сезги туфайли бадан соғломлиги барқарорми ёхуд буларнинг ҳаммаси айрим бир фойдали нарсани сақлаб туриш учун керакми, деган саволларга жавоб излашга аҳд қилганида у қийин аҳволга тушиб қолган бўлар эди.

Агар сезгилар мақсаднинг ўзи бўлсалар, унда улардан баданни соғломлаштириш учун фойдаланиш керак бўлмаса эди, чунки баданни, ҳис-сезгиларнинг борлигини таъминловчи бир ускуна, ёки воситачи ёхуд ашё деб ҳисоблаш мумкин. Бадан соғломлиги ва интилишлар қуввати соғломлигининг мавжудлигини сақлаб турувчи инсонга хос қобилият ва интилишлар қуввати ҳис-сезгилар соғломлигининг мавжудлиги, бор бўлиши учун хизмат қиладилар. Баъзан сезгилар таъсири ва шу ҳис-сезгилар туфайли бўладиган инсон истаги ва амали мақсаднинг ўзи бўлиши мумкин.

Бу хулосаларнинг ҳаммасига эътироз билдириш мумкин. Аммо биламизки, биз ўзимизнинг баданларимиз ва бошқа барча нарсаларни соғломлаштириш учун ёрдам берувчи нарсага эришиш ниятида ўз ҳис-туйғу сезгиларимиздан фойдаланамиз ёки улардан бири (яъни ҳис-сезги) бошқа бири (яъни баданни соғломлаштириш) учун мавжуддир деб ҳисоблаймиз. Шундай қилиб айланаверадиги: уларнинг баъзилари бошқалари учун ва бошқалари туфайли мавжуддирлар.

Инсон, мақсадга етиб бормаслик ёки мақсади бўлмаган нарса олдига етиши учун эмас, аксинча ўзининг интилишларининг маълум бир мақсади бўлиши учун

ҳақиқатга етишишни хоҳлайди. Ўзининг руҳи табиатан бадан соғломлиги ва ҳис-сезги соғломлигига боғлиқлигини ва соғломликнинг бу ҳолатлари исбот талаб қилишини инсон тушунади. Ўзлари ҳақида аввалам тугал билим бермайдиган, аммо бу билимнинг арзимас улушини берувчи нарсаларнинг борлиги туфайли айтиш мумкин, инсон камолотга эришишга ё табиатан ёки истаги ва саботи ила интилади.

Аммо бадан соғломлиги ва ҳис-сезги соғломлигидан олинмаган нарса одамнинг болалик ва ўсмирлик давларида эришадиган (нарсаларга) ўхшайди. Бадан соғломлиги ва ҳис-сезги соғломлигининг қисқариши болалик ва ўсмирлик даврининг қисқаришига ўхшаса керак. Баъзан, бадан соғломлиги бошқа (бир) мақсадга қаратилган бўлиши ҳам мумкин, у ҳолда ҳис-сезги соғломлиги, бадан соғломлигига шаронт яратувчи, шу соғломликка эришиш учун фойдаланиладиган мақсадга асос бўлиб қолади. Агар инсон, бадан ва ҳис-сезги соғломликларини, шу ҳис-сезги ва бадан соғломлигини таъминловчи фарқ этиш кучи соғломлигини ҳамда интилиш кучи соғломлигини чегаралайдиган бўлса, жуда мушкул аҳволга тушиб қолиши мумкин. Кейин у, бадан соғломлиги ҳолати яхшими ёки ҳис-сезги соғломлиги ҳолати яхшими, деб ўйлаб қолган бўлар эди, гарчи кўпчилик айтганидек энг афзали ҳис-сезги, туйғу соғломлиги бўлса ҳам. Сўнгра у инсон фарқ этиш кучи яхшими ёхуд интилиш кучи яхшими, деб ўйлашга тушар эди. Буларнинг ҳаммасини тушуниш ниҳоятда мушкул ишдир.

Қўйидагиларни ҳам инсон мулоҳаза қилиб тушуниши жуда қийин. Агарда изланилаётган мақсадлардан энг зарурийлари чекланиб қўйилса ёки уларни камолот даражасига етказилса, ушбу истак-хоҳишларда меъёрдан ўтиб кетадиган ва инсонга хос бўлмайдиган нарсани унинг руҳи хоҳлайдими, хоҳламайдими? Ёки, унинг руҳи ҳар бир изланилаётган мақсадлардан ҳар бирининг башарият учун баркамол ва инсонга хос бўлган энг яхши ҳолатига интиладими?

Рухий ҳақиқатга эришишда нималарга интилишини, руҳиятида нималар пайдо бўлаётганини, кўришиб турган нарсаларнинг асосларини, моҳиятини билишда, бу оддий инсоний билимга эришишга бўлган интилиши ёки на фанларга, на умуман одамга тааллуқли бўлмаган ҳаддан ташқари хоҳишми ёки ўша изланилувчи тўрт мақсадга оид бўлган, ҳақиқатан ҳам чин инсоний хо-

ҳишми, бундай масалаларни мулоҳаза қилишда инсон кўп қийинчиликларга дуч келади.

Ушбу, инсонга хос, изланилаётган тўртта мақсад ҳайвонларга ҳам тааллуқли. Чунки ҳар бир ҳайвоннинг ҳам бадани, ҳис-сезгиси фарқлаш қобилияти бор ва шулар туфайли ўзининг бадани ва ҳис-сезгисининг соғломлигини сақлаб қолишга интилади. Аммо ҳайвонда ҳис-сезги орқали идрок этиладиган нарсаларнинг мавжудлиги сабабларини билишга ва ердаги барча нарсанинг (мавжудлиги) сабабларини билишга бўлган интилиш йўқ, мавжудлиги сабабятларини билишга бўлган интилишни пайдо қилувчи нарсаларга ҳайвон ҳеч ҳам ҳайратланмайди.

Ўқуйдиган масалаларни мулоҳаза қилганда ҳам инсон кўп қийналади. Инсоннинг билимга бўлган интилишининг сабаби нимада? Агар соф инсоний сифат бўлмаса, инсонни ҳақиқат томон йўналтирувчи, билиш, идрок этишга бўлган интилиш қобилияти ва бирипчи, дастлабки билимлар унга нега берилган? Балки булар (фақат) одамзотга хос хислатлардир?

Эҳтимол, одамзот ичидан баъзи одамлар, ё ўзларининг асл моҳиятлари ёки тасодиф кучи туфайли бўлган билимлари билан энг баркамол инсон бўлолсалар керак. Балки билиш, инсон моҳияти ёки инсон моҳиятининг таъсирларидан биридир. Агар-да билиш, инсон моҳиятининг таъсиридан бири бўлса, унинг моҳияти, бу таъсир (ҳаракат) рўй бераётган онда энг юксак баркамолликка эришишга бўлган интилиш узра пайдо бўлган унинг (моҳиятининг) таъсири (ҳаракатидан) иборат бўлади. Шундай экан, ўша таъсир (ҳаракатни)ни пайдо қилувчи нарсани ўзи нима ва унга интилувчи ҳар бир инсон учун у, изланувчи мақсадми ёки йўқми, билиб олиш керак бўлади.

Ҳақиқатан ҳам одамлар зарурат орқали ўзлари эҳтиёж сезган ҳолатларни билишга, идрок этишга интиладилар. Нрсаларни идрок этиш, билиш учун зарурат тугилмай туриб билим хайрли бўлмайди. Яна, билим сифатининг даражаси, зарурий даражадан ошиб кетмаслиги керак. Инсон интилаётган нарса ҳаддан зиёдми йўқми ва инсонга табиатан хос бўлган бу ҳаддан зиёд хоҳишни чегаралаш ва босиб туриш керакми ёки умуман йўқотиш зарурми? Бу саволларнинг барчаси мулоҳазалар юритишни талаб қиладилар ва улар бўйича кўпдан-кўп турли фикрлар мавжуд. Буларнинг ҳаммаси ҳайратга соладиган масалалар, турли фикрлар мавжуд бўлган мулоҳаза мавзуларидир.

Одам агар булардан (турли фикрлардан) биронтасини афзал кўрадиган бўлса, бу ишни у, ё ўзини қониқтириш учун, ёки бошқа бировни қониқтириш учун қилган бўлади. Бу ҳақда турли фикрлар кўп. Лекин одамнинг имкониятлари чегараланиб қўйилса, бу билан унга хос турмуш, ҳаёт кечириш сифатини чегаралаб қўйилмайдими?

Агар одам, бадан ва ҳис-сезги соғломлиги, табиат эҳсони бўлган фарқ этиш ва билиш қобилияти, ҳамда эркин танлашга бўлган ният ва қобилият ҳақида мулоҳаза юритадиган бўлса, у ҳолда инсонга табиат томонидан, ҳайвонот, наботот ва табиатдаги бошқа нарсаларга ҳам берилган қобилиятлар, бадан ва ҳис-сезги соғломлигига эришиш учун етарлими, йўқми, деган савол туғилади.

Агар ният ва эркин танлаш мақсад бўлсалар, табиатдан олинган қобилиятлар бадан ва ҳис-сезги соғломлигига эришиш учун етарли бўлса, у ҳолда нега инсонга ният ва эркин танлаш (имконияти) ато этилган? Балки, ният ва эркин танлашни табиат ҳаддан ортиқ бергандир, унда уни чегаралаб қўйиш керак бўлади. Аммо табиат ато қилган ният ва эркин танлаш (имкониятини) қандай чегаралаш мумкин? Агар ният (хоҳиш) ва эркин танлаш одамга хос бўлса, улар табиат берган бадан ва ҳис-сезги соғломлигига эришишга хизмат қиладиларми? Ёки инсонга табиатан хос бўлган нарса, ният ва эркин танлаш туфайли инсонда мавжуд бўлган нарса учун хизмат қилар? Ёки тугма одат ва ният биргаликда, инсон бошқа бир нарсага риоя қилиши учун хизмат қиларлар? Инсон эришган энг юксак камолот, табиат ато қилган камолот даражасининг ўзини ёки унга етарли даражадаги (камолот) эмасми? Инсон эришган баркамоллик, ният ва эркин танлов натижасини ёки улар ва яна, тугма, жибиллий одат туфайли эришилган, унинг моҳиятига боис баркамолликми ёки бу баркамоллик бошқа бир алоҳида сифатла намоён бўладими?

Қисқаси, инсоннинг энг юксак баркамоллиги бўлган мақсад ўзи нималигини билиш керак бўлади. Бу энг юксак баркамоллик инсоний моҳиятми ёхуд инсон асл моҳиятга эга бўлгандан сўнг пайдо бўлувчи таъсир (ҳаракат) ми, аниқлаш зарур. Ушбу энг юксак баркамоллик, инсонга табиат ато қилган нарсамми ёки табиатдан олинган модда (материя) бу баркамоллик учун асос ва манбаъни тайёрлаб берадими ва уларни (асос, манбаъларни) инсон ўзининг нияти ва ирода эркинлиги воситаларида ана шу энг юксак баркамолликка эришиш учун фойдаланадими? Одамнинг бадан ва ҳис-сезги соғломлиги унинг

(одамнинг) моҳиятини белгилловчи нарсанинг соғломлиги ёки улар (бадан ва ҳис-сезги соғломлиги) нуқсонлардан иборатмилар? Буларнинг ҳаммаси барча ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлгани учун бадан ва ҳис-сезги соғломлиги инсоннинг ўз-ўзинча моҳият касб этишига тайёргарлик ва манбаъ бўлиб қолади.

Инсон нарсалар, буюмларни билгани туфайли интилаётгани, ҳамда шу билимга эга бўлиш борасида фақат ҳақиқатни билиш билан чегараланиб қолиши, инсон моҳият кашф этишига сабаб бўладиган баркамоллик учун фойда келтирадими? Ёки ҳақиқатни билиш инсон моҳиятининг таъсирларидан бири бўлиб, у туфайли инсоний моҳият баркамолликда ўзининг энг юқори даражасига кўтариладими?

Бу саволларга жавоб топиш учун ҳам, инсоннинг асл моҳияти нимадан иборат эканлигини, унинг энг юксак баркамоллиги қандай, одам моҳият касб этишига ва ана шу энг юксак баркамолликка эришишга унинг (моҳиятининг) таъсири нималардан иборат эканлигини таҳлил қилишга одам мажбур бўлади. Бунинг учун у, инсоннинг ўзининг қандайлигини, инсонийлиги нимадалигини, буларни билишга интилиши учун (агар шундай интилиш бўлса) унинг мавжудияти нега яратилган ва нимадан иборат эканлигини билиб олмаса, идрок этмаса, у ҳолда қандай мақсадга интилиши зарурлиги мавҳум бўлиб қолади.

Арасту, ҳақиқий инсоний фаолият бўлган фаолият (ҳаракат), агар инсоннинг коинотда яратилиши сабаби бўлган мақсад аниқ маълум бўлса, у ҳолда инсон унинг (коинотнинг) бир қисми эканлиги ва шу коинот билан бир умумийликни ташкил этиши ҳақида хабар беришини тушунтиради. Агар тўқувчи, қосиб ва шаҳар фуқаросининг ҳар бири ўзининг нега яшаётганини билмаса мақсад ва манфаат даражаси мавҳум бўлса, ҳар бирининг айрим-айрим мақсадлари ҳам номаълум бўлади, бу худди, агар бўлаклардан иборат умумиятнинг мақсади номаълум бўлса, унинг бир бўлагининг мақсадини аниқлаб бўлмаслигига ўхшайди. Шунга ўхшаш, токи бадандаги бошқа аъзолар орасида қўлнинг моҳияти, мақсад ва фаолияти номаълум қолар экан, бир бармоқнинг ҳам моҳияти, мақсад ва фаолияти номаълум бўлиб қолаверади. Биз аввало бутун вужуднинг охириги, энг юксак мақсадини билиб олишимиз зарур. Шундай қилиб воқелиklar умумлашмаси, ҳар бир бўлагининг мақсади ё шу бўлакнинг ўзи ёки барча умумият эриша-

диган сўнгги мақсадга сабаб бўлувчи муқаррар, зарурий фойдали бир нарса бўлади.

Муқаррар, инсон коинотининг бир бўлаги (қисми) экан, ва агар биз унинг мақсадини, фаолиятини, фойдалилигини ва (бутун борлиққа муносабатининг) даражасини аниқламоқчи бўлсак, биз аввало бутун коинотдан келиб чиқадиган мақсадни билиб олишимиз зарур бўларди. Шунда бизга, бутун коинот мақсади бўлган мақсадга эришишда, шу коинотининг бир бўлаги бўлишимиз зарурлиги равшан бўлар эди. Одамга тааллуқли нарсани билиш учун биз одамнинг мақсадини (ундан пайдо бўлувчи мақсадни) ва инсоний баркамоллик (нима эканлигини) ни билишга интилишимиз зарур. Бунинг учун биз бутун коинотдан келиб чиқувчи мақсадни билишга мажбур бўламиз. Аммо бунга, бутун коинотни ташкил этган барча бўлакларни ва уларнинг асосларини билмай туриб эришиб бўлмайди. Биз, бу мақсад ўзи нимадан иборат эканлигини, қандайлигини, нима туфайли ва нима учун у мавжудлигини билишимиз керак. Бу бутун коинотни ташкил этган барча нарсалар мажмуасига ҳам, унинг ҳар бир бўлагига ҳам тааллуқлидир.

Инсонга икки нарса хос. Улардан бири — табиатдан олинган, бошқаси — ният (хоҳиш) бўйича. Агар биз табиатан олинадиган баркамоллик ва шу баркамоллик маҳсули бўлган мақсад ҳақида билишни хоҳласак, у ҳолда биз сўнгги мақсади инсон бўлган табиат умумлашмаси ҳақида билишимиз керак бўлади, (ўз навбатида) инсоннинг ўзи ҳам шу коинот мақсадлари умумлашмасининг фитрий қисмидир. Дарҳақиқат, агар коинот табиатга тааллуқли бўлса ва унинг кўплаб бўлаклари ҳам табиат ашёларига кирса, у ҳолда, табиатан коинотни билдирувчи ҳамма нарса — бутун ё бўлагини ва ундан инсонга табиатан хос бўлгани ҳақида, тадқиқот, мулоҳаза ва ўрганиш орқали айрим фикрлаш керак бўлади. Бундай тадқиқотни «табiiй фикрлаш» деб аталади. Инсонга ва бошқа нарсаларга тааллуқли ният хоҳиш орқали, ҳамда ният ҳосилаларидан келиб чиқадиган хос нарсалар тадқиқот, мулоҳаза ва ўрганиш орқали кўриб чиқилади ва уни «иродага асосланган инсоний билим» деб аталади. Бу ҳолат башариятга тааллуқли бўлгани учун бир одамга ҳам тааллуқлидир.

Агар инсон яратилишининг мақсади бўлмиш баркамоллик инсонга фақат табиатан хос бўлганида ва фақат яхши ният билан амалга оширилганида эди, у ҳолда баркамолликка етиштирувчи фаолият ва ҳаёт тарзи фақат чин инсоний фазилат, эзгу ишлар ва фаолиятлар,

ғўзал ҳаёт тарзи бўлур эди. Аммо инсонни ушбу баркамолликдан маҳрум этадиган ҳолатлар ҳам бор, улар инсоний бўлмаган фаолиятлар ва ҳаёт тарзи бўлиб, улар мараз, хунук ва ёмон ишлар ҳамда ёмон фаолиятлардир. Биз улардан қайси бирларини қабул этишимиз ва қайси бирларидан ўзимизни олиб қочишимиз кераклигини билиб олишимиз зарур бўлади.

Агар инсонга табиятан хос бўлган бирор нарса вақт ўтиши билан ният ва эркин танловга ўтса, у ҳолда аввал унга табиятан тааллуқлисини, кейин эса эркин танлов орқали ўзлаштирганини таҳлил этиш керак бўлади. Демак, агар инсонга ният ва эркин танлов орқали тааллуқли бўлган ёки улар (ният ва эркин танлов) нинг иккисининг ҳосиласини аниқлаш мумкин бўлмаса, у ҳолда дастлаб инсонга табиятан хос ғазилатини таҳлил этилади. Инсон этишининг зарур бўлган ва ўзи учун уни билиши шарт деб қабул қилинган билимни илм ал-йақинийа (ишонч илми) дейилади. Инсонга табиятан ва ният орқали мансуб нарсаларни, илм ал-йақинийа тадқиқ этганларининг барчасини инсон дастуруламал этиши керак бўлади.

Шундай қилиб, Арастунинг фикрича, инсон аввало илм ал-йақинийани, бу илмининг салмоқ жиҳатидан қанчалигини, қандай хиллари борлигини, қандай мавзуларни ўрганишини, унинг изланаётган мақсадлар билан қандай қилиб ва нималар туфайли муносабати борлигини билиб олиш керак. Қаерда ва қандай қилиб ва нимадан улар пайдо бўладилар? Илм ал-йақинийани тадқиқ этиш пайтида қандай тўсиқлар, қаршиликлар бўлиши мумкин. Бу қаршиликларнинг ўзи нималардан иборат? Илм ал-йақинийани ўрганишнинг қандай шакллари бор, унга ўқитадиганлар бу шаклларнинг қайси биридан фойдаланадилар, ҳақиқий, ишончлилигининг қайси даража ва туркумлари ишлатилади, эътиқод, ишонтиришининг ҳамда тасаввурнинг шаклларида ўқитиш даврида фойдаланиладими? Илми-ал-йақинийани ўрганиш ва уни идрок этиш қобилиятини бахш этувчи санъат, қандай санъат, у нималардан иборат, бу санъатларнинг қанча турлари бор, уларнинг ҳар бири ўзи қапдай? Ўрганишнинг бошқа ҳамма турлари бўйича қобилият берувчи санъат нималардан иборат?

Сўнгра Арасту, турли туркум, даражадаги одамларни қандай, нималарга, билимларнинг қайси турларига ўргатиш зарурлигини тушунтиради, токи ҳар бир инсон ўзи интилаётган мақсадни яхши тасаввур этсин, кўр-кўрона

жоҳилиятда қолмай шу билимни ўзига раҳнамо, дастур-қилиб олсин.

Кейин у, баҳслардан келиб чиқадиган софизмлар нималигини, улар нималар билан узвий боғлиқлигини, қанча турлари борлигини, қандайликларини тушунтиради. Турли софизмлар таъсирида бўлган инсоннинг ёмон хислатлари ва ҳолатлари ҳақида мисоллар келтиради, софизмларнинг қайси турлари қандай хислатлар тугдиришини кўриб чиқади. Кейин у, бу хислатлар ва ҳолатлар бешта эканлигини айтади. Улардан қайси тарафдан огоҳ бўлиш зарурлигини тушунтиради.

Фақатгина «ас-санаъий мантиқийа» («мантиқ санъатигина») софизмлардан сақлайди, у руҳнинг оқил қисмини тўғрилайди, руҳни илми йақинийа ва фанларни ўрганиш, тадқиқ этишнинг фойдали жиҳатлари томон йўллайди. Бу санъат воситасида руҳнинг оқил қисми, ўқитиш силсиласида нутқ ва суҳбатлардан қандай фойдаланишини, баҳслар қандай қилиб софизмларни келтириб чиқаришини билади, уларнинг биридан фойдаланиб, биридан огоҳ бўлмоқ учун билиб олади.

Арастунинг фикрича, кўпдан-кўп фанлар орасида бир тури (Форобий турни ал-жинс дейди) борки, у уч хилда намоён бўлади, улар «мантиқ санъати», «табиат ҳақидаги фан» физика ва «ниятлар ҳақидаги фан»лардир.¹ Мантиқ санъати бу икки фандан олдинроқ, юқорироқ туради ва бу икки фанга эришган ҳар бир кимсани мантиқ санъати синовдан ўтказди, бу икки фан, яъни — табиат ҳақидаги фан физика ва ниятлар ҳақидаги фанларга келсак, улар мавжуд бўлган, ўз жинслари ила бир хил нарсаларни қамрайди, мантиқ фани эса, аввало физика ва ниятлар ҳақидаги фанлар қамраб олган нарсалар тўғрисида билим беришга интилади. Модда материя ва мавжуд ашёлар бу учта фан нуқтаи назаридан бир жинсдаги нарсалардир, деган фикр бор. Мантиқ фани бу икки фандан пешвороқ бўлганидан, бу уч фанга мансуб мавжуд нарсаларни биринчи бўлиб текширади, ҳисобини олади. Бу уч фан табиятан барча мавжуд нарсаларни ва ният бўйича барча мавжуд нарсаларни ўрганадилар. Табиятан мавжуд нарса, табиий нарсаларни ўрганувчи фанга тааллуқли бўлади. Мавжудлиги фақат ниятга боғлиқ нарсалар, ниятлар ҳақидаги фан тасарруфига кириди. Агар улар бирлашган бўлиб, уларга

¹ «Ниятлар ҳақидаги санъат» деб инсоннинг идрок этиш, билиш қobiliятини ўрганувчи, «идрок этиш, билиш илми»ни назарда tutилади.

табжатан ва ният туфайли эришилса, бу иккала фанга тааллуқли бўладилар...

Шунинг учун Арасту, муқаддимот берувчи нарсаларнинг жинс турларининг изланадиган мақсадлари бор ва уларни тадқиқ этадилар, уларга кўпчиликка маълум сўзлар ишора қиладилар, деб ҳисоблайди. Бу нарсаларнинг ҳақиқатан мавжудлигига ҳис-туйғу (шуъур) шаҳодат беради, ҳар бир ақлан идрок этиладиган моҳият аса, ҳис-туйғу ила ўзлаштириладиган нарса ҳисобланади.

Мавжуд нарсаларнинг ушбу хиллари ўн жинсга— турга бўлинадилар ва улар синф—категориялар, деб аталадилар, улар «Катагурияс» ёки «Китоб фи ал-маъқулот» номли рисолада тасвирланганлар. Бу жинслар табиий фанлар ўрганадиган нарсалар бўлиб, шу билан бирга ё «моҳиятчи» ёки «қанча» лигини, ёхуд «қандай» ва ҳоказо эканлигини билдирадилар.

Сўнгра Арасту, мантиқ санъатининг таъсири ва ундан қандай фойдаланиш зарурлигини таҳлил этади.

У, мавжуд нарсаларнинг мазкур хиллари навлари қандай тафаккур этилишини, улардан муқаддимот келиб чиқишини, бу муқаддимот қанча хилларга ўтишини, улардан изланадиган мақсадлар қандай пайдо бўлишини, муқаддимот ва изланадиган мақсадлар қайси нуқтада бир-бирлари билан туташинлари ва ажралишларининг сабабларини тушунтиради. Ҳар бир излаувчи мақсад умумияти ила, заруриятдан ҳақиқат ва ёлгонни билдирувчи икки қарама-қарши мулоҳаза ўрганадиган мавжудир. Улар ўрганишда бу икки қарама-қарши мулоҳазаларнинг қайси бирлари ҳақиқатлиги номаълум бўлади. Ҳақиқий билим изланилади ва таҳмин қилинади. Улар (яъни қарама қарши мулоҳазалар) иккита зарурий муқаддимотга бўлинадилар. Муқаддимотнинг ҳар бири мавжуд бўлмай қолмайди ва мавжуд бўлиб ҳам қололмайди. Улар иккаласи зарурий муқаддимотларга бўлинадилар.

Мумкин мавжуд ва мумкин номавжуд муқаддимотларни мумкиний имконий муқаддимотлар дейдилар. Ҳозир мавжуд ва мумкин номавжуд шунга ўхшаш келажакда ҳам мавжуд бўлиши ва мавжуд бўлмаслиги мумкин бўлган муқаддимотлар эҳтимол бўлиши мумкин муқаддимотлар деб аталадилар. Булар «Бориминнас» ёки «Китоб ал-иборатун» номли рисолада ёзилган.

Сўнгра у, муқаддимотлар қандай бартараф этилишларини, улар бир-бирлари билан қандай яқин бўлишларини таъайунлигини, улардан қандай қилиб мулоҳаза пайдо бўлади, бу мулоҳаза қандай қилиб муқобил мақ-

сад орқали, муқобил¹ мулоҳазалардан бирига айланишини тушунтиради. Биз қиёс деб тахмин қилганимиз ҳар бир изланадиган нарсани қандай қилиб ҳақиқатнинг ўзи дейишимиз мумкин, ҳақиқат мантиқан ўша қиёсдан шу изланаётган нарса воситасида келиб чиқади-ку. Агар мулоҳаза биз учун тахминий бўлса, у ҳолда бу мулоҳаза, мулоҳазани ўзи учун изланадиган нарсага айлантирувчи ҳақиқий изланадиган (нарса)ни мантиқан келтириб чиқарадиган мулоҳазами ёки йўқлигини қандай текширишимиз мумкин бўлади? Арасту, фикрлаш шаклини текшириш ўз мавзуси бўлган, мантиқ санъати тариқатидан бирининг усуллариини тушунтиради. У руҳиятда фикр, ҳақиқий ёки сохта бўлмай туриб ва яна, агар албатта ҳақиқий ёки сохта бўлса, қандай пайдо бўлишини тушунтиради. Бу ҳолатларнинг барчаси унинг юқорида айтиб ўтилган «Китоб ал-иборатун» рисоласида таъкид этиб ўтилади. Шу билан бирга Арасту, ўқитишда фойдаланиладиган ҳар бир санъатдаги ҳар бир суҳбат — диалог шу қатори баҳсда фойдаланилмайдиган суҳбатнинг ҳар бир тури, ё ўқитишда ёки софистик (суфстанция) да ва ўқитишни қабул этилмаганида эришиладиган мақсадга боис бўлишини тушунтиради. Буларнинг ҳаммаси ювонча «Аналитика», арабча «Китоб фи ал-қиёс» номли рисоласида акс этган.

Арасту, умуман олганда билим нималигини, илми йақинийа нималигини, унинг ўзи қандай сифатларга эга, унинг қанча хиллари борлигини тушунтиради, у Арасту илми йақинийа, нарсанинг буюмининг мавжудлик учун мавжуд эканлигини ва нарса зотивнинг мавжудлиги туфайли мавжудлиги ҳақида, ҳамда бу билим неча хилга бўлиниши ҳақида гапирди. У, билимнинг ўзи нима, у нимадан пайдо бўлади ва у нима учун зарур, деган уч ҳолни санаб ўтади.

Арасту, илми йақинийанинг хилларидан бири мавжуд бўлган муқаддимотлар қандай бўлиши керак, ушбу изланиладиган ва муқаддимотларни мужассам этувчи моддалар ва мавжуд нарсалар ўзи нималигини, уларнинг ҳолатлари худди шу ҳолат, шарт-шароитлари — худди шу шарт-шароитлигини ва улар, мумкин мавжуд ва мумкин номавжуд зарурий муқаддимотларни бартараф этувчи моддаларга бориб мужассам бўлишлигини ҳамда имконий (эҳтимолий) ва мумкиний муқаддимотлар орқали илми йақинийага эришиб бўлмаслигини тушунтиради. Шундай қилиб, нарсанинг мавжудлиётини тайёр-

¹ Қарама-қарши.

лайдиган муқаддимотлар улардан нарсанинг борлиги сабаблари, ҳақида ёки унинг мавжудлиги ҳақидаги билимни олганимиз учун ўқитишнинг асосини ташкил этадилар ва нарсанинг «мавжудияти сабаблари» ёки «нарсанинг мавжудияти асоси» деб аталадилар.

У яна, изланаётганда бу моддаларнинг қайси хиллари ва илми йақинийанинг қайси хиллари борлигини ва зарурий мавжуд нарсаларнинг бирор хилида илм-ал-йақинийанинг ҳар қандай хили бўлиши мумкин эмаслигини айтиб ўтади. Агар нарсанинг мавжудияти асос ва сабабларга эга бўлмаса, бу нарсанинг нега мавжуд эканлиги ҳақида илм-ал-йақинийага эришиб бўлмайди, ammo нарсанинг мавжудияти бор экан, илм-ал-йақинийага етишса бўлади.

Арасту, илм-ал-йақинийани ўзига жо этган бу моддалар ва мавжуд нарсаларни ўрганувчи санъатнинг моҳиятини, нималардан иборатлигини тушунтиради. У, илми йақинийага эришишга имконият бермайдиган, мавжуд нарсаларни ўзида жо этган зарурий муқаддимотлар билан, зарурий ва имконий (эҳтимолий) муқаддимотларни бартараф этишга восита бўлган моддалардан фойдаланиб, уларни (моддаларни) таҳлил этувчи санъатларнинг ўртасидаги фарқни кўрсатади. Арасту бу санъатни «фалсафа» деб атайди.

Арасту, фалсафа деб аталувчи бу санъатдан ташқари бошқа санъатлар ҳам бор ва ҳар бир шу санъатга (фалсафага) тақлид этувчи, ҳамда билимларни, амалларни чуқур ўрганишни қабул этган бошқа санъат ҳам фалсафа санъатига ўхшашлиги туфайли фалсафа дейилади, деб тушунтиради. Бу худди фаришта исмли одам, ёки фазилатли одам ўз хатти-ҳаракатлари билан фариштага ёхуд фазилатли одамга ўхшашни истаганига ўхшайди. Инсоннинг ўз зотига (моҳиятига) ва фаолиятига бўлган муносабати, фазилатнинг ўз асл моҳиятига ва амалларига (фаолиятига) муносибати сифатида кўрилгани учун ўз ном билан аталади. Шунга ўхшаб, бошқа санъатлар орасида фалсафа ҳам ўз номи билан аталади, чунки у, шу санъатга ўхшашлиги нуқтан назаридан ва унинг ҳақида шу санъат сифатида қандай фикрда бўлинса, ўша даражада аталади.

Арасту, бу санъатнинг қанча бўлим ва хиллари борлигини, ҳар бир хили нималардан иборатлигини, уларнинг моҳиятини, унинг ҳар бир хили моддалар ва мавжуд нарсаларнинг қайси хилларини ўрганади, у билан (фалсафа билан) махсус боғлиқ изланиладиганлари мақсадлари қандай, унинг муқаддимотлари қандай, излани-

ладиганлари ва ундаги муқаддимоти авваллари қандай бўлишлари керак эди, бу санъатнинг ҳар бир хилидан пайдо бўлувчи изланиладиганни тадқиқ этишнинг қандай усуллари бор, деган масалаларни тушунтиради. Ҳар бир назарий санъатга у билан махсус боғланган мавзуда, изланиладиган мақсадлар ва муқаддимоти аввал мос келади. Буларни у «фалсафа» деб аталувчи назарий санъатларнинг ҳар бири мисолида тушунтиради.

Арасту, назарий санъатларнинг барча хилларини қандай тартибда бўлишини, уларнинг ўхшаш ва фарқ қилувчи томонларини, улардан қайси бири кўпроқ, қайси бири камроқ ривожланганини, қайсилари бошқаларидан пастроқда туришини таҳлил этади. Улар орасида барча бошқаларига қараганда кўпроқ ривож топган санъат борми ёки йўқ эканлигини кўриб чиқади. У, бир санъат бошқасидан қанчалик қуйи туришини тушунтиради. У яна, кўпроқ ривожланган деб олдин айтилган санъат, «фалсафа» ва «билим», «илм» деган унвонга энг лойиқ санъат эканлигини айтади. Уни одатда мутлақ маънода «фалсафа» ва «билим» деб атайдилар, ёки яна «фалсафалар фалсафаси», «билимлар билими» ҳам дейдилар.

Сўнгра у, санъатда изланиладиганни топиш учун муқаддимоти аввалдан қандай фойдаланишни тушунтиради.

Арасту, назарий суҳбат-баҳс (хиварун назариййун) қандай ўтказилишини, унинг қанча хиллари борлигини, суҳбат-баҳс хилларининг назарий санъатларнинг бирор хилига хос ҳар биридан қандай фойдаланиш зарурлигини, ўқитиш-таълим беришнинг ўзи нимадан иборат, унинг қанча хиллари борлигини, у ўқитиш нима билан боғлиқ, ўқитишнинг қайси хили назарий санъатларнинг қайси хилига бевосита тааллуқли эканлигини тушунтиради.

Арасту, ушбу санъатга қобилият касб этиш учун инсон ўқиш-ўрганиш жараёнида ўзини қандай тутиши кераклигини тушунтиради. Бу санъатни эгаллаш ёки бу санъатга малака ҳосил қилиш учун инсон қандай табиий руҳий қобилиятга эга бўлиши керак? Табиатдан олинладиган руҳий қобилиятларни ўзи қанча? Қимда-ким табиат ато қилган ушбу қобилиятларга эга бўлмаса, у ушбу санъат билан шуғулланаолмайди, чунки бу санъат билан шуғулланишнинг ўзи унинг барча усулларини эгаллашга қобилият бермайди. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, у ҳолда санъат билан биргаликда инсон ҳолатини яхшилайдиган нарсаларни, унинг продага асосланган табиатан берилган хислатларини бошқа бир ўқитиш усули ва билимнинг бошқа хилига асосланиб билиб

олиш керак бўлади. Ҳамма одамлар ҳам ҳақиқатни турли йўллар билан ўзлаштиришга қодирлар, улар турли воситалар билан ўз руҳиятларида турли хил илмлар орттиришга интиладилар ва унга эришадилар ҳам. Табиатан туғма хислатлари ва қобилиятлари борлар, шу китобда тасвирланганидай, табиатан алоҳида одамлардирлар. Алоҳида қобилияти бўлмаган одам эса, табиатан оддий одамдир. Буларнинг ҳаммаси «Иккинчи апалитика» («Китоб фи ал-Бурхон») рисоласида баён этилган.

Сўнгра Арасту, бошқа бир санъат ҳақида гапирди. Бу санъат туфайли инсон, ҳар қандай изланадиган мақсад ҳақида эҳтимолий ахборот берувчи ҳар бир қиёс (силлогизм) ни зудлик билан олиш қобилиятига эришиш бўйича машқлар қилади. Бу санъат мавжуд бўлган барча назарий санъатларнинг ҳар қайсиси билан мос келади. Тадқиқотчи бу қиёслардан топган нарса, юқорида эслатилган китобда Арасту айтиб ўтган илмий қонунларни топишга қандайдир тайёргарлик вазифасини ўташи зарур. Арасту уларни (илмий қонунларни) текшириб чиқади, ўзига маъқулларидан фойдаланади ва улардан нима пайдо бўлишини тушунтиради. У, одамнинг келиб чиқишини, онгининг сарчашмаларини аввалдан бошлаб таҳлил этади, ўзининг қарашлари ва фикр-ўйларини далиллар ёрдамида изоҳлаб беради. Далиллар туфайли у изланилаётган нарса ҳақидаги илми йақинийага кўп қийинчиликлар билан эришади.

Шунинг учун у, илми йақинийани ўзлаштиришни тайёрлашга восита бўлиб хизмат қилувчи амалий санъат қобилиятига зарурат сезади. У, инсон ўз тадқиқотлари ва мулоҳазаларида фойдаланиши мумкин бўлган барча қонунлар ҳақида гапирди: уларнинг баъзиларидан ўзи ва руҳияти орасида бўлганни тадқиқ этиш пайтида, баъзиларидан ўзи ва бошқа одам орасида бўлганни тадқиқ этиш учун фойдаланади. Бу санъат, инсоннинг ўзи ва бошқа биров ўртасидаги мавжуд нарсани ўрганиш жараёнида тезда қиёслар (силлогизм) топиш қобилиятига эришишга тайёргарлик кўришда бир восита бўлади. Бундай тайёргарлик ўз моҳияти бўйича бу санъатдан инсон ва унинг руҳияти орасидаги ҳолатни тадқиқ этишда фойдаланиш қобилиятини беради.

Инсон ва унинг руҳияти орасидаги ҳолатни тадқиқ этишда, инсон ўз қобилиятидан жуда эҳтиёткорлик ва назокат билан фойдаланади, чунки одам ўзи ва руҳияти орасидаги тадқиқ этаётган ҳолатни тасаввур этаётган чоғида уни худди биров кузатаётганига, текшираётганига ўхшайди, ақлининг назокатини ва таҳсинга сазовор эҳ-

тиёткорликни намоён этади. Шунинг учун бу санъат инсонни, ўзи ва бошқа бир одам орасидаги мавжуд ҳолатни тадқиқ этишда фойдаланишга, савол ва жавоб шаклида тайёрлайди.

Ушбу машқий, фанни ўрганишга тайёрловчи ва тадқиқ этувчи санъатни «санаъи жадалиё» «диалектика санъати» деб аталади. Булар ҳақида Арасту «Китоби Тубиқа» ёки «Китоб ал-жадал» рисоласида гапиради.

Машқларга асосланган санъат, биринчи тадқиқот мавжуд бўлганлигига сабабчи санъат бўлганлигидан, савол ва жавоб шаклида тадқиқотда фойдаланиш учун тайёрловчи восита бўлиб қолади. Негаки, инсоннинг ўзи ва руҳияти орасидаги ҳолатни тадқиқ этишда, уни тўғри йўлдан оғдириб, бошқа томонга бошловчи, изланилаётган мақсаддан келиб чиқадиган ҳақиқатга нисбатан адаштирувчи бир нарсани топишга ишончи камил бўлмайди. Чунки, машққа асосланган тадқиқот, ҳақиқатни излашга аввалиданоқ фақатгина ундайди холос, ҳар ҳолда у туфайли инсон тўғри йўлда бўлади. Аммо, шу вақтнинг ўзида у, машққа асосланган санъат уни далиллардан фойдалана оладиган бўлишга тайёрлаганига қараганда кўпроқ адашишга мойил бўлади. Далиллар қўлланилганида одам адашмайди ёки деярли адашмайди. Токи у машққа асосланган санъатдан фойдаланар экан, (баъзан) адашаётганини билмайди, чунки у тўғри усуллар деб ҳисобланувчи далиллар ва усуллардан фойдаланиб тадқиқ олиб боради.

Худди шунга ўхшаш, агар буларнинг ҳаммаси инсонни бу усулларни ўзи ва бошқа биров орасидаги муносабатни, бор нарсани аниқлаш учун ўтказиладиган тадқиқотларда савол ва жавоб шаклида фойдаланишга тайёрлайдиган бўлса, у ҳолда бу усулларни ўқитиш — ўргатишнинг шакллари деб бўлмайди. У, баҳслашувчиларнинг беғараз бўлиши қобилиятларини намоён этиш учун бир машқ бўлиб, агар баҳслашувчилардан бири бошқасининг фикрини рад эта олса, у иложсиз қолиб ўз мақсадидан воз кечади. Шунга ўхшаш, софизмларни (қуруқ сафсата) рад этувчиларнинг имкониятлари анча кўп бўлади. Шунинг учун Арасту машққа асосланган фақат ушбу санъатнигина эмас, балки ўзи ва бошқа биров орасида мавжуд бўлган нарсани тадқиқ этишда тўғри йўлдан оздирувчи барча нарсалардан, ҳақиқатга эришишга монета ва тўғри йўл ҳақида алдовчи тасаввур берувчи баҳслар ҳақида огоҳ этувчи санъатни ҳам баён этишга мажбур бўлади. Бу санъат ҳам, шу санъат воситалари ила инсоннинг ўзига эмас бошқа бировга ман-

суб фикрни рад этиш учун тайёрлайдиган бир санъат бўлиб қолади.

Машқларга асосланган санъат, унинг усулларида баҳслашувчи иккала тараф фойдаланишига тайёрлайдиган бўлгани учун, бу санъат уни воситасида софизмлар ва ҳақиқатга эришишга монетлик қилувчи ва шу йўлдан оздирувчи нарсаларга шубҳа уйғотувчи санъатга айланади. Бу санъат ўз воситалари билан бошқа бировда намоён бўлувчи фикрни рад этишга тайёрлайди.

Арасту иккита санъат ҳақида гапирётган кўринади: улардан бири — машқларга асосланган санъат туфайли етишиладиган тўғри йўлдан оздирувчи, бошқа биров томонидан билдирилувчи фикрни ўз таъсири билан рад этувчи санъатдир. Ҳақиқатга эришиш ва машққа асосланган санъатни тадқиқот этишда ундан фойдаланиш учун эмас, балки машққа асосланган санъатдан фойдаланишга, ўша инсон ва бошқа биров ўртасидаги мавжуд нарсани тадқиқотига ҳамда бутунлай машқларга берилишга қаршилиқ кўрсатувчи нарсаларни намоён этиш учун фойдаланиладиган санъат — иккинчи санъатдир. Арасту айтиб ўтган айёрликка асосланган бу санъат унинг фикрича одамни ҳамда бошқа биров томонидан билдириладиган фикрни рад этиш ва машқларга асосланган санъат воситаларидан чалғитувчи, санъат бўлиб уни у «ас-суфстанийа» («софистика») деб атайди.

Инсон, бошқа бировнинг фикрини рад этиши учун ниманидир ўзлаштириши мумкин бўлган санъат, машқларга асосланган санъат билан суфистанийа санъати ўртасидаги оралиқ бир санъатдир. Бу санъатни, биринчи мақсад фойдаси учун (яъни, ҳақиқатни топиш учун), инсон ва унинг руҳияти орасидаги мавжуд нарсани ва унинг ўзи ва бошқа биров орасидаги мавжуд нарсани тадқиқ этиш учун иплатиб бўлмайди. У, суфистанийа яратадиган маслакни ўзлаштирувчи қобилият бўлмай, балки инсон продаси интиладиган нарсани акс эттирувчи ва инкор этувчи бир қобилиятдир.

Ушбулар ё тадқиқотчига, ёки баҳсда ғолиб келаётган тарафдан, ёхуд ўша ерда бўлган файласуфдан агар у якка бўлса ё файласуфлардан (улар бир қанча бўлсалар) фойдаланувчи бошқа сомеъларга (баҳсни эшитувчиларга) тааллуқлидир. Бу ерда софистик баҳслар тўғрисида гап кетаётган кўринади. Шунинг учун сомеъ (эшитувчи) фақат томошабинлар ва жамоа ҳузурида софистининг (суфистанийонининг) фикр-мулоҳазаси қандай бўлишига эътибор бериш керак, токи, ким эшитувчи — жамоаю, ким файласуфлиги унга равшан бўлсин (яъни,

савол-жавоблардан ким файласуф эканлигини ажратиб олиш зарур, дейилмоқчи бўлса керак). У, ё ҳақиқат ҳақида ўз фикрини билдирмай сукут сақлаши ёки томошабинлар ва файласуфлар ҳузурида фикрини билдирмай сукут сақлаши ёки томошабинлар ва файласуфлар ҳузурида фикрини айтиши керак бўлади. Ушбу санъат, машқларга асосланган санъат ва усуллари баҳсдан иборат бўлган бошқа санъатларга кирмайди.

Суфистанин санъати бўйича баҳсда қатнашувчиларнинг ҳар бирлари қуйидаги олти нарсани қўллашади: 1. танбеҳ; 2. саросима, довдираш; 3. туҳмат ва қатъият; 4. нутқда дудуқланишга мажбур қилиш; 5. бемаъни сўзлардан фойдаланиш, сафсата; 6. сукутга мажбур этиш, ҳатто баҳслашувчи, гапиришга қодир, қобилиятли бўлса ҳам гапиришни манъ этиш. Баҳслашувчи одамни, гапирмаган маъқулроқ, деган хулосага келтириш учун шундай қилинади.

Танбеҳ шундай нарсани, унда биринчи ҳолатга нисбатан чалғитувчи нарсалар туфайли яратиладиган муқобил ҳолатни онгга сингдирилади. Бу нарсалар моҳиятан шундайки, агар одам, ўзи ва руҳияти ўртасидаги мавжуд нарсани тадқиқ этишда улардан фойдаланадиган бўлса, у ҳолда улар уни адаштирадиган ва ҳақиқатан муқобил тарафга буриб юбориладилар, натижада ҳақиқат инкор этилиб, ҳақиқатга муқобил бирор нима маъқулланади.

Саросима бундай эмас, икки қарама-қарши фикр (тушунча) мавжуд бўлганида пайдо бўлувчи саросима инсон табиятига хос нарсадир, бу ҳолат адашаётган бир одам ўзи ишонтирмоқчи бўлган фикрни инкор этади ва ўзи ҳам унга қарши тарафнинг ишонтирмоқчи бўлган фикрини ўзича инкор этади. Ушбу ҳолат, «бу нарсани шундайми ёки шундай эмасми?» деб сўралганда пайдо бўлади. Қандай жавоб берсалар ҳам танбеҳ оладилар. Шунинг ўзи саросимага солиш усулидир.

Танбеҳ бир муқобил тарафдан бошқасига ўзлаштириш орқали ўтади. Саросима (тараддуд) эса, қарама-қарши тарафларнинг саросимали фикрлари биринчисидан иккинчисига ўтади, иккинчисидан яна биринчисига сўнг яна биринчисидан иккинчисига ўтиб, бу ҳол токи иккала муқобил тарафнинг иккала тушунчаси (фикри) ҳам бир хил бўлмагунча давом этаверади.

Туҳмат ва қатъийлик (мулиҳ) қа келсак, уларнинг таъсирида тарафлардан бири бутунлай аниқ нарсаларни инкор этади ва ўз моҳияти бўйича тушунарли ва равшан ҳолатларга шубҳа билдира бошлайди. Бу ҳолат то

бошқа тараф адашиб, ҳақиқий нарсанинг борлигига шайходат берувчи далилларни ҳамда маълум нарсалар ва ҳақиқийлиги аён бўлган нарсалар ҳақида хато тасаввур ҳосил қилмагунича давом этаверади. Бу, сўфистаниё софистик санъатининг усулларида биридир. Шунинг учун бу санъатининг мақсади ҳақиқатга ва аниқ далиллар ёрдамида бирор нарсага эришишга тўққинлик қилишдан иборатдир.

Бу уч (танбеҳ, саросима, тухмат) ҳислат энг ёмон руҳий сифатлар бўлиб, уларга сўфистаниё санъати воситасида эришилади. Қолган учтаси эса онгга таъсир этмай фақат тилни кишанлайди. Аввалги учтаси эса онгни жароҳатлайди.

Баҳсда дудуқланишга мажбур бўлган одам ё тўғри маънода табиатан ва одат бўлиб қолганидан дудуқланади ёки бошқа халқнинг тилида баҳс юритаётган бўлса, мажбуран дудуқланади. Шунга ўхшаш, дудуқланиш ё тўғри маънода табиатан ёки талаффузга путур етказувчи ёлғондан ташкил этилган нарсалар сабабли инсонга хос бўлади. Бу ҳолат бирор бошқа халқнинг тилидаги сўзлардан келиб чиқса, инкала баҳслашувчи ҳам ўша халқ тилида сўзлашишлари керак.

Сафсатанинг ишлатилиши ҳам шу тарзда рўй беради. Дудуқланиш, ишлатиладиган иборанинг маънони ифодалаш учун етарли бўлмаганлигидан пайдо бўлади. Бунинг учун эса маънони шундай даражага келтириш керакки, ибора ҳам қисқа бўлсин (бу ерда Фиробий ишлатиладиган ибораларда — лафзда маънони тўла акс эттиролмаслик натижасида, маънони ифодаловчи ибора ва маъно мавқеи мутаносиб бўлмаганда дудуқланиш пайдо бўлади, деган фикрни билдираётган кўринади). Сафсата эса иборанинг маъносини кўпайтиради бунинг, кучайтиришдан фарқ қилиш керак (яъни, турли маънолар силсиласини келтириб чиқаради, дейилмоқчи шекилли), шунинг учун маъно жиҳатидан таъсир ўтказувчи ҳолат зарур бўлиб қолади. Бунда кўп маънолар бўлиб, улар фақат қайтаришлар (кўп таъкидлар) даги ибораларга тааллуқлидирлар. Кўп таъкидлар эса, ё амал (иш-ҳаракат маъносига) ёки қобилият туфайли бўладилар. Бу қайтаришлар таъкидлар бемаънигарчиликдан иборат бўлган маъно ифодаларига нисбатан инсонни чалғитадилар. Сўфистаниён (софист) шу мисолларга ўхшаш равишда ва шу мисоллар воситасида сафсатани қўллаши мумкин.

Сукутга мажбур қилишга келсак, у суфистаниёларнинг энг пасткаш усулларида биридир. Бунга қўрқитиш, уялтириш ёки ҳаяжонга солувчи бошқа бир нарс

билан эришилади. Арасту баҳс таркибини ва сўфистаниюн мақсадига қандай эришишини батафсил баён қилади.

Сўнгра у қонунлар тўғрисида сўз юритади. Агар инсон уларга риоя қилса, улар туфайли, ўз вазифасини бажаришдан чалғитувчи юқорида айтилган бирор нарсада адашган одамга имконияти борича ёрдам бериши мумкин. Булар унинг «Софистанийа» («Софистика») номли рисоласида баён этилган. Буларни баён этишдан мақсад, ҳақиқатга эришишда ҳали ҳам фойдаланиладиган машқларга асосланган санъатни таъкидлаб кўрсатишдир (бу ерда сўз жадалиёи санъати — диалектика санъати ҳақида кетмоқда). Софистанийа санъати машқларга асосланган жадалиёи санъатига қарама-қарши туради. Сўфистанийа санъати, диалектика санъатини ҳақиқатга ва илми йақинийага эришиш йўли бўлган усулларида чалғитади. Бу йўлда (тариқатда), Арасту ўзининг «Китоб ал-Тубика» («Тописка») асарида баён этган санъат туради. Бу санъат ҳақиқатга олиб боргани учун, ҳақиқатнинг бир қуроли, хизматкори бўлгани ҳамда илми йақинийанинг қуроли ва хизматкори бўлгани учун ҳам фойдалидир.

Шундай қилиб, Арасту илм-ал-йақинийа билан боғлиқ масалалар мажмуасини баён қилди, унга (илми-ал-йақинийага) олиб боровчи йўлни кўрсатади, илми йақинийага эришишга моневъ бўлган нарсалар тўғрисида сўз юритиб огоҳлантирди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Арасту илми-ал-йақинийа масалаларини тугатганидан сўнг у, илм-ал-йақинийага эришиш учун мантиқ илмида фойдаланмайдиганларни ўргатишга инсонни қодир этувчи санъатларнинг таҳлилига ўтади. Улар икки гуруҳга бўлинадилар. Биринчисига табиятан алоҳида қобилиятлари бўлмаганлар кирадилар. Иккинчи гуруҳга худди шундай табиятан алоҳида қобилиятга эга бўлмаган, аммо бетиним машғулотлар орқали ўз сайъи-ҳаракатлари билан илм-ал-йақинийага етишишга интилиувчилар кирадилар. Арасту, инсоний мақсадга, шу мақсадни мукамал билувчи, бу мақсадга эришса, у билан нималар содир бўлишини тасаввур қилувчи ва илм-ал-йақинийага эришишга табиятан тайёр одамларгина интилишлари зарур, деб ҳисоблайди. Аммо Арасту, бу мақсадга интилиувчи бошқалар ҳам, идрок этганларича шу мақсадга интилишлари, (яъни мақсадни ўзлари ҳам идрок этиб,

шунга яраша интилишлари зарур деган ғоя илгари сури-
лаётган кўринади), улар мавжуд нарсалар ҳақида илм-ал-
йақинийга эришишнинг ўз усуллари бўлган одамлардан
ўқиш жараёнида олган билимлари билан чегараланиб
қолмасликлари керак, деб ҳисоблайди.

Арасту, барча назарий ва амалий нарсаларга халқни
ишонтiriш мумкин бўлган санъат ҳақида ҳикоя қилади.
Халойиқ, одатда, умуминсоний муносабатларни ўзида
акс эттирган айрим ҳоллар билан қаноат ҳосил қилади.
Улар шундай нарсаларки, улар туфайли, одам ярати-
лишининг боиси бўлмиш мақсадга интилишда одамлар
орасида ўзаро ёрдам мавжуддир.

У, назарий санъатлар ёрдамида идрок этилувчи ҳол-
ларни инсон ҳаёлан тасаввур этишига кўмак берувчи
санъат ҳақида сўз юритади. Бу санъат яна мавжуд кўр-
газма нусха орқали тақлид этиш ва бошқа айрим нар-
саларни тасаввур қилиш ва сохта тасвирлаш қобилияти-
ни уйғотадилар, бунда асосан мулоҳаза ёрдамида тасав-
вур ва тақлид усулларидан фойдаланилади.

Ўхшаш нарса воситасида тасаввур ва тақлид—халқни
кўпгина назарий нарсаларга ўргатишдаги усуллардан
биридир. Оддий халқ учун нарсаларни табиий нусхалари
орқали ҳаёлан тасаввур этиш қийинлигидан, улар уни
тасаввур этмай, ўша нарса ҳақиқатан уларга қандай на-
моён бўлса, шундай тасаввур этадилар ва идрок қила-
дилар. Агарда ҳаёлан тасаввур этилаётган нарсанинг
моҳияти унинг ҳақиқий мавжудиёти бўйича тушунилса
ҳам бу иш жуда қийинчилик билан рўй беради, бундай
фикр, билиш, идрок этиш усули фақатгина назарий фан-
ларни билган одамларгагина тааллуқли эмас.

Инсон, ўзи ва руҳияти орасидаги ҳамда ўзи ва бош-
қа биров орасидаги мавжуд нарсани тадқиқ этишда бор
имкониятни ишлатиб мунтазам равишда машқ қилиб
туриши керак. Буни у ҳақиқат воситаларини оғаллаш-
да сабот билан ё ўқитиш ва мураббийлик усуллари ёки
баҳс ва ҳимоя усуллари билан амалга ошириши зарур.
Ушбу санъат туфайли эришилган қобилиятни «мантиқий
қобилият» деб аталади.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Бу масалаларни кўриб чиққач, Арасту табиий фан
ҳақида гапирди ва «Китоб фи ал-жадал» рисоласида
турларини баён этгани мавжуд нарсаларга қайтади.

У, мавжуд нарсаларнинг борлигига ҳис-сезги шундай

шаҳодат бериши мумкинки, улардан ҳосил бўлган турлар (категориялар) дан биз ўз ихтиёрий продаларимиз орқали бирдан бошқасига нисбатан фойдаланамиз, уларнинг бирлари бошқаси орқали бизга маълумот берадилар, баъзилари бошқалари туфайли, ёки инсоннинг ўзи ва руҳияти, ёхуд бошқа биров билан баҳс орқали идрок этилади, деб ҳисоблайди.

Табиатан мавжуд бўлган нарсаларнинг борлиги бизнинг идрок этиш қобилиятимизга боғлиқ, деб ҳисоблаш мумкин эмас. Табиатан мавжудлик — табиий сифат ва моҳиятлардир. Бу — уларнинг биз идрок қиладиган ва ҳис этадиган белгисидир. Биз тушунчалар пла тўлдирган ўша ҳолат-йўриқлар мантикий ҳолат-йўриқлардир. Мантиқ тўғри фикр юритишга алоҳида қоидалар, усуллар ва йўсинлар беради, унинг ихтиёрида мавҳум тушунчалар бор, у инсонни (унинг ақлини) адашишлар ва ҳатолардан огоҳлантиради, муҳофаза қилади.

Мавжуд нарсалар ҳолатига нисбатан ҳис-сезги шаҳодат берадиган нарса — беададлик (кўплик) дир. Ҳис-сезги билан биз биладиган беададлик икки хилга бўлинади. Биринчи хилига, беададликни турли ҳолатларда ажратиш ёрдамида ҳис-сезги томонидан эришиладиган нарсалар киради, яъни бир хил нарсалар бошқаларидан айрим ҳолат билан фарқ қиладилар. Бу — кўпроқ маълум бўлган, биринчи хил беададликдир. Иккинчи хилига бир нарса (буюм) дан ва бир хилдаги ҳис-сезги туфайли билиб оладиганимиз кўп нарсалар киради, баъзан бу нарсалар (буюмлар) бир-бирига зид бўлмаган нарсалар бўлиши мумкин. Бунга ушбу мисолни келтирса бўлади: биз бир жисмга қўл теккизиб кўриб, унинг песиқ, совуқ, қаттиқ, юмшоқлигини биламиз.

Баъзан нарсалар бир-бирларига зид бўладилар, масалан, иссиқ ва совуқ, қаттиқ ва юмшоқ, дағал ва майин каби. Шунга ўхшаш, баъзан шууримиз орқали билганимиз мавжуд сифатлар беададлиги фарқли бўладилар. Масалан, ушбу нарса иссиқ ва оқ. Улардан бирини қувван ломиса (ушлаб, қўл теккизиб сезиш) туйғуси билан, бошқасини нигоҳий (кўриш) орқали билинади. Шунга ўхшаш, ушбу ҳолат бошқа сезги аъзоларига ҳам тегишли.

Сўнгра Арасту, шуур орқали билинадиган ҳар бир нарса тўғрисида сезгидан олинадиган билим даражаси ҳақида ва улардан бирини бошқасидан фарқ этувчи белгилар ҳақида гапиради. Шуур, мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси ёки кўпи ўзгарishi ва бир жойдан бошқа жойга ўтиб туришлари, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш-

лари ҳақида шаҳодат ва билим беради. Масалан, оқ нарс қандай қилиб қора бўлгани ҳақида.

Беадад зиддиятлар бир-бирларини алмаштириб турадилар. Ушбу таъовобларда (алмашиниб туришларда) битта ўзгармайдиган доимий нарса бор. У, ушбу таъовобларни сақлаб туради ва уларга сингиб кетади. Нарсалар бир-бирларига эргашиб ва ўзгариб турганлари ҳолида доимий бўлиб келадиган нарсани «жавҳар» («субстанция») деб аталади, алмашиниб ва ўзгариб турувчи нарсаларни «ораз» («акциденция») дейилади.

Биз ҳис-туйғу билан биладиган ва улар тасдиқ этадиган нарсалар табиатан мавжуд нарсалардир. Мавжуд нарсаларнинг рутбалари (категориялари) — хабардор этувчи (нарсаларга) келсак, рутбалар бизга ўзга бир нарса ҳақида эмас, фақат ўша нарса ҳақида ахборот берадилар, улар бизга ўша нарса қанчалигини (миқдор жиҳатидан), қандайлигини билдирадилар, ёки ҳис-туйғу ила билинаётган нарсага нисбатан ташқарида бўлган бошқа нарса ҳақида ахборот берадилар. Бу ҳолат, қачонки, бирларидан бошқалари орқали фойдаланилса, қачонки, бирлари бошқалари орқали аниқлансалар рўй беради.

Биз фикран тасаввур этадиган маъқулот — ақлан тушунса бўладиган моҳиятлар сифатларининг кўплиги билан ажралиб турадилар, булардан ҳис-туйғу ила билинувчи нарсага ўхшатиб, уларни ҳолатига қараб ҳаёлан тасаввур этиладиганлари мустаснодир. Бизнинг тасаввуримизда маъқулотлар қандай ҳолатда эканликларини сезганимизда, биз фикр қилган беададликни ҳаёлан тасаввур этамиз. Чунки биз маъқулот деб ҳаёлан тасаввур этадиган ва сезадиган воҳид (бир) нарса, биз беадад сифатида ҳаёла тасаввур этадиган ва фикрлайдиганимиз, сифатларнинг кўплигидан туйғулар ила билинадиган нарсаларнинг беададлигига ўхшамагунича беадад (кўплик) бўлиб қолаверади. Чунки бир нарса тўғрисида, бир ҳолатда у беадад сифатлар ва маҳмуллар (предикат) га эга, деб ахборот берилса, у ҳолда ўша нарсага шу сифатлардан ҳар қандай бир сифат мансуб, деб тушунилади.

Шундай қилиб, юқорида айтиб ўтилганидек, ушбу (одам) Зайд, унга тириклик, оқлик, (бўйи) баландлик сифатлари хослигини таъкидлаб ўтсак бўлади. Биз зеҳнимиз билан унга беадад мавжудлик (сифатлари) мансублигини тушунамиз.

Аммо биз, бир нарсанинг беадад маъқулотлари бўлмиш беадад ашёларнинг ҳар қайсиси берган ахборотни фарқ этадиган бўлсак, биз шу нарсанинг зеҳнини билол-

ган такдиримизда унинг «нималиклигини» белгиловчиси аниқлай оламиз. Шу, ўша нарсанинг жавҳари субстанция бўлади. Бу нарсанинг жавҳари (субстанция) деб атаганимиз ўзи ҳақида қуйидагиларни билдиради: «нималик»нинг ўзи нима, у ўзи қанча, қандай, ёки «ўзи нималигидан» бошқа бир ҳолат ҳақида хабардор этади. Ушбу нарса ҳақида ва ўша маълумотлар ҳақида биз уларни ҳақиқатан ҳам жавҳардир деб айтамиз, чунки «нималиги ҳақида» ахборот берадилар ва улар ораз (акциденция)дирлар, негаки ўзлари ҳақида «нималик»дан ташқари, бошқа аниқловчиларни маълум қиладилар.

Агар юқорида айтиб ўтилган нарса туйғу ила идрок этиладиган нарса бўлса ва қўпгина маъқулотларга эга бўлса, улар орсидан ушбу туйғу ила идрок этиладиган нарсанинг «нималиклиги» ҳақида маълумот берадиган маъқулот бор бўлса ва агар бизга бошқа бир нарса ҳақида ҳеч нарса — на унинг қанчалиги (миқдор ҳисобида), унинг ўзи ва ҳолати қандайликлари — маълум бўлмаса, у ҳолда биз шу нарсани сўзнинг том маъноси ила жавҳар деб атаган бўлур эдик, аммо асло бирон-бир нарсанинг жавҳари ва бошқа нарсанинг орази бўлиш учун қабул қилган жавҳар, деб аталмас эди. Модомики, шундай экан, биз барча табиатан маъқулотларни сўзнинг том маъносида жавҳар деб атаймиз. Унга табиатан тааллуқли бўлмаган барча нарсалар эса, мутлақ жавҳар деб аталувчи нарсанинг, табиатга музоф муносабатдор бўлган орази (акциденция) деб аталади. Ва ниҳоят, музофий жавҳар деганимизни, агарда у бизга нарсанинг «нималиги» ҳақида маълумот берса, ҳақиқатан ҳам, ушбу жавҳарга бўлган ўхшашлик улушига кўра унинг жавҳари деб атаймиз. Мутлақ маънодаги жавҳардан бошқа жавҳар мавжуд эмас. Бошқа ҳаммаси умумий ном билан «жавҳардаги оразлар» деб аталадилар.

Сўнгра Арасту ушбу ҳолни, авваллари мантиқда қўлланилган даъво билан қувватлайди: жавҳардаги мавжуд оразларнинг, жавҳардаги моҳияти «нималикни» аниқловчилари ҳам «нималикни» ораз ёрдамида аниқловчилари ҳам бўлади. Зотий, яъни айнан нарсасига келсак, ундан биринчи тартибдаги «нималик» келиб чиқади. Ушбу жавҳар шундай жавҳардирки, уни ораздан на хис-сезги ва на фикр билан ажратиб бўлади. Аммо ақл, ҳарҳолда жавҳарни ораздан ва оразларни бир-бирларича, улар жавҳарга хос эканликлари учун эмас, балки фақат биргина жавҳарни идрок этиш орқалигина ажратиб олиши мумкин. Унинг мавжудлиги ҳис-туйғуларимиз ва ўзимизнинг шахсан бу нарсалардан фойдаланишимиз ор-

қали тасдиқланади, чунки бизга инсоний барча нарсалар хосдир.

Арасту бу нарсаларда, бизда биринчи жавҳар каби қабул қилинганни назарда тутати. Борлиги инсон иродасидан ташқари мавжуд бўлганни у табиатан мавжуд нарсалар деб атайди. Инсон иродасидан ташқари мавжуд бўлган ушбу жавҳарнинг ҳар бир хилига бир жавҳар хосдир ва у туфайли жавҳар ўз асосига эга бўлади ҳамда у туфайли жавҳар моҳияти унинг барча хилларидан (синфларидан) ажралиб туради. Ўз-ўзидан жавҳар бўлган ушбу ҳар бир синфнинг моҳиятини у жавҳарнинг «табиатан ҳислати», деб атайди. Моҳиятларнинг ушбу фарқланишлари жавҳарларнинг табиатан ҳислатлари билан аниқланади деб тушунтиради. Ҳар бир хилнинг моҳияти шундайки, шу хил нарсанинг ўзи ўзидан келиб чиққан ҳаракат ила унга таъсир қилиши аниқ равшандир, шу хил нарсада мавжуд бўлган бошқа айнан зотий оразларнинг хоҳ ҳаракат, хоҳ миқдор, хоҳ сифат, ҳолат ва бошқа оразлари мавжудлигига сабаб бўлади. Худди масалаи, деворнинг моҳияти устида шифтни тутиб туришидир ва у деворга тааллуқли ҳислатларни ўзлаштиради, чунки шу хил ҳислатларга эга бўлиш учун ҳам девордир. Табиат туфайли мавжуд жавҳарларнинг хилларидан ҳар бирини у «табиатан жавҳарлар» деб, уларнинг айнан (моҳиятли) оразларини эса у «табиатан оразлар» деб атайди. Арасту ўз олдига мақсадни қўйгач, унга ҳис-туйғу туфайли етиб боргандай етиб бормади ва тугма одат туфайли маъқулотларни билгандай билмади, балки ўзи мантиқда эслатиб ўтган нарсаларни тадқиқ этиш усули туфайли муқаддимоти аввални аниқлаб, мақсадига эришди.

Тўртинчи бўлим

Арасту буларнинг ҳаммасини тушунтирмоқчи бўлганида, у шуур учун равшан нарсанинг зидлари бўлган ва амалда фойдаланиш ишида оқил ҳисобланган нарсанинг зиди бўлган мулоҳазаларга дучор бўлади. Ушбу мулоҳазалар шундайки, улар мавжуд нарсаларнинг ўзгариши ва уларнинг фарқланишларини пақ-шубҳага қўяди. Ушбу мулоҳазалар, мавжуд нарсалар орасидаги фарқлар ва ўзгаришлар, мавжуд нарсаларнинг мавжудиятига боғлиқ бўлмай, балки нарсанинг мавжудлигидан ташқари бўлган бошқа бир нарсага боғлиқ эканлигини кўрсатади. Ушбу бошқа бир нарсанинг ўзи нима?

У мавжудиятдан маҳрум бўлгани учун шундай ҳолатга келади.

Ушбу, туйғу билан идрок этилувчи нарсаларда, маълум бир якка нарсалардан ажралиб турувчи алоҳида нарсалар йўқ. Агар мавжуд нарсани мутлақ маънода олинадиган бўлса, у ҳолда бирор қисқа муддат мобайнида, жавҳарийни ножавҳарий, ўзи жавҳарийдан ташқари бўлгани туфайли, фарқ эта олади. Аммо жавҳарий бўлмаган нарса умуман бўлмаслиги мумкин, мавжуд бўлмаган нарса эса, умуман ҳеч нарса эмас. Фарқланади, деб ўйланадиган нарса умуман мавжуд эмас. Шундай экан, ҳақиқатан мавжуд бўлмаган ва мавжудиятдан ташқари бўлган нарса умуман мавжуд эмас.

Беададлик (кўплик) фарқланиш туфайли мавжуддир. Демак, аҳадий — бирлик нимадир мавжуд. Арасту, бирлик (танҳо) нарсанинг турли сифатларини баён этишгача боради. Уларнинг (шу сифатларнинг) ҳар бири, шу нарсага нисбатан, бошқа сифатлари кўрсатмаган хусусиятларни кўрсатади. Беадад сўз бирикмалари — иборалар ёрдамида нарса ҳақида ифодаланган хусусиятлар миқдор жиҳатидан бир бутун бўлиб қолади, аммо бир сўз ва бир ибора бўлмайди. Шу қоида бўйича, шуур — ҳиссиёт шаҳодат берувчи нарсага ва ушбу шуур ила идрок этиладиган нарсаларнинг маъқулотларидан ақл билан тушунса бўладиган моҳиятларидан фойдаланганимизда эришадиганимиз ҳолатга зид турувчи ақлий хулосалар қилинади.

Арасту ушбу мулоҳазаларни аввалиданоқ муғлитот, галат (софизм) деб рад этади.

У, ҳақиқатан тўғри фикрга келиш ва ихтилофли (бир-бирига зид) ақлий хулосаларни инкор этиш учун улар ҳеч қандай фойда бермайдилар деб тушунтиради (сўз софизм ҳақида кетмоқда). Ҳақиқийликка фақат шуур ва онг (ақл) туфайли эришилади.

Сўнгра Арасту ўз тадқиқотларини давом эттириб, фазода намоён бўлган жавҳар, деб аталувчи ҳар бир нарсанинг эни, бўйи ва қалинлиги бор деган фикрга келади. Ростки жавҳар фазода чўзиқ деб таърифланадиган бўлса, шунинг учун у баъзан «жисмлар», баъзан эса «жисмий жавҳарлар» деб аталади. Табиатан мавжуд нарсалар, жисмларга оразлар, жисмий жавҳарлар ва уларга хос белгиларга эгалар. Буларнинг ҳаммаси табиат ҳақидаги фан (физика) нинг мавзусидир. Арасту бу нарсаларни исбот талаб қилмайдиган муқаддимотлардан олади ва уларни таҳлил қилишда жадалий (диалектик) василани (усулни) қўллайди. Жадалий ҳивора (диалектик

диалог) га қобилият пайдо этувчи ҳолатга олиб келувчи нарсани тушунтириш учун у шундай йўл тутadi. Демак у, ушбу нарсаларга илмий қонунларни тадбиқ этади ва улар туфайли уларнинг моҳиятини ўрганади. Илми йақинийани берувчи ва тасодифан учрагувчи улардаги мавжуд муқаддмотларнинг шарт-шароитларини у далил келтириш орқали топади. Ушбу шарт-шароитлар ўзларида бўлмаган нарсаларни Арасту ўз ҳолида қолдиради.

Бу унинг, ундан кейин ушбу масалага яна қайтишни истаган ва илм-ал-йақинийа талаб этган чоғларда маданий маъқулотлардан фойдаланиш ҳақидаги тавсияларида айтиб ўтганларини ўрганишга ўзларини бағишловчилар учун ёзган китобларида ўз тасдиғини топган. Кўрилаётган ҳар бир нарсани у икки — жадалий ва илм-ал-йақинийа тарафидан солиштиради. Буни унга хос барча нарсанинг ҳақиқийлигига етишниш учун қилган. Аввало Арасту ушбу услубдан фойдаланади: мавжуд нарсаларни таърифловчи умумий тасдиқ, маъқулотлар бўлган умум асосларни аниқлайди. Ва булар ўз-ўзида равшан маъқулотни авваллар эмас, балки биринчи ҳолдан бошлаб номаълум энг умумий мулоҳазалардир, улар ўз-ўзидан маълум биринчи маъқулотлардан келиб чиқадиган далиллар ёрдамида аниқлаш воситаси бўлиб хизмат қиладилар. Улар ҳақида тадқиқот олиб борилганида у жадалий василалардан фойдаланади.

Жисмий жавҳарларнинг ҳаммасида бўладиган мавжудиятнинг дастлабки асосларида мавжуд қонунларнинг умумий асосларини баён этади. Улардан ҳар бирига айрим ҳолда ҳамроҳ, иккита дастлабки асос (асли муторифат) лар бор, улар: билқуввати (потенциал) мавжуд дастлабки асос — уни «модда» — «материя» дейилади, муҳиммона (актуал) мавжуд асли муторифатни эса «шакл» — «форма» дейилади.

Арасту билқувват ҳолатдан муҳиммонага ўтиш учун, билқуввати мавжуд асл муторифатнинг (дастлабки асосининг) ўзи етарли эмас, деб тушунтиради. Бунинг учун, билқувватдан муҳиммотга ўтказувчи учинчи бпр асл муторифатнинг бўлиши зарур. Ушбу асл муторифат (дастлабки асос) «мафъули асли муторифат» амалдаги дастлабки асос — деб аталади.

У, ҳаракатда бўлиш учун, ҳаракатланувчи ва ўзгарувчи барча нарса қандайдир худудга «охирига» ва «мақсадга» қараб боради, деб ҳисоблайди. Ва ўзича жисмий жавҳар бўлмиш барча нарса ё «мақсадга» ва «охирига», ёки қандай бўлса ҳам бирор мақсад ва ҳадга олиб боровчи нарсага бориши зарур. Шундай қилиб «мақсадга»

ҳам, охирига ҳам асл муторифатлар эришишлари ва ўз мавжудиятлари бўйича асл муторифат бўлиши барчаларига, кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас тўртта жинс ҳамроҳ бўлиши унга равшан бўлади, улар — модда, жавҳари соний (иккинчи жавҳар) — субстанция, фаолиятидаги сабаб ва мақсаддирлар.

Арасту яна, табиатнинг нималигини, унинг ҳақида барча сўз юритувчиларга қандай бўлиб туюлишини тушунтиради. Унинг моҳиятини умум кўринишда тасвирлаб, табиат ҳақидаги фан (физикадан) хабардор қадимгилар табиат ҳақида нималар деганлари ва уларнинг ўзларида — юнонларда табиат ҳақида шу дастлабки асослар мажмуасида нималар дейилганини баён этади. У, табиатнинг моҳиятини «табиат» деб аталадиган асл муторифатнинг қандай вазифани бажаришини, «табиий нарсалар» деган иборанинг маъноси қандайлигини, «табиатан бирламчи» иборасида мавжудиятнинг ушбу дастлабки асослари ҳақида қандай тушунчада сўз юритилади, «табиий жараён бўйича», «табиат бўйича», «табиий жараён бўйича эмас» ибораларининг қандай маънолари борлигини таҳлил этади. Ушбу тушунчаларнинг мажмуасини, мавжуд нарсалар ҳақидаги билим ва уларни хато тушуниш қандай фарқланишларини кўриб чиқади. У яна тўртта дастлабки асослар қандай қонунлар бўйича бир-бирига нисбатан жойлашганлари, улардан қайси бирлари кўпроқ, қайси бирлари камроқ ривожланганлари ҳақида гапирди ва улар мавжуд нарсаларга моҳият ато этишларини таъкидлайди. Бу моҳиятни унинг ўзи тадқиқ этади, бунинг устига бу ҳолат махсус табиий нарсаларга тааллуқлидир. Шунинг ўзи биринчи асослар ва биринчи сабаблар, махсус табиий нарсалардир.

Арасту жисмий жавҳарларда ўз-ўзларича мавжуд қонунлар ва асослар ҳақида гапирди. У, жисм фазода чўзиқ туриши нуқтаи назаридан нимадан иборатлигини, жисмнинг фазода чўзиқ туришининг моҳиятини, чўзиқ туриш чўзиқ туришларининг қисмларидан иборатми, уларнинг ҳолатларини ўзаро яқинлашишга боғлиқми ёки бошқа бирор усул туфайли мавжуд эканлигини тушунтиради.

У, жисмий табиатан жавҳарни, жавҳар моҳияти унинг фазода чўзиқ туришига боғлиқми ёки йўқми, таҳлил этади. Барча ўзига хос оразлар (акциденция) билан жавҳар (субстанция) бўлса, у нарса жисм ва чўзиқ турган бўла оладими? Ўзида шакллар ва оразлар алмашиб турувчи ва ундан жавҳарларнинг хиллари пайдо бўлувчи модда бўлгани учун ё у жисм ва чўзиқ бўлади ёки у нарса моддий жавҳар бўлади, негаки унинг чўзиқлиги бўй, эн ва

қалинликка эга. Арасту, бу чўзиқ нарса жавҳар эмас, бошқа нимадир, деб тушунтиради. Чўзиқлик, узалганлик унинг жавҳарлиги нуқтаи назаридан жавҳарнинг моҳиятини билдирмайди. Бизнинг иборамиздаги «чўзиқлик», «узалганлик» худди «оқ» иборасидаги каби маънога эга ва жавҳар ҳақида гапираётганимизда биз мутлақ маънодаги жавҳар ҳақида гапирамиз, бунда биз унинг чўзиқлиги, узалганлиги ва бўй, эн, қалинлиги бор нарсалиги ҳақида гап юритмаймиз. Жавҳар ўзига хос бўлган бошқа нарсаларга эга. «Узалган» ва «узалганлик» тушунчалари жисмий жавҳарнинг на моддасига, на унинг шаклига хос, модда эса ўз моҳияти бўйича жисм эмас, шакл ҳам шундай — жисм эмас, аммо модда ва шаклнинг бирлашиб уйғунлашуви (синтези) фазода узалганлик кўринишини пайдо қилади. Ушбу чўзиқлик, узалганлик шу бирикмиш — синтезда мавжуд, чунки у ўз мавжудиятида ўз шаклининг мавжудиятига эргашади ва жавҳарнинг шакл мавжудияти туфайли у яъни чўзиқлик, узалганлик ҳақиқий ва баркамол жавҳар бўлиб қолади. Табиий жавҳарнинг моддаси (материя) ўзига хос бўлган шаклдан ҳоли эмас, шунинг учун жавҳар қандайдир узалганликлардан таркиб топган эмас. Узалганлик, узунлик, кенглик, қалинликлар эса энг аввалги (биринчи) оразлардир (акциденция). Ушбу оразлар, табиий жавҳарларда мавжуд бўлган бошқа оразларга ўхшаб унда пайдо бўлиб, ўзгариб, кўпайиб ёки камайиб турадилар. Арасту сўнгра, миқёси бўйича бениҳоя (ла-ниҳоя) фазода узалган, чўзиқ жисмий жавҳар борми ёки йўқ эканлиги ҳақида сўз юритади. Ва у бениҳоя фазода узалган жисмий табиий жавҳар йўқлигини ва ҳар бир жисмий табиий жавҳар фазода чекланганлигини тушунтиради. Арасту, табиат нарсаларида бўлган чекланган бениҳоятлик, табиат нарсалари ҳақида гап юритувчилар бениҳоялик ҳақида ўйлаганларидек аҳамиятдан бутунлай бошқа аҳамиятга эга, деб тушунтиради. Арасту, ушбу аҳамиятни қисқача таърифлайди ва унинг қандайлиги, нимага тааллуқлиги ҳақида айтиб ўтади.

Сўнгра у ҳаракат даражасини, рутбасини (категория), у қандай намоён бўлишини ва моҳиятини таҳлил этади. Ҳаракат, унинг бениҳоялигини кўрсатувчи моҳиятга эгалик учун, ҳаракат, фазо ва вақт ичида бир нарсадан бошқа нарсага ўтганлиги учун, ҳаракат жисмий жавҳарнинг орази бўлиб, ҳаракатлантирувчи сабабга эга бўлганлиги учун уни тадқиқ этишга зарурат бўлади. Шу қатори ҳаракат билан бирга унинг моҳиятини тартиби билан, ҳамда унинг ўзи нимадан иборатлиги, нима учун

керак ва у қандай, унинг мавжудияти қандай эканлигини ва ниҳоят унинг моҳият ҳосилаларини аниқлаш зарур. Ушбу кўпдан кўп шароитлар ҳосилаларининг ҳар бирини ҳаракат ўз ичига олгани учун, бу шароитларнинг ҳар қай-сисига ҳаракат хос ва ҳаракатлантирувчи жисмларга ҳаракат ҳосилалари шароитлар хос бўлганлиги учун, Арасту юқорида санаб ўтилган ҳар бир шароитни ҳаракат ўз ичига олганлигини ва шароитлардан ҳар бири ҳаракатга хослигини тадқиқ этади.

Бунинг учун Арасту макон рутбасини (категорияси-ни) таҳлил этади, макон ўзи нима эканлиги ҳақида фикр юритади. Макон моҳиятига хос бўлган нарсаларнинг таърифини келтиради ва жисмнинг макони бўлатуриб қандайдир оразга эга бўлишига зарурат бўлган ҳолда жисм учун макон зарурми, йўқми, шуларни кўриб чиқади.

Арасту, ҳаракатлантирувчи сабаб, ҳаракатнинг бўшлиққа бўлган эҳтиёжининг оқибатини ёки йўқми, деган масалани таҳлил қилади. Ва унинг (ҳаракатлантирувчи сабабнинг) на уйғотувчи сабабга, на вакуумнинг йўқлигига, на ҳар қандай табиий василалар мажмуасига эҳтиёжи бунинг устига бўшлиқдаги — на жавҳарга ва на оразга эҳтиёжи йўқ деб таъкидлайди. У, мутлақ бўшлиқнинг йўқлигини чуқур бўлмаса-да, тушунтириб беради.

Сўнгра Арасту «вақт» рутбаси нималигини тушунтиради ва табиатдаги мавжуд нарсалар ва ҳаракат, вақт ва фазонинг борлигига муҳтожмилар деган масалани кўриб чиқади. Арасту ҳаракат ва шароитларга тегишли асос ва қонунларни баён этади.

Сўнгра у, жисмларда мавжуд бўлган ва уларнинг ҳаракати ва бу ҳаракатнинг бошланишига зарур бўлган беҳисоб сабаблар ҳақида сўз юритади. Бир-бирларига тегиб турувчи ва ёнма-ён турувчи бошқа жисмлардан ҳаракатланидиган мутаҳаррик жисмлар бўлиши керак, улар эса ўз навбатида бошқа жисмлардан ҳаракатланидилар ва ҳоказо. Бундай ҳолатда бир жисмнинг бошқасига нисбатан ҳаракати ўзаро яқинлашган ва ёндошган, бир ҳаракат иккинчисидан келиб чиқувчи ва умуман олганда бениҳоят бўлади.

Арасту, табиий жисм ўз табиатига кўра бошқа бир жисмни қандай қилиб ҳаракатга келтиришини ва ҳаракатдаги олдинги жисмдан ҳаракатга келган жисмлар ўз навбатида бошқаларини қандай ҳаракатга келтиришини кўрсатади. Бунда ҳаракат шакли фақат механик (ал-ҳайал) ҳаракат бўлиб, бошқача бўлиши мумкин эмас. Атрофдаги бошқа жисмларни ҳаракатга келтирувчи ушбу

ҳаракат тўғри чизиқли бўлмай, балки айланма ҳаракатдир. Бошқа бир жисм орқали ҳаракатга келтирилган жисм ўша жисмнинг ҳаракат таъсиридан ташқари бўлмайди. Арасту, ушбу жисм мутлақ миқдорга эга бўлиши мумкин эмас, деб тушунтиради. Демак, барча табиий жисмларни ҳаракатга келтирувчи бошланғич жисм бўлиши зарур ва яна ўша жисмдан ҳаракатни қабул қилиб бошқа ҳамма жисмларни айланма ҳаракатга келтирувчи бошқа бир жисм бўлиши керак.

Сўнгра у айланма ҳаракатланувчи жисм ҳақида сўз юритади, ўша жисм ўз-ўзича ҳаракатланадими ёки уни ҳаракатлантирувчи сабаб борми? Ва уни ҳаракат манбаъи бор бўлиши кераклигини тушунтиради. Арасту табиатан айланма ҳаракат қилувчи жисмлар ҳаракатларининг асосларини кўрсатади, улар жисмларми ёки жисм эмасмилар, улар модда ва жисмлари (таналари) бўлмаган жисмсиз моҳиятмилар ёки йўқми, деган масалани ойдинлаштиради.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Арасту буларнинг ҳаммасини диққат билан ўрганиб чиққандан сўнг айланма ҳаракатнинг энг четидида турувчи жисмлар, мавжуд нарсаларнинг қандайдир моҳияти эканликларини ва ҳеч вақт у моҳият на табиат ҳодисаси, на жисм бўлиши мумкин эмаслиги, у на жисмда ва на моддада бўлиши мумкин эмаслиги унга равишан бўлади. Уларни, табиий нарсаларга нисбатан қўлланиладиганга ўхшаш усулда тадқиқ этмай, балки бутунлай бошқача услуб билан тадқиқ этиш керак бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганлар, Арасту табиат ҳақидаги фанга мансуб деган асосларнинг мажмуасини ташкил этади. Улар ҳақида Арасту «Физик гармония» номли китобида сўз юритган.

У ўзининг «Физик гармония» китобида батафсил ёритган мавзунини яна бошқа бир китобида ҳам давом эттиради. Бу китобни у, зарурат нуқтаи назаридан, шундай бир жисм бўлиши керакки, у жисм ўз атрофида турувчи, бошқа жисмларни ҳаракатга келтириши зарур, деган фикр билан бошлайди. Аммо бу жисмлар мутлақ бўшлиқда эмаслар. Яна ушбу жисм бошқа ёндош жисмларга туташishi ва тегиб туриши керак, чунки улар орасида ҳеч вақт бўшлиқ йўқ. Бир-бирига яқин ва ёндош жисмларни ўз ичига олган мажмуани Арасту «коинот», деб атайд.

Арасту, коинот ўраб олган ушбу жисмлар мажмуаси ичра коинотни ташкил этувчи энг биринчи жисмлар бўлиши жисмлар борми ёки йўқ эканлигини, ҳамда улар коинотнинг энг биринчи бўлаклари бўлсалар ва оламни йўқ қилиб ёки инкор этиб юбориш учун улардан бирор бўлагини бартараф этилганда коинот йўқ бўлиб кетадими, деган мураккаб масалани ўрганади. Ва у, коинотни ташкил этувчи энг биринчи жисмлар бор ва улар коинотни ташкил этувчи қисмлар бўлган биринчи мавжудиятлардир, деб тушунтиради.

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

Арасту, коинотни энг аввалидан ташкил этувчи биринчи жисмларнинг баъзи сифатларини баён этади. Ушбу жисмлар мажмуасида бошқа ҳамма жисмларга айланма ҳаракат берувчи жисм бўлгани учун зарурий равишда икки макон бўлиши керак, улар: ўртадаги, марказдаги макон ва марказнинг атрофини қўршаган макон. Шу билан бирга механик ҳаракат туфайли ҳаракатланувчи жисмлар бўлиши зарур, уларнинг учта энг оддий хили бор: айланма бўйлаб ҳаракат, ўртага (марказга) интилувчи ҳаракат ва ўртадан (марказдан) четга томон ҳаракат. Ҳаракатнинг бу уч хили ёндошишининг турли хиллари бўладилар, чунки уларнинг орасида ҳеч қандай бўшлиқ йўқ.

Арасту ўртадан (марказдан) четга томон ҳаракатни кўриб чиқади. У ҳаракат миқдори жиҳатидан биттами, ёки кўпроқми? Ва бу ҳаракат уч турли деб тушунтиради. Бу ҳаракатларнинг ҳар бирини айрим таърифлайди, ҳар бир хилнинг моҳияти ва уларда бор бўлган моҳиятий оразларни тушунтиради. Арасту ҳаракатнинг бу хилларини ўрганиб, уларнинг ўзи қандайлигини, нимадан ва нима учун бўлишларини кўриб чиқади. У, ушбу ҳаракатлар оддий жисмларга хослигини тушунтиради. Коинотни ташкил этган ушбу жисмлар бир қанчадир. У, ушбу жисмларнинг коинотдаги жойлашишлари, ҳамда бир-бирларига нисбатан ҳолатлари ва тартибини аниқлайди. Яна, уларнинг ҳар бир қисминини ва ушбу қисмларнинг жойлашини тартибларини таърифлайди. Оддий қисмлардан бири «биринчи жисм» дир ва у, умумий моддага эга ва шакл ила фарқланувчи бошқа тўрт жисм тупроқ, олов, ҳаво ва сувдан фарқланади. «Биринчи жисм», бошқа тўртта жисмдан ҳам модда, ҳам шакл жиҳатидан фарқланади. Ушбу тўртта оддий жисмлар, биринчи жисм-

дан қуйида турувчи бошқа жисмларни яратувчи унсурлар (элементлар)дир. Ушбу унсурларнинг бирлари бошқаларидан, унсурларнинг ўзларидан оддийроқ қисмлардан яратиладилар, аммо «биринчи жисм» дан пайдо бўлмайдилар.

Булар ҳақида унинг «Китоб ал-само ва ал-олам» асаридан маълумот олса бўлади. Арасту «Китоб ал-само ва ал-олам» нинг охирида баён этган мавзунин, бошқа бир рисоласида давом эттиради.¹ Бу асарда ўз-ўзларича пайдо бўлган ушбу тўрт унсур, бирлари бошқаларидан яратиладилар, деб ёзади. Яна, унинг ёзишича, эргашитиш услуби бўйича бир жавҳарнинг моддаси, бошқа жавҳарнинг ҳам ўша моддаси бўлади, деб тушунтиради. Дарҳақиқат, ҳар бир унсур бошқа унсур орқали яратилади, бошқа яратилувчи жисмлар эса, ушбу унсурлардан яратиладилар. Унсурлар асослар ва кучларга эгадирлар ва улар туфайли унсурлар бир-бирларидан пайдо бўладилар, ҳамда ўзлари учун ўзга жисмларни яратадилар. Пайдо бўлиш ва ғасодга келсак, улар ҳақида бундай фикр билдирилган: бир ҳолат бошқа ҳолатга ўтади, пайдо бўлиш — ривожланишни, ғасод (барбод бўлиш) — инкорни билдиради. Пайдо бўлиш — ал-қавн нималиги равшан экан, демак, бир жисмнинг бошқасидан пайдо бўлиши, бири бошқасининг таъсирига учраши, бири бошқасига таъсир этиши учун улар бир-бирларига тегиб туришлари керак. Бунинг учун аввало пайдо бўлиш ва ғасод жараёнини ўрганиш зарур бўлади, уларнинг ўзи нимадан иборат, қандай ва нимада мавжуд эканликларини билиш керак. Яна, пайдо бўлиш ва ғасод оддий бирлашишдан ёки ажралишдан иборат эмасликларини, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиш, на пайдо бўлиш ва на ғасод эмаслигини кўрсатиш керак бўлади.

Сўнгра Арасту, сифатлари таъсир этиш ва таъсирланиш (ҳаракатлантириш ва ҳаракатланиш) дап иборат жисмларнинг таломусини (бир-бирларига тегиб туришларини) кўриб чиқади. У яна, бири бошқасига таъсир ўтказувчи ва бошқаси ўзи таъсирланувчи жисмларнинг хислатларини кўриб чиқади.

Сўнгра у, таъсир (ҳаракат) нима ва таъсирланиш (ҳаракатланиш — бошқа бир куч таъсирида) нима эканлигини, улар ушбу туйғу ила идрок этилувчи сифатларда бўлишларини таҳлил этади, бу қандай рўй беришини тушунтиради.

¹ Арастунинг «Китоб фи ал-қавн ва ал-ғасод» «Пайдо бўлиш ва барбод этилиш ҳақида» рисоласи назарда тутилади. Бўрибоев М.

Арасту яна бирикиш (синтез), қоришиш ва бошқа табиий жисмлар мавжудлиги сабаби бўлмиш тўрт унсурунинг қўшилиши натижасини таҳлил этади.

ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Буларни кўриб чиққач, Арасту ўша тўрт (туuproқ, олов, ҳаво ва сув) жисмнинг таҳлилига ўтади. Бу унсурлар қандай хислатга эга, уларга қандай мазмун сингдирилган, уларда шундай бўлишларига ёрдам берувчи асос ва кучлар борми, улар ўз моҳиятларига кўра унсурми-лар ёки табиий сабаблар туфайлими, улар биринчи энг оддий жисмларми ёки улардан аввал бошқа зарралар борми, уларга уларни бениҳоя этувчи кучлар ҳамроҳ бўладими ёки улар ниҳояли (чегараланган) милар. Бу ерда Арасту, аввалги айтиб ўтганларидан фарқли равишда, унсурларни бениҳоя деб ҳисоблаб бўлмайди, дейди. Аввалида ўз тадқиқотларида у, ҳар қайси айрим олинган унсур фазода бениҳоями ёки чегараланганми, коинотни ташкил этган биринчи жисмлар бениҳоя кўп миқдор-дами ёки йўқми, деган масалаларни қўйган эди. Эндиги тадқиқотлар эса ушбу масалаларни ёритиш учун олиб борилган: улар (яъни унсурлар) қандайдир йўл билан ўша унсурларни бениҳоя кўп унсурлар бўлишларига ёрдам берувчи кучга эга бўладиларми, йўқми, унсурлар абадийларми ёки улар ҳам пайдо бўлиб яна барбод бўладиларми?

Улар абадий (боқий) бўлолмайдилар, чунки ҳаво, сув, туuproқ ва олов бўлинадилар, бирлари бошқасига айланадилар ва балки ҳар бир унсур ҳар бир бошқасида мавжуддир. Мисол тариқасида ҳавони олайлик, чунки у тўрт унсурунинг биридир. Унга қандайдир билқувват (потенциал) имконият ҳамроҳ бўлиши мумкин. Шу билқувват имконият туфайли у унсур бўлиб қолиши мумкин, ва унга ҳам ўз навбатида уни унсурларга ажратиб юбурувчи ўзга бир куч ҳамроҳ бўлиши мумкин. Бу ҳол ушбу вақтда рўй бериши мумкин: ё сув бениҳоят кўп қисм-ларга (бўлакларга) бўлиниб кетади ёки сувнинг ҳар бир қисми-бўлагига шундай кучлар борки, улар туфайли сув, шу ҳар бир кучга эга бўлган унсур бўла олади. Арас-ту буларнинг ҳаммаси бўлиши мумкин эмас, чунки ун-сурлар сони бениҳоя эмас ва унсурлар мавжудлигини таъминловчи сабаблар мутлоқ боқий бўлиб қолаолмай-дилар, деб тушунтиради.

Арасту билқувват имкониятлар бор, улар туфайли

бир жисмлар бошқаларига таъсир ўтказадилар, бирлари бошқларидан таъсирланадилар, деб тушунтиради. Чунки ҳар бир пайдо бўладиган жисмнинг пайдо бўлиши аввало жисмнинг баъзи туйғу билан идрок этиладиган сифатларга таъсири сабаб бўлади. Натижада жисм жавҳари ва юқорида айтилганидек, жисмлар ушбу тўрт жисм унсур бўлишларига сабаб бўлувчи шу сифатлар сифатлардан таъсирланишлари учун зарурат сабаб бўлади, деб тушунтиради.

Сўнгра Арасту, ҳар бир айрим унсур бошқасидан пайдо бўладими ёки учта унсур биттасидан пайдо бўладими, деган масалани кўриб чиқади. У, бир унсурнинг бошқасидан пайдо бўлишини ва бу ҳол қандай рўй беришини баён қилади. Кейин Арасту бошқа жисмларнинг пайдо бўлишларини таҳлил қилади: улар қандай пайдо бўладилар, қандай аралашадилар, бирикиш жараёни қандай кечади, янги жисмлар қайси жараён натижасида пайдо бўладилар.

САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Бу масалани ниҳоясига етказиб Арасту, бир хил жисмлар бошқаларига таъсир ўтказа бошлашлари, иккинчилари эса таъсирлана бошлашларининг бойси бўлмиш ўша сабаблар ва асослар етарлими, йўқми деган масалани тадқиқ эта бошлайди, ҳар бир нарсa ҳам имконий, ҳам ҳақиқатан мавжуд бўлганлигидан, уларнинг ҳар бири ҳаракатлантирувчи (таъсир ўтказувчи) ва ҳаракат таъсирини ўзида сезувчи (таъсирланувчи) бўлиши мумкин. У, бир-бирларига нисбатан жойлашган жисмлар коинотга хос биринчи имкониятни, кучни ташкил этишлари учун, бир (хил) жисмлардан бошқалари пайдо бўлишлари учун ушбу ҳолат етарлими, йўқми ёки улар бошқа кучлар ёрдамда бир-бирларига яқинлашишлари учун, бир-бирлари билан қўшилишлари учун кўмаклашувчи ва улардан янги жисм пайдо бўлишига асослар берувчи бирон-бир ташқи таъсир этувчи кучга мухтожмилар деган ҳолатларни баён қилади. У, на юқорида айтиб ўтилган парсалар, на уларнинг асослари, на уларнинг жавҳарлари, на бошқа ҳислатлари бунинг учун (яъни, янги жисмлар пайдо бўлишлари учун, бирларидан бошқалари пайдо бўлишлари учун — дейилмоқчига ўхшайди) етарли эмас, бунинг учун қандайдир бошқа ташқи таъсир этувчи сабаб бўлиши зарур, деб тушунтиради.

Шу билан бирга Арасту таъсир этувчи ҳаракатдаги

кучларнинг асосларини таҳлил этади. Бу кучлар ёрдамида бир хил жисмлар бошқаларига таъсир этадилар ва уларнинг бирлашмишлари учун уларни бир-бирларига яқинлаштиради. Шу қатори Арасту, моддаларни, ҳамда улар туфайли пайдо бўлувчи ва барбод бўлувчи жисмларни текиширади, қайси асослар умумийлигини ва унсурлардаги моҳиятлар қандай эканлигини тадқиқ этади.

У, ушбу пайдо бўлувчи ва барбод этилувчи жисмлар сифатлари томонидан белгилапувчи мақсад ва оразни таҳлил этади. У яна, бир жисмлар бошқаларни томонидан яратилишларининг, қайтарилишларининг ва пайдо бўлувчи жисмлар тановаб (навбат билан ўрин алмаштириш) қондаси бўйича муттасил алмашилиб туришларининг сабабларини баён этади.

Сўнгра Арасту, бутунлай ҳалок бўлувчи ва пайдо бўлувчи бирор нарса борми ёки аслида бундай бўлмайди ва доимо нимадир нимадандир пайдо бўлиб турадими, деган муаммони кўриб чиқади. Шу муносабат билан у барбод бўлишга маҳкум нарсаларни тадқиқ этади: бу нарсалар яна қайта тикланадиларми ва улар шундан кейин аввалги ҳолларида мавжуд бўладиларми ёки уларда моҳиятсизликка айланиб ҳеч нарса сақланиб қолмайдими? Моҳиятсизлик эса — йўқлиқ демакдир. Ёки улардан нимадир қайта тикланиб, нимадир йўқ бўладими? Агар бирор нарса қайта тикланса, у ҳолда қай даражада тикланади ва неча марта; пайдо бўлувчи ва ғасод нарса бениҳоя равишда қайта тиклападими ёки ҳадди чегараси борми?

Буларнинг ҳаммаси ҳақида унинг «Ўитоб фи-л кавн ва-л-ғасод» рисоласида ёзилган.

Сўнгра Арасту, унсурларни тадқиқ этади. Чунки уларга муҳиммона хос ўз моҳиятлари ва унсурларнинг шундай бўлишлари бонси бўлмиш кучлар бўйича улар бир-бирларига зиддилар. Улардан бир хиллари бошқаларига таъсир (ҳаракат) ўтказиб, яна ўзгалари учинчиларидан таъсирланиб бир-бирларига тегадилар, аралашадилар, барбод бўладилар, янгилари пайдо бўлади. Шунинг учун, ҳаддига етаётган ёки етиб бўлган унсурлардан ҳар бирида, уларга моҳият берувчи қандайдир баркамоллик бўлиши учун, моҳият камолоти, унда зарурийдан ортиқча бўлмаслиги зарур. Шунга ўхшаб, унсур мавжудиятининг бонси бўлмиш сабаб, энг сўнгги ҳудудий мезонга эга, чунки ортиқча зиёдалиқ ҳар қандай баркамолликни бузади.

Камолот ва кучда кичрая бориб унсур, унинг моҳия-

тига хос энг кичкина миқдорга (ҳажмга) эга бўлади, камаю бориб эса, ушбу унсурнинг моҳияти энг адно (минимал) миқдорда бошқа унсурнинг моҳияти бўлиб қолади. Бу моҳият бошқа унсурнинг моҳияти бўлиши мумкин. Унсурнинг моҳияти энг кам миқдорга эга бўлсагина шундай бўлиши мумкин. Бу икки услубда рўй беради. Уларнинг бири бўйича қабул этувчи модда, ташқаридаги зид моҳиятдан моҳияти аллақачон нима-нидир қабул қилган унсурда бўлади. Аммо, у нимадир (наrsa) ташқи таъсир (таъсир этувчи ҳаракат) эмас ва шу билан бирга тенг равишда моҳияти зид ушбу унсурда мавжуд бўлган (таъсир) куч, ҳаракат бўлиб ҳам қолаверади ва ниҳоят у нимадир наrsa ўзига зид унсурнинг ҳаддини чегаралаб турувчи бўлади, лекин бунинг учун аввал у ўз ҳаддини чегаралаган бўлиши зарур. Бу ҳолат, зид моҳиятдан олдинроқ ниманидир қабул этгани учун рўй бермайди. Арасту бу ҳолни-ҳадди бўлмаган наrsaдаги кучлар туфайли рўй берадими йўқми кўриб чиқади.

Арасту, унсурлар бир-бирларига қайси усул ила ёндошишларини ҳар бир айрим унсурнинг ташкилий қисмлари бошқаларига сингиб, сочилиб кетган жуда ҳам кўп кичкина майда қисмларми ёки жисмлар мажмуаси, бошқа жисм макони бўлмаган макон билан фарқланиб турадими, деган масалани ёритади. Марказга жойланган ва тўрт жисмдан бири бўлмиш жисм, агар унинг қисмларида (бўлакларида) бошқа жисмнинг бўлаклари бўлмаса, эркин жисм бўлади. Койнотнинг (Оламнинг) юқори қисмидаги жисм ҳам марказдаги (ўртадаги) жисмга ўхшаган ҳолатда бўлади (яъни унинг эркинлик шартлари ҳам ўшандай дейилмоқчига ўхшайди). Шундай қилиб, фазовий жисмларга тегиб турган жисм қандайдир бир унсур бўлиб қолади, унга яқинлашган, ёндош ва ундан пастда жойлашган жисм эса, қандайдир бошқа бир унсур бўлади. Агарда бу ҳолат мумкин бўладиган бўлса, у ҳолда зарурий равишда, ҳар бир айрим жисмнинг қисмлари ҳар бир айрим бошқа жисмнинг қисмларида, бирларининг қисмлари эса, бошқаларининг қисмларида бўлишлари керак бўлади. Арасту буни икки усулда рўй беради, деб таъкидлайди.

Арасту, фазовий жисмларга таломис (тегиб турувчи) жисмнинг ҳолати қандай бўлиши кераклигини тушунтиради. Унинг баёнича, бу ҳолат ўз моҳияти бўйича анча эркинроқ ва ўз моҳиятининг ҳамда ўз кучининг (ортиқчалигига) анча яқинроқ бўлиши керак, у ўзи

билан аралашуви жисмларга қараганда анча паст ёки анча юқори ҳарорат ва қуриқликка (кам намликка) эга бўлмоғи зарур.

Сўнгра, унга таломис унсур, моҳият томонидан зид ва куч жиҳатидан бўшроқ бўлиш учун унга қараганда камроқ моҳият ва кучга эга бўлмоғи керак бўлади. Марказга яқин бўлган барча жисмлар энг кам даражадаги куч ва моҳиятга эга бўлишлари зарур, — фақат шундай кучки, бу куч воситасида унсур, унсур бўла олсин халос ва фақат шундай моҳиятки у моҳият воситасида унсур жавҳарлаша олсин.

Яна, марказдаги бошқа бир унсурга интилаётган унсурнинг ҳаракатчанлик қобилияти ва бошқа унсур билан аралashiш қобилияти анча кучлироқ бўлмоғи зарурдир. Бошқа учта у билан аралашган унсурлар аралashiшни беҳад кўп хилларидан иборат бўладилар. Арасту буларга сабаб таъсир ўтказувчи (ҳаракатланувчи) сабаб бўлмиш фазовий жисмлар уларнинг моддалари ва уларга хос бўлган нарсалардан келиб чиқади, деб айтади.

Сўнгра, у ушбу унсурларни ном қўйиб белгилаш зарур, дейди. Чунки, улар қандайдир йўл билан ўз зиддиятлари билан аралashiшдан эмас, айрим ва эркин моҳиятларга эгадирлар. Чунки улар (унсурлар) унсур бўлишларининг боиси бўлмиш зарурий моҳиятларга эгадирлар. У уларни белгилаш учун уларга янги ном бермайди, балки шу унсурларнинг бошқа унсурлар билан аралашувлари (мухталит) натижасида олинган жисмларнинг номларини сақлаб қолади. Шунинг учун у унсурларнинг номлари маълум бўлган хилларини кўриб чиқади. Масалан, механик ҳаракат хилларидан қайси бири, қандайдир бир унсурнинг худди шундай ҳаракати бўлмоғи учун энг яқин туради ёки туйғу билан қабул идрок этилувчи қайси сифатларнинг қайси хили биров-бир унсурда мавжуд бўлган сифатлар бўлиб қолишига яқинроқ туради? Унсурларнинг бир хилларини номини Арасту шу унсурлар мажмуасининг номига кўчиради.

Фазовий жисмларга туташувчи жисмни у «олов» деб атайди ва бу олов, бизда бор бўлган олов эмаслигини тушунтиради, чунки халқ назарида олов, аланга ва ёнаётган чўғ маъносинигина касб этади.

Модомики аланганинг ҳаракати, аланга то ҳавони қамраб олгунга қадар, ҳавонинг ёнишини боиси бўлмиш ҳаракатнинг қандайдир ҳислатини касб этар экан, бошқа унсурларни айланиб ўтиб ва фазовий жисмлар-

нинг биронта эгма сатҳига туташувчи жисмни «аланга» деб атайдилар. Алангаси бўлмаган (алангандан маҳрум бўлган) жисмни «ҳаво», ҳавоси бўлмаган жисмни «сув», марказда турган жисмни эса «ер», деб атайдилар. Унда барча унсурлар мужассам бўлганлар ва бу кузатув ва тажрибалар орқали тасдиқланади.

Унсурларнинг аралашувлари турли хилларда содир бўлади: тупроқ бошқа унсурлар билан икки хил аралашади, сув ҳам тупроқ ва ҳаво билан шу йўсинда аралашади. Олов билан аралашили қандай ўтгани эса сезилмайди. Ҳаво сув кетидан, олов улар кетидан эргашади. Буларни Арасту чуқур таҳлил этади.

Сўнгра Арасту барча қоришмалардан биринчисини таҳлил этади. Бунда аралашувчи унсурлардан бири ўз моҳиятини йўқотмайди. Арасту қоришмаларнинг хилларини кўриб чиқади. Қоришмалар деярли бениҳоят бўлганларида, уларга помлар ҳам, уларни бир-бирларидан аниқ ажратадиган нарса ҳам етишмай қолади. Фақат бир-бирларидан озгинагина фарқ этишлари мумкин, буғ, тутун, аланга ва ҳоказо каби.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

Кўп қоришмалар ном олишларига зарурат пайдо бўлганидан кейин Арасту ҳар бир айрим қоришмани, унсурларнинг моҳиятини энг яхши акс эттирувчи ном билан аташга мажбур бўлади. Ҳавонинг моҳиятини «ҳаволи» номи, оловни «оловли», тупроқни «тупроқли», сувни «сувли» сўзи энг яхши акс эттиради. Уларни Арасту турли синфларга ажратади: баъзиларини у механик ҳаракат бўйича, бошқаларини туйғу орқали идрок этилувчи сифатлар бўйича аниқлайди, агарда икки унсурдан иборат қоришма учраса, у ҳолда унинг помида ҳам икки ташкил этувчи акс этади, масалан: «тупроқли-сувли» ва ҳоказо.

У асосий сифатлар ва бу тўрт унсурда рўй берган унча аҳамиятли бўлмаган сифат инфиюлини (ўзгартирили) таҳлил этади ва бошқа жисмлар таъсирига учраган жисмлар олган моҳиятлар ва моддалар ҳақида сўз юртади. Уларга таъсир этувчи асосий сабабларни аниқлайди, фазовий жисмларга туташувчи унсурларда улардан (шу сабаблардан дейилмоқчи) қайси бирлар борлигини, улардан қайси бирлари ҳавода, сувда ва тупроқда мавжудлигини аниқлайди.

Сўнгра у, унсурларни тадқиқ этади. Мавжудият камо-

лот кашф этишига зарур бўлган нарса бўлмоғи учун унсурларнинг мавжудияти ўз-ўзи учунгина керакми, деган масалани кўриб чиқади. Улар ё уларнинг ўзидан бошқа пайдо бўлувчи нарсалар келиб чиқиши учун яратилганлар. Ёки вужуднинг яхлитликка қўшимча бўла оладиган қисмларидан бири учун доимо мавжуд бирор нарса бўлиш учун ва яна унсурлар аралашиниш туфайли бирин-кетин пайдо бўлувчи жисмларни яратишлари учун яратилганлар.

У яна, ушбу унсурлардаги ҳислатларни ҳам кўриб чиқади: улар бирор асосий мақсад учун яратилганмилар ёки улар қандайдир бошқа мақсад учун яратилган нарсаларга боғлиқ ва улар учун зарурмилар, ёки улар мақсадга хос бўлмаган бутунлай ортиқча хусусиятдирлар ва улардаги зиёдалик қўлда ортиқча бармоқнинг борлиги, етишмаслик эса — етишмаган бармоқни эслатади.

Булар борасида унинг «Фазовий рамзлар» рисола-сининг учта маҳсус бобида ёзилган.

Сўнгра Арасту, ушбу тўрт унсурнинг аралашиниш натижасида бир-биридан ташкил топувчи жисмларни кўриб чиқади, Аралашиниш натижасида ҳосил бўлувчи жисм икки хил бўлади: бир хили ўхшаш жисмлар билан бошқаси — фарқланувчи жисмлар билан ҳосил бўлиш. Фарқланувчи қисмлардан иборат хили, бирлари бошқаларига ўхшаш, жисмларнинг қоришиниш натижасида пайдо бўлувчи жисмлар қориниша яратган пайтда бўлади. Бу қориниша, эслатилган жисмлардан ҳар бир айрим жисмнинг моҳиятини сақлаб қолган бўлади. Ушбу қоринишага, бир-бирига туташ ва бир-бирига тегиб турувчи жисмлар киради. Қисмлари бир-бирига ўхшаш жисмларга келсак, ҳар бир айрим қисмининг моҳияти сақланиб қолмайдиган аралашув натижасида ҳосил бўладилар. Бу аралашма, бир жисмлар ҳаракатни яратганлари (таъсир ўтказганлари), бошқалари эса ҳаракат таъсирига учраганлари (таъсирланганлари) натижасида рўй беради.

Қисмлари ўхшаш жисмлар икки хилдирлар: бирида, асосий хусусиятга эга унсурларнинг бир қисми кўпроқ бўлади, бу ҳол маълум бир жинс ва хилнинг сақланиши учун зарур. Бошқа бир хилга эса собиқ (олдинги) нарсадан жуда кам ҳислатга эга бўлган жисмлар кирадилар, улар янги жисмларнинг пайдо бўлишлари учун зарурдир.

Арасту аввалан, унсурлардан қисмлари ўхшаш жисмлар пайдо бўлишини тадқиқ этади ва ушбу масалаларни

кўриб чиқади: бу қандай рўй беради, унсурнинг унсур ила қўшилиши қандай кечади, қўшилган унсурлардан қайси бири таъсир ўтказувчи — ҳаракатдаги сабаб (фoъил) вазифасини ўтайди, қайси куч воситасида унсурларнинг қанчадир қисми ҳайулий — биринчи модда вазифасини ўтайди? Қандай куч туфайли унсурларнинг қанчадир қисми жузъи фoъил бўлиб қолади, янги жисмларнинг пайдо бўлиши қандай ҳислатларнинг аралашуви натижасида рўй беради, Арасту худди шу тартибда, йўқолиб кетиш масаласини кўриб чиқади. Жисмларнинг пайдо бўлишида ва йўқолишида ўзгаришларнинг қанча хиллари бўлишини ва бу қайси маконда рўй беришини тушунтиради. Унинг фикрича, бу макон (жой) ўрталик бўлиши зарур, ўрталик эса ерга, унинг сатҳи ва бағрига туташ.

Сўнгра Арасту, ҳис этилувчи сифатларнинг таснифига (классификация) ўтади. Бу сифатларнинг ҳислатлари шундан иборатки, улар қисмлари (жузъи) ўхшаш жисмларда ва биринчи кучларга бўйсунган аралаш қисмларда бўладилар. Бу кучлар воситасида бир унсурлар ҳаракат пайдо этадилар, бошқалари ҳаракатланадилар, учинчилари ҳаракат таъсирига учрайдилар яъни ҳаракатни қабул этадилар (таъсирланадилар). Буларнинг ҳаммаси унсурларнинг аралашувлари ва бир-бирларига ўтишлари сабабли рўй беради. У, ҳис этилувчи сифатларни кўриб чиқади. Бу сифатларнинг аралаш жисмдаги мавжудлиги унсурларда бор бўлган ҳаракатдаги кучларга бўйсунди. Бу кучларга эса, жисмларнинг лоқайд (пассив — ҳаракат таъсирига учрагувчи) бўлиб қолишларига кўмак берувчи кучлар кўмак берадилар.

Сўнгра Арасту, бошқа сезги аъзолари ила ҳис этиладиган ўзга сифат ва қисмларни тадқиқ этади. Лекин, баъзи унсурлар бошқаларига таъсир этишларига восита бўлувчи кучлар ўхшаш бўлишлари учун улар етарли эмас, деган кўпгина фикрлар мавжуддир. Яъни, ташқи кучлардан келиб чиқувчи ёки билқувват мавжуд бўлган бошқа қандайдир кучларга эҳтиёж сезилади. Шунинг учун, бу ҳолатларни ўрганиш табиат ҳақидаги фаннинг (физика) бошқа бўлимига тааллуқли деб ҳисоблайдилар. Физиканинг бу бўлими басарий (кўриш), самоъий (эшитиш) ва бошқа ҳис-туйғу аъзоларининг мавзусига тааллуқли нарсаларни тадқиқ этади, негаки, мавжуд ранглар муҳрланиб қолишига мухтождирлар, туйғулар ила идрок этилувчи нарсалар, — шу қатори ҳис эти-

лувчи нарсалар ҳам, — шуларга ўхшаш кучларга муҳтожлар.

Буларнинг ҳаммаси юқорида айтиб ўтилган «Фазовий рамзлар» китобида ўз ифодасини топган.

Сўнгра Арасту, жинсдош нарсалардан пайдо бўлган, ўхшаш қисмларга эга жисмларни кўриб чиқади. Уларга тошлар, ҳамда тошлар билан жинсдош тошли жисмлар киради.

Арасту, ер (тупроқ) қисмлари, бу қисмларнинг хиллари ва уларнинг ҳолатларини, ҳамда мавжуд буғланишларнинг навларига батафсил тўхталади. У, қайсиниси оловли, қайсиниси — ҳаволи, қайсиниси эса — сувли эканлигининг фарқини кўрсатади ва улардан нималар ердаги (тупроқдаги) беқиёс кўп нарсалар билан аллақачон аралашиб бўлганини айтиб ўтади.

У, иссиқ буғланишларни кўриб чиқади. Ушбу буғланишларнинг баъзи қисмлари қуруқликка, баъзилар намликка, бир қисми анча тоза ва нозик, бошқаси анча тутунли бўлишга мойил. Буғланиш гўёки табиий ҳарорат билан бирлашадиган (наrsa) бўлиб, у туфайли ер остидаги ва устидаги жисмларнинг балоғати мавжуддир. Бу жисмлар сув ва тупроқнинг ёки намлик ва қуруқликнинг қоришмасидан иборатдирлар. Ва улар ўзларига таъсирни қабул этувчи моддалардирлар, чунки уларга ҳарорат ва совуқлик таъсир ўтказганлар, ўз навбатида булар ҳарорат, совуқликка ўхшаш қисмларга эга бўлган жисмларнинг фоиллари, таъсир ўтказувчи сабабларидирлар. У, ер ости буғланишлари пайдо бўлишининг биринчи сабаблари аввалан фазовий жисмлардир, сўнгра бунга, фазовий жисмлар орқали исийдиган, ерга туташ ҳаво имконият яратади, деб тушунтиради.

Сўнгра Арасту, ердаги аралашган унсурларнинг айрим қисмлари ер остида ва устида бўлган тош ва маъдан жисмларни тузувчи навларини тушунтиришга ўтади. Арасту тушунча — категорияларнинг таснифини тузишга ҳамда шу навларнинг кейинги шаҳобчаларини аниқлашга ҳаракат қилади. Агар улар ўзаро фарқлансалар, у ҳолда ҳар бирининг айрим моддасининг ва шаклининг моҳиятини ва шу навлардан қайси биридадир мавжуд бўлган уларнинг ҳаракатдаги таъсир этувчи асосларни ёки уларнинг оразларининг моҳиятини кўрсатиб ўтиш керак бўлади. Шу қатори яна ушбу навлардан қайси биринидир яратилишининг боиси бўлмиш мақсадларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Ушбу мақсадларни аниқлаш ва коинот мажмуаси мақсадини билмасдан олдин билиш мушкул иш бўлгани учун Арасту ушбу

мақсадларни кўриб чиқишни фаннинг бошқа бўлимига ҳавола қилади. Фаннинг бу бўлими коинотдаги энг сўнгги чегарадаги асосларини тадқиқ этиш билан шуғулланади.

Буларнинг ҳаммаси унинг «Илм ал-маъодин» «Минералогия» рисоласида баён этилган.

Ҳайвонотни кўриб чиққунга қадар у набобот (ўсимликлар)да тўхталади. Бу ишни у ҳис-туйғу ва кузатиш орқали маълум бўлган нарсаларни тасниф этиш масаласидан бошлайди. У навларни бирма-бир санаб ўтади ва санаб ўтилган ҳар бир навадан кўриниб турганини тасниф этади. Шу билан бирга у, биронта навада ёхуд ҳар бир навнинг бирон қисмида намоён бўлмиш ораз (акциденция)ларни тасниф этади. Шу аснода у ўзига маълум барча нарсани баён этган.

Сўнгра Арасту, ўсимликларнинг ҳар қайси қисми пайдо бўлишининг боиси бўлмиш мақсад ҳақида эслатиб ўтади.

У яна ўсимликларнинг бирон-бир хилининг пайдо бўлишини таҳлил этади ва уларнинг ҳар бирига, улар пайдо бўлувчи модда ва шу хилнинг пайдо бўлишига васила бўлувчи фотиҳ (ҳаракатдаги сабаб) хос эканлигини кўрсатиб ўтади. Шундай қилиб у, набобот моҳиятига тааллуқли барча масалаларни баён этади.

Сўнгра у, ҳайвонот ҳақидаги муаммоларга тўхталади ва уларни кузатув ҳамда ҳис-туйғу орқали билиш йўллариини кўрсатади. У ҳайвонларнинг хилларини санаб ўтади ва улар ҳақидаги маълум нарсаларни тушунтиради.

УНИНЧИ БЎЛИМ

Ҳайвонот ва набоботнинг муътадил ҳолатлари учун табиат ва табиий асослар етарли эмаслар. Бу сабаблардан ташқари яна улар бошқа кучларга ҳам мухтождирлар тоқи, ҳайвонот ва набоботда ушбу асос фитрий (табиий) нарсаларда мавжуд бўлган табиатга ўхшаши зарур бўлади. Бунини кўриб чиққанидан сўнг Арасту, ҳайвонларда табиатдан ва бошқа нарсалардан олган беҳад асослари борлигини кўрсатишга мажбур бўлади. Бу ўзга асосни Арасту «руҳ» (Фаробий «нафс сўзини ишлатади»), деб атайди ва ҳайвоннинг ҳам ўсимликнинг ҳам руҳи бор деб эслатади. Руҳ билан ҳамжинс асосларни у «руҳий асослар ва кучлар», деб атайди.

Аввало Арасту табиатан ҳайвонга хос нарсани

тадқиқ қилади. У, ҳайвонга хос бўлган барча нарсаларга эътибор беради. Аввало у, ҳайвонлар хилларининг шохобчаларини ва ҳайвонотнинг табиатан яратилуви, ҳар бир айрим хили яратилишининг боиси бўлиши табиий мақсадлар устида тадқиқот ўтказади. У, ҳайвонотнинг ҳар бир хилида моҳиятни қабул этувчи асос бор ҳамда бу асос — қандай бўлмасин ҳайвонотнинг қандайдир хилини пайдо қилувчи моддадир, деб таъкидлайди. У, фитрий фаъол асослар ҳайвонотнинг ҳар бир турида бор, деб тушунтиради ва ушбу тур табиий жавҳар бўлишига восита бўла оладиган сабабни, ҳамда унга (фитрий асосга) табиатан хос бўлган барча нарса мавжудиятишнинг боиси бўлиши мақсадни кўрсатади.

Буларнинг барчасидан Арасту ўзи учун фитрий жисмлар икки хилга бўлинишларини аниқлаб олади. Биринчи хили энг сўнгги нуқтага етгани бўлиб, унинг воситасида шу хил моҳият касб этади. Бу — ҳар бир айрим табиий жавҳарнинг моҳияти бўлиши табиатнинг ўзидир. Иккинчи хили — аслида табиатнинг ўзи бўлган жавҳарни моддани тайёрлаш, билқувват имконият ёки бошқа бир асосга қурул бўлмоғи учун табиатан моҳият касб этганидир. Ушбу хил (фитрий жисмлар)нинг, бир нақтнинг ўзида шакл ҳам бўлган табиатга, ўз моддасига ёхуд унинг қуроли бўлиши кучларга нисбати, бир асос бўлиб, у — «руҳ»дир.

ЎН БИРИНЧИ БЎЛИМ

Шу муносабат билан Арасту «руҳ»ни тадқиқ этишга, руҳ ўзи нималигини билишга, табиатни тадқиқ этганидаги каби зарурат сезади. У, руҳий кучлар ва руҳдан пайдо бўлувчи ҳаракатлар ҳолатини таърифлайди. Сўнгга у руҳ ўзи нималигини, унинг мавжудияти нима сабабдан ва қандай бор бўлишини, ўсимлик, ҳайвон ва одамдаги руҳ қандай эканлигини тушунтиришга ўтади. У, беадад руҳлар мавжудми ёки руҳ биттами, агар улар кўп бўлсалар, у ҳолда бу ҳолат қандай намоён бўлади: қисмларнинг кўплиги биланми, ёки кучларнинг кўплиги биланми каби (мураккаб) масалани тадқиқ этади. Агар қисмлар беададлиги бўлса, у ҳолда улар қандай кўринишда бўладилар, макон (жой), моддалар ва турли жойларга сочилиб кетган жисмлар кўплиги биланми ёки унинг миқдори, қисмлари ўхшаш ё фарқланувчи бир жисмнинг қисмларини кўплигига

боғлиқми ёхуд, беадад қисмлар бошқача бир усулда ҳозир бўладиларми. У яна руҳий кучлар ва уларнинг асослари нималардан эканлигини тушунтиради. Арасту табиатга табиий жавҳар хос бўлганидан, руҳ — бу табиий руҳият жавҳарининг моҳияти (зот) хос бўлган парсадир. Ушбу моҳият воситасида руҳ, руҳият жавҳарига эришади, яъни ҳаётни идрок этиш қобилиятига эга бўлиб қолади. Жавҳар эса, руҳ уч хил асос муштарак бўлишига ёрдам беради. Улар: фойил асослари, шакл учун асослар ва худди табиатда бўлганидек мақсад учун асослар. Табиат нимаики айтилган бўлса, уларни руҳга тааллуқли деса бўлади, чунки у ҳам асос, ҳам жавҳардир. Аммо у (табиат), моддалар мавжудлиги қондаси бўйича жавҳар бўладими? Бу ўринда шубҳа бор, аммо Арасту кейинги масалалардан ҳеч нимани тушунтирмайди. Аввал у, табиат тўрт асосга эга, деб айтган эди. Энди бўлса, табиатнинг ўзи моҳиятдир ва бу моҳият воситасида жавҳар жисмни муҳиммона (актуал) ўзлаштиради, ҳамда бу моҳият яна руҳнинг ҳам моддасидир, демоқда.

Сўнгра Арасту, ҳаракатлари таъсирлари табиатда мавжуд бўлган фитрий жисмлар нималигини ва олдин, табиат ҳаракатни пайдо этишига боис бўлувчи табиат кучларини нимадан иборат эканлигини тушунтиргани каби, руҳий кучлар ўзи нимадан иборатлигини тушунтиради. Демак, ўзига бир чўри ва қурол бўлиб хизмат қилувчи табиатдан фойдаланувчи асосий моҳият мавжуддир.

Икки хил табиий жисмлар пайдо бўладилар: биринчиси энг сўнгги, юксаклари бўлиб, уларнинг воситасида моҳиятга эга бўлинади — бу табиатдир, иккинчиси энг сўнгги юксаклари бўлиб, уларнинг воситасида табиат ўзининг моҳиятига эришади. Табиатан моҳият касб этишга восита бўлувчи парса — руҳдир ва руҳнинг ҳолати ҳайвонотнинг табиий ҳислатларига узвий боғлиқдир. Руҳнинг ўзига қабул қилувчи — касб этувчи табиий моҳияти модда бўлиб қолади. Руҳ ўз фаолиятида (ҳаракати, таъсирида) фойдаланиши учун табиат ё модда, ёки қурол бўлиб хизмат қилади. Руҳий жавҳарда мавжуд бўлган табиат икки навга эга: улардан бири — модда, иккинчиси — қурол. Руҳий жавҳарда мавжуд бўлмиш табиат ўз моҳияти учун эмас, балки руҳият учун мавжуддир. Табиатнинг асосий фитрий ҳислати билан асосийсининг чўриси ва қуроли бўлмиш унинг зуҳури орасида фарқ бўлгани каби руҳлар орасида ҳам фарқ мавжуд. Арасту аввал, табиатдан келиб

чиқувчи ҳаракатлар (таъсирлар) ва табиий жавҳарга боғлиқ бўлган оразлар ҳақида қандай сўз юритган бўлса, худди шундай равишда руҳдан келиб чиқувчи ҳаракат (таъсирлар) ва руҳият жавҳарида мавжуд руҳий бўлганлари нуқтаи назаридан — руҳ ҳосиласи оразлар ҳақида сўз юритади.

Табиий (табиат) жавҳарларда мавжуд баъзи оразлар моддалар (материядан), баъзилари эса шаклдан чиққанлари учун, руҳий жавҳарларда мавжуд, — оразлар махсус хислатлар берувчи модда ва шакл оқибатидир.

Аввало Арасту, руҳнинг энг биринчи хислатларидан бири бўлмиш ғизо (озиқа) га хос нарсани тадқиқ этади. У, ғизо нима туфайли руҳнинг кучларидан, қобилиятларидан бири бўлиб қолади ва қайси бир кучга ёки руҳнинг қайси қисмига тааллуқли, деган масалани ёритади. У, асосий руҳни, чўри (ёрдамчи) ва қурол бўлмиш руҳдан фарқ қилади. У, руҳ ва руҳий кучлар ўз фаолиятлари (ҳаракатлари)да фойдаланишлари учун хизмат қилувчи белги ва қобилиятларни тадқиқ этади. Яна уларнинг таъсирларини — ҳаракатларини ҳам у кўрсатиб ўтади: ҳаракат (таъсир)ларнинг печа тури бор, ҳар бир айрим ҳаракат ўзи нимадан иборат. Ҳайвонларнинг хилларидан бири ва шу руҳнинг бирор ҳаракатида фойдаланиладиган қандайдир бир аъзо ўзи қандай бўлмоғи зарур.

Сўнгра Арасту озиқ-овқат ва ишлаб чиқариш муаммоларини кўриб чиқади. Унинг фикрича, озиқ-овқатдан маҳрум мавжудот яшай олмайди; овқат ҳаёт фаолиятини таъмин этади. Овқатнинг бир қисми бево-сита табиатнинг ўзидан олинади, баъзи қисми эса, бошқа нарсалар билан аралашиб воситасида ташкил топади. У, ўсимликлар нимадан озиқа олишини ва ҳайвонлар нимадан озиқа олишини тушунтиради. Ҳайвонларда бирлари бошқаларини еб, иккинчилари ўсимлик еб, учинчилари тахминан ўсимликлар қандай озиқа олсалар шу йўсинда озиқа оладилар.

Арасту яна, озиқа бўлувчи парса, жисмларнинг навларини, дастлабдан улар озиқа сифатида фойдаланишга тайёр бўлганми ёки улар коипотнинг бир қисми бўлганлари учун бу жисмлар фақат ўзлари учунгина яратилганмилар, шуларни тушунтиради. Агар жисмлар озиқа учун яроқли бўлсалар ёки улардан озиқлансалар, бу ҳолат маълум мавжудотлар мавжудиятига ёрдам беради. Бу масалалар тадқиқоти, бундан олдинги таҳлилга ўхшайди. Ва унда: унсурлар ўз-ўзлари учун мавжудмилар ёки улардан бошқа ҳосила жисмлар яра-

тилишлари учун мавжудмилар, деган масала кўриб чиқилади.

Бу нарсалар Арасту томонидан аввалидан кўриб чиқилган, аммо ушбу соҳада у камолотга эриша олмади, чунки, коинот ҳолатларида нима муҳимроқ, деган савол юзасидан унда ҳар хил эид фикрлар бор.

Арасту соғломлик ва касалликни ҳамда уларнинг ҳар бир айрим хилини текширади.

У, соғломликнинг қандайдир бир хилини ва касалликларнинг бир хилини кўриб чиқади. Улар қандай сабаб ила, нега, нимада ва нимадан пайдо бўлишларини ўрганади. Буларнинг ҳаммасини руҳий жавҳар табиатдан ва махсус руҳий жавҳарларга хос табиат кучларидан олади. Шунинг учун, биринчи асос руҳга айланиб кетиши эҳтимоли бор, чунки руҳ — табиат туфайли бор бўлган, ҳам ўз мақсади ила — ўзи руҳни моддага эриштирадиган нарсанинг сабабидир. Табиат ҳам, модданинг тайёрланишига боис бўлмиш хослик ҳам, табиатнинг ўзида бўлиб моддани тайёрловчи табиат кучлари ҳам — ҳаммаси, руҳга эга бўлмиш нарсага тааллуқлидир.

Шундай қилиб, амалдаги (ҳаракатдаги) асос ва мақсадга алоқадор барча нарсалар, бир бутун ҳолда руҳни ташкил этадилар.

Булар ҳақида унинг «Саломатлик ва касаллик ҳақида» рисоласида ёзилган.

Арасту табиатдан олинган руҳий жавҳар эришган нарсани текширади, табиат ҳайвонни ёшдан-ёшга ўтиш вақтида бу нарса билан махсус таъминлайди.

У яна, мавжудотларнинг табиатдан олинган ҳар бир ёшга хос ҳолатини ва руҳий жавҳарларнинг айрим хусусиятлари бўлмиш табиий кучларни кўриб чиқади. Булар унинг «Ёшлик ва кексаллик ҳақида» рисоласида баён этилган.

Арасту умрининг қанча давом этишини, қандайдир бир хил ҳайвоннинг умрини нима узайтиришини, ҳамда қандай сабаблар унинг умрини қисқартиришини ўрганади. Уларнинг табиий (табиатан) ва руҳий сабаблари ва асосларини кўрсатиб беради, ҳаёт ва ўлимни, уларнинг ҳар бири ўзи нимадан иборатлигини таҳлил этади. У, руҳият соҳиб бўлмиш ҳайвоннинг пайдо бўлиши ва барбод бўлишини, бу ҳол нимадан, нимада ва нима муносабат рўй беришини текширади.

Арасту, буларнинг ҳаммаси ўсимликларга ҳам, ҳайвотга ҳам тааллуқли эканини таъкидлайди. Лекин, айни вақтда ўсимликлар, ҳайвонлар билан тош жисм-

лар оралиғидаги қандайдир ўзига хос жойни эгаллайдилар, деб ҳисоблайди. Оддий одамлар, уларни нимага, руҳий ёки табиий жисмларга тааллуқли экаллигини билолмай шубҳаланадилар. Кўпчилик ўсимликларни ҳайвонлар синфига (қаторига) киритиш зарур деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун руҳ ёки руҳиятга тааллуқли қандайдир кучлар табиатга яқинроқ бўладилар.

Арасту яна шуур ва сезги аъзоларини кўриб чиқади ва улар руҳ ёки руҳий кучнинг бир қисми дейди. У яна, сезги аъзоларининг ҳолати ва бу аъзолар таъсирдаги мавзуларни тадқиқ этади. Булар — ҳис-туйғулар орқали идрок этиладиган нарсалар: ҳар бир ҳис-туйғу орқали идрок этилувчи нарса ўзи нимадан иборат, уларнинг ҳар бири неча хил бўлади, бу хилнинг ўзи қандай, улар нимада, нимадан ва нима учун мавжудлар.

Сўнгра у, сезгилар мансуб бўлмиш табиий аъзоларни ва улар нималар воситасида ҳис этишларини текширади. Баъзи аъзолар сезгу учун модда, баъзилари эса қурол бўлиб хизмат қиладилар. Ушбу аъзоларнинг ҳар бирини табиати қандай бўлиши зарур ва уларнинг ҳар биридаги табиий кучлар ва оразлар (акциденция) қандай бўлишлари керак? У, ҳис-туйғуларга мос келувчи аъзоларни ва уларнинг вазифаларини бирма-бир текшириб чиқади. Уларда (аъзоларда) мавжуд руҳнинг кучларидан бири ёки бирор қисми томонидан бўлган сабабларни кўрсатиб ўтади.

Булар унинг «Туйғу ила идрок этилувчини ҳис этиш» рисоласида баён этилган.

Арасту, жонли жисмларда мавжуд бўлган ва руҳдан чикувчи ҳаракатлар (таъсир этувчилар)нинг хилларини, табиий жисмларда табиатан мавжуд бўлмиш ҳиялий (механик) ҳаракатини текширади, чулки табиат, ҳаракат ва роҳат (суқун, ҳаракатсизлик)нинг қандайдир ибтидоси ва сабабидир. Унинг фикрича ҳаракатнинг ўзи нималигини охиригача аниқламай қолдириш мумкин эмас, ҳаракатнинг қандай хиллари бор, ўзгаришнинг ёки суқуннинг, ёки ҳаракатнинг бошлангани қаердан пайдо бўлади, буларни билиш керак. У, ҳайвонларнинг ҳар бир хилидаги шу ҳаракат учун мослашган аъзоларни айтиб ўтади ва ҳайвон аъзоларининг ҳар бирида мавжуд бўлмиш асосларни ва руҳий кучлар ёхуд уларнинг қисмлари оқибати бўлган сабабларни кўрсатиб ўтади. Бу ҳаракатлар шундайки, уларнинг воситалари ила ҳайвонлар нималарнидир хоҳлайдилар, нималардандир ўзларини олиб қочадилар.

Яна, бирон-бир хил ҳайвоннинг яшаш жойини, нима учун унга шу жой зарурлигини, у қандай жойларда

яшашни мумкинлигини тадқиқ этиш керак бўлади. Ҳайвонлар баъзи жойларда овқат қидириш билан машгул бўладилар, бошқа жойларда душманлардан ўзларини сақлаш учун беркинадиган жой истайдилар, яна бир жой эса уларга авлодларини ўстиришлари учун хизмат қиладди. Қўп ҳайвонлар озиқ-овқат сақлайдиган жойларга муҳтожлар. Баъзи ҳайвонлар олдиндан йиғиб қўйилган овқатдан фойдаланадилар, баъзилари эса уни ҳар куни излаб тонадилар.

Буларнинг ҳаммаси унинг «Ҳайвондаги ҳиялий (механик) ҳаракатлар» рисоласида баён этилган.

Сўнгра Арасту, нафас олишни тадқиқ этади ва ҳалқум нафас олиш аъзоси бўлиб хизмат қиладди ва ҳалқумнинг мавжудлигининг боиси эса ўпкадир, деб тушунтиради.

У, уйқу, бедорлик ва туш кўришларни таҳлил этади. Улар ўзлари нималардан иборат, нимада ва қандай бўладилар, руҳий кучлардан қайси бири сабаб бўлиб улар рўй берадилар, деган саволларга жавоб излайди. У, уйқулар ва тушларнинг сабаблари, хиллари ва асосларини текширади, энди рўй берувчи воқеалардан огоҳлантирувчи тушларни тушунтиради. Арасту, «нима бўлиши»дан огоҳлантирувчи тушлар ҳақидаги масала, биргина руҳнинг табиий кучлар билан қирони (бирлашгани) билан чегараланиб қолади, деб тушунтиради. Бунинг учун бундай туш, яна руҳ мавжудиятидан юқорироқ даражада турувчи бошқа асосларга ҳам муҳтождир. Шунинг учун, Арасту ушбу масалани чуқур ўрганишдан воз кечиб ўз изланишларини шу ерда тўхтатади.

Сўнгра Арасту, уч хил—онгсиз, ақлсиз ҳайвоннинг хотирасини текширади, қандай руҳий куч воситасида унга эришилишини ва бу қандай рўй беришгини баён этади.

ЎН ИККИНЧИ БЎЛИМ

Инсонни мустасно этилганида, ҳайвонга хос нарсаларни текширганида Арасту руҳият ва руҳий кучлар оқибати бўлмиш уларнинг сабаблари асосларини кўрсатиш билан чекланади.

ЎН УЧИНЧИ БЎЛИМ

Инсонда ўша нарсаларнинг ўзини тадқиқ этганида Арасту, уларнинг ҳаммасини сабабини тушунтиришда

фақат биргина руҳ билан чегараланиб қолмайди. Чунки, инсонда биз кузатадиган нарсаса тўпри келувчи нарсалар руҳ ҳаракатлари (таъсирлари)га қараганда кўпроқ миқдордаги ва кучлироқ ҳаракатлар (таъсирлар)га мослашганлар. Арасту инсонда, ҳайвонларда бўлмаган бошқа имкониятлар, руҳ ва руҳий кучлардан пайдо бўлолмайдиган сабаб ва асосларни топади. Инсон табиати ва унда мавжуд бўлиш табиий кучларни тушунтириш борасида улар, фақат руҳ фаолияти (ҳаракатлари, таъсирлари)га қараганда юксакроқ фаолият (ҳаракатлар) учун мослашганлар, деган фикрга келади. Инсоннинг руҳи ва руҳий кучларини текшириш борасида Арасту инсон фақат руҳ ва руҳий кучлар воситасида ўз моҳиятига эришиши учун улар етишмасликларини ва бунинг учун яна ўзга нимадир зарурлигини аниқлайди. Бу ўринда Арасту, нега бундай бўлишини ўрганишга мажбур бўлди ва инсон нутқ эгаси эканлигини тонди, нутқ эса ақл билан боғлиқдир. Шу муносабат билан Арасту ақлни, ақл ўзини эканлигини таҳлил этди. Бунинг учун руҳ ва табиатни қандай тадқиқ этган бўлса, шу йўсинда тадқиқ этди. Руҳнинг қисмларга бўлинишидай ақл ҳам қисмларга бўлинадими, унда қисмлар ва кучлар борми? Ақлнинг ҳолати худди руҳ ва табиий ҳолати каби эканлиги, ақл қисмларга ёки кучларга бўлиниши, инсон моҳият касб этишига восита бўлувчи фаол (таъсирчан) асос эканлиги худди табиатда бўлгани каби у — ақл ўз мақсади (ғарази)нинг сабаб ва асоси эканлиги Арастуга равишан бўлади.

Табиий жавҳарлар икки хил бўлади: бирида нимадир энг охириги, сўнгги нарса бўлиб, унинг воситасида моҳият касб этилади, бу табиийдир, иккинчисида бир нимадир бор бўлиб, ўнинг воситасида руҳни тайёрловчи моҳият касб этилади, бу ё модда ёки қуролдир. Худди шунга ўхшаб руҳий жавҳарлар ҳам иккига бўлинадилар: бири нимадир сўнгги — ҳаддига етган бир нарсаса эга бўлиб, унинг воситасида руҳ моҳият касб этади, иккинчисида — руҳга бир нарса ҳамроҳ бўлиб, унинг воситасида у, ақл ва оқил кучлар учун ёки бир қурол бўлиб бориб моҳият касб этади. Арасту ақл ва фикрловчи кучларни, улар руҳ ва табиатдаги каби асосий қисм ва хизматчи (юмушдаги) қисмларга бўлинадиларми, йўқми, деган саволга жавоб излаб кўриб чиқади. У фикрловчи кучларни текширади. Уларнинг қайси бирлари қайси бирлари учун мавжуд, деган масалаларни таҳлил этади. Шу муносабат билан Арасту фикрловчи куч ҳаракатларини (фаолияти, таъсири) ва ақлнинг ҳаракатларини яхлит ҳолда таҳлил

этади. Агар ниманидир моҳияти ўз-ўзича ҳаракат (фаолият, таъсир) бўлмаса, у ҳолда у, ўз моҳияти учун эмас, балки ҳаракат учун мавжуд бўлади.

ҲН ТҲРТИНЧИ БҲЛИМ

Фикрловчи кучларнинг ҳаракатлари (таъсири) ва ақлнинг ҳаракатини тадқиқ этиш борасида Арасту, улар маъқулотларга эришишга қаратилган, деган фикрга келади. Аммо Арасту, баъзи маъқулотлар шундай даражада идрок этиладиларки, уларни инсон табиятан фитрий (табiiй) нарсаларда актуал мавжудлигини топади, баъзиларини эса инсон дарров пайқамайди, шунинг учун уни идрок этиш анча қийин бўлади, деб ҳисоблайди. Инсон табиятан актуал мавжуд сифатида пайқашни, билишни мумкин бўлган ва агар аниқланса фойдаланилади, деб ўйлайдиган мавжуд нарсаларни идрок этадиган кучни Арасту «ақли амалиййун» (амалий ақл) деб атайди. Инсон аниқ нарсалардан муфориқ бўлиб, мавжуд нарсаларни мавҳум фикрлаб билиб олишига, идрок этишига восита вазифасини ўтайдиган нарсани Арасту «ақли назарий» деб атайди. «Ақли амалий» идрок этиб бўлган табiiй нарсалардан биринчи нарсани пайқашга, топишга восита бўла оладиган кучни Арасту «иродиййун ва ихтиёриййун» («эркин ирода ва эркин танлаш») деб атайди.

ҲН БЕШИНЧИ БҲЛИМ

Ақлнинг ушбу икки амалий ва назарий кучини ўрганиб, Арасту улар иккаласи ҳам хизматкор, уларнинг ҳаракатлари (фаолиятлари; таъсирлари)ни эса хизмат ҳаракатлари, деган фикрга келади. Улар—айтиб ўтилган кучлар хизматда бўлган нарсаларни текшириш борасида Арасту, бу нарсаларга аввалан табиятдаги (табiiй) нарсалар ва руҳий кучлар тааллуқли деган хулосага келади. У яна ақлнинг турлари хизмат қилувчи ўна нарсалар, инсонда ўз-ўзи учун мавжуд бўлувчи нарсалар бўлмай, балки улар инсоннинг ақл бовар қилмайдиган баркамоллигига эришиши учун мавжуддирлар, деб ҳисоблайди.

Арасту инсоннинг руҳий кучлари биринчи навбатда тайёрланишининг босси бўлмиш ақлни текширади ушбу кучларга хизмат қилувчи ақлнинг бир қисми учун улар (яъни, руҳий кучлар) мавжудмилар ёки бу хизматни бажо келтира туриб, ақл уларда хизматда турган бошқа

бир нарсами, деган саволга жавоб излайди. Хизматдаги бўлган ўша қисм ўз моҳияти бўйича хизматда бўлиш мақсадига эга бўлгани учун хизмат қиладими ёки у қисм хизматда бўлишига мажбур этадиган кучлар борлигиданми. Ва у тушунтириб айтадики, унда (яъни хизматкор қисмда) ўша кучларга хизмат қилиш мақсади йўқ. У (яъни, хизматкор қисм) хизмат қиладиган кучлар аниқроқ улардан модда ёки қурол сифатида фойдаланилади ва у ўша ўзи фойдаланадиган кучларга нисбатан боп, етакчи бўлади.

Арасту ақлнинг етакчилигини текширади. Ва ақлнинг воситаси ила хизмат қилиш мумкин бўлмаган нарсами, йўқми эканлигини аниқлайди. Арасту ушбу етакчиликнинг барча ҳаракатлари (таъсири) шундай ҳаракатларки, унинг воситаси ила хизматда бўлмаслик ҳам мумкин бўлади, деган хулосага келади.

Арасту назарий ақлни текширар экан, назарий ақл эришадиган маъқулотлар, ўз воситасида ҳеч ҳам хизматда бўлиш мумкин бўлмаган моҳиятлар эмаслар, деган фикрга келади (яъни бу маъқулот назарий ақлнинг хизматда бўлишига монё бўлмайдиган моҳиятдир). У яна, ушбу ақл ўзининг олий даражадаги камолотига эришгани тақдирда ҳам, ўзи билқувват бўлгандан сўнг (уни) олий даражадаги камолотни фаол ақл сифатида қабул этади, деб ҳисоблайди. Маъқулотларга етишишгандан сўнг фаол ақлга эришилади. Арасту, фаол (актуал) моҳият бўлиш назарий маъқулотларга ниманинг воситалигида етилишгани кўрсатиб ўтади ва қўшимча қилиб айтадики, улар (назарий маъқулотлар) анчагина тўлароқ шаклда идрок этиладилар ва бу ақл (назарий ақл кўзда тутилмоқда) ўзининг олий камолотига эришади, ундан зиёдароқ камолоти бўлиши мумкин эмас. Унинг фикрича, бу ҳолда ақл шундай жавҳарга (субстанция) эга бўладики, у жавҳар ўз-ўзидан унинг (ақлнинг) ҳаракати ва ёки унинг ҳаракати бўлишга яқин бўлиб қолади.

ҲН ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

Арасту ақлнинг ушбу мавжудиятидан баркамолроқ мавжудият бўлиши мумкин эмас, деган хулосага келади. Ва ўзга нимадир борки, ўша туфайли, у, яъни ақл моҳият касб этади, моҳият касб этиш борасида эса, ўша ўзга нимадир инсоннинг ақлга (онгга) эришишига ионат бўлади. Агар инсон ўзининг бундан ортиқ баркамол бўлолмайдиган олий камолотига, (яъни ақлга) эришса, унинг

(инсоннинг) моҳияти, инсоннинг (асл) моҳияти бўлишга яқинлашган бир қисми бўла бошлайди ва бу моҳият унинг фаолияти (ҳаракатидир). Бундан маълум бўладики, назарий ақл бўлиши хайрли нарсаса эга бўлиши учун инсонга хизмат қилиш мақсади бўлган кучлар зарур экан. Инсон моҳияти ақлда намойиш бўлади. Ақлнинг моҳияти унинг (ақлнинг) ҳаракати (фаолияти) бўлишига яқин бўлганида ақл эгалик қилувчи фаолият (ҳаракат) бўла бошлайди. Бунинг учун инсоннинг фақат табиий (табиат ато қилган) авлоддан-авлодга ўтиб ворислик йўли ила эришиладиган фикрлаш қобилиятидан ташқари яна амалий маҳоратлар бўлмоғи зарурдир. Ақл фикрлаш воситасида фаолият кўрсатади. Шу муносабат ила Арасту, ақлнинг камолотга эришмоғи учун табиий (табиат) ва руҳий кучларнинг ўзлари етарлими, деган масалани ўрганади ва улар етарли эмас, деб тушунтиради. Хуллас, инсон энг олий камолотга эришуви учун унга (яна) инсон табиати ва фаолиятига қўшимча ижкита — амалий ва назарий фикрий кучлар зарурдир.

УН ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Ушбу масалаларни текширишни тугатиб Арасту аввал тадқиқ этиб бўлган нарсаларга қайтади. Табиатан инсон ўзи қандай зот, унда руҳдан нима нарса мавжуд. У ушбу сабабларнинг, агар улар ё модда томонидан ёки қурол-восита томонидан тайёрловчи бўлсалар мавжудликлари шарт-шароитларини кўрсатиб ўтади, токи ақлнинг амалий кучлари назарий ақлга эришишда улардан имкони борича тўла фойдалана олсинлар.

Сўнгра Арасту инсонга хос руҳий моҳиятларни текширишга ўтади. Уларнинг борлиги инсоннинг камолотга эришишига етарлими ёхуд улар фақатгина йонат-ёрдамчи бўлиб қоладиларми? Ушбу тадқиқот мавжудият унсурларини ҳақидаги низомининг ўзидир. Бу унсурлар ўзларининг воситасида пайдо бўлувчи нарсалар учун етарли деб ҳисобланадиларми, йўқми? Фитрий (табиий) жавҳарлар оқилона фаолиятни тайёрлай оладиларми, йўқми, деган масалаларни Арасту тадқиқ этади.

УН САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Аммо ушбу масалаларни ўрганишда Арасту маълум бир мушкулликларга дуч келади. Унинг, руҳ ва руҳнинг

қобилиятларини тугатганидан сўнг бошлаган тадқиқоти билқувват ақл ва билқувватнинг бошқа кучларга боғлиқ томонларига бағишланган. Арасту камолотга яъни ҳақиқатга эришишда фақат руҳий моҳиятларнинг ўзи етарли эмас фикрий кучлар яна бошқа асосга муҳтождир, деб тушунтиради. Хур ирода ва фикрлаш туфайли фикрий кучлар томонидан идрок этилувчи мавҳум моҳиятлар (билимлар) табиий асослари бўлмиш моҳиятлардан аввал мавжуд бўлганлари учун, улардан бошқа маъқулотларга эришишда фойдаланадилар.

Шунинг учун олдин билқувват ақлга маъқулотлар қандай таъсир этишларини ўрганиш маъқул бўлади. Билқувват ақл нега абадий эмас. Бунинг учун хур ирода бўйича эмас, табиатан тааллуқли бўлиши зарурдир. Демак, албатта билқувват ақлда биринчи фаол (ҳаракатдаги) сабабларни яратувчи ва бошқа маъқулотларга табиий қобилият берувчи қандайдир мавзуъ (объект) бўлиши керак.

ЎН ТЎҚЗИНЧИ БЎЛИМ

Ушбу ақлни (ўн еттинчи бўлим сўнгида сўз юритилган ақл назарда тутилмоқда) Арасту тадқиқ этар экан, уни билқувватга ҳеч ҳам эга бўлмаган, фаолий (актуал) эканлигини аниқлайди ва мутлақо билқувватга эга бўлмаган нарса модда қаторига кирмайди, деб тушунтиради. Инсон ақли ўзининг сўнгги камолотига етишган тақдирда ҳам фақат ўзининг моҳиятига фаол ақл моҳиятига яқинлаша олади, холос. Арасту инсон ўз моҳиятининг камолотга етилиши борасида шу ақлга тақлид этишини ва тақлид усули бўйича энг сўнгги ҳолат ва фоъил (таъсир этувчи сабаб) эканлигини ўзи учун аниқлаб олади. Ушбу ақл зеҳннинг асосидир, чунки у фоъил ва унинг воситасида инсон ўзининг ақлий моҳиятига эришади. Ушбу ақл яна мақсад ҳам, чунки у инсон энг сўнгги ҳолатга (камолотга) эришишига восита бўлувчи асосни ҳозирлайди. Инсон ақли учта ҳислатга эга асосдир. У фоъил (таъсир этувчи сабаб), у — мақсад ва у — фаол ақлга яқин бўлишга интилувчи баркамолликдир. Инсон ақли шакл, мақсад ва фоъили билан фарқланади. Инсон еҳн ила қандайдир бир он фаол ақлга (ақли фаъол) етишгач, унга таломус бўлади. Шу нарса маълум бўладикки, табиатан инсон моҳиятида мавжуд бўлган нимадир (нарса) ақлнинг ўзидир. Фаъол ақлга етилиш борасида, инсон ўзи ва унинг (фаъол ақлнинг) ўртасида бўлмайди ва

шу йўсида одам руҳи (нафси инсоний) ушбу ақл эгаси бўлади. Инсон руҳи (нафси инсоний) шу ақл учун мавжуд бўлганидан, табиат эса — одамнинг табиий мустаҳкамлигини билиш учун, руҳ (нафс) бўлса — бор нарсалардан энг мукаммали пазарий ақл учун мавжуд экан, буларнинг ҳаммаси мавжудиятнинг, ҳаётнинг маълум бир даражасига кўтарилишда инсонга хизмат қиладилар.

Баъзан Арасту, авваллари ўзига тушунарсиз бўлган масалаларга ёки инкор этган кўп нарсаларга қайтади.

Сўнгра у фаол ақлни кўриб чиқади. Бу ақл табиат ва руҳ (нафс), табиий ва руҳий моҳиятлар мавжудиятининг сабабими, йўқми деган саволга жавоб излайди. Натижада у, унсурлар ва бошқа нарсаларнинг ҳаракатига (ҳаракатланишга) мойил этувчи асослардир, деган фикрни маъқул деб топади. У, ўзига самовий жисмларни ҳам олган мавжуд нарсаларга мавжудият бағишлаш жараёнларида ақл самовий жисмларга ионат бўладими, йўқми деган масалани кўриб чиқади. Уларда (нарсаларга мавжудият бағишлаш жараёнлари назарда тутилаётгандир) табиат, руҳ ва ақлга эришиш учун фазовий жисмлар етарли эмас деб тушунтирилади. Фаол ақл фазовий жисмларга камлот бахш этади ва ушбу фазовий жисмлар ёрдамда табиат ва руҳиятни ҳаракатга келтиради. Кўп руҳий моҳиятлар ўзларига муносиб моддаларга эришадилар, бу моддалар эса, ақлни қайта яратиш учун уларда мавжуд бўлган табиатни тайёрлайдилар, бу ҳол худди одам ўзидан олдинги одамдаа, униси эса яна олдингисидан туғилганга ўхшайди. Ҳайвонот ва набоботда ҳам худди шу тарзда рўй беради. Маъданлар эса ўзларига ўхшаш хиллардан пайдо бўлмайдилар.

Шунга ўхшаб, мазкур хилнинг шаклланишига понатлик этувчи нарсани ҳам текшириб чиқилади. Ёқисқаси, хилларга шакл берувчи нарса фазовий жисмларни ёки фаол ақлни ё фаол ақл фазовий жисмларига шакл бериб, улар ўз навбатида моддаларни ҳаракатга келтирадими? Шуниси аниқки, фазовий жисмлар табиий жисмларни ҳаракатга келтиради. Шунинг учун фазовий жисмларнинг жавҳарларини ҳам тадқиқ этиш зарурати пайдо бўлади. Улар табиатмилар, руҳни ёки ақлмилар, ёхуд бошқа бир баркамолроқ нарсами? Уларнинг тадқиқоти, фақат табиат тадқиқотига қараганда умумийроқ, кенгроқ бўлмоғи даркор. Арасту физикада бу масалаларни тадқиқ этар экан, табиатни текширишдаги энг сўнгги нуқта — ақли фаол ва фазовий жисмларнинг ҳаракат манбаидир, деб таъкидлайди. Инсон тарафидан қобилиятга

эришишда руҳларнинг куч ва ҳаракатлари амалий фикр-рий кучлар билан биргаликда назарий ақл камолоти учун хизмат қиладилар. Фақатгина фитрий майллар ва ҳис-туйғунинг ўзи, амалий ақлга тобеъ бўлмиш ният ва ҳур ирода бўйича мавжуд бўлган ҳаракатлар (фаолиятлар) етарли эмас.

Шу муносабат билан амалий ақлга тобеъ бўлмиш ният ва ҳур ирода бўйича мавжуд бўлган ҳаракатларни ўрганиш зарурати пайдо бўлади. Инсоний ният шуларга тааллуқли. Бошқа тирик жонзотлардаги нимагадир бўлган интилишга келсак, улар инсоний ниятга алоқадор эмаслар ва назарий камолотга эришиш ишида фойдасиздирлар, чунки унга эришишда инсон ва ҳайвоннинг қобилиятлари бир хилда эмас.

Шунинг учун, иродавий (ҳур ирода) ва ният ила мавжуд бўлмиш барча фаолиятларни (ҳаракатларни) ўрганиш зарурати пайдо бўлади. Эзгу ироданинг моҳияти амалий ақлга мансуб бўлган ҳур иродадир. Шу сабабдан уни бошқа тирик мавжудотлардаги, масалан, ҳайвонлардаги «эзгу иродага» ўхшатиб бўлмайди. Демак, ушбу ҳаракатларни билиш ва сўнгги мақсаддан олинадиган суд (фойда) ва зарарнинг фарқини билиб олиш керак бўлади. Арасту яна, бу ҳаракатлардан пайдо бўлувчи фойдали табиий нарсаларни ҳам ўрганади. У, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг руҳий моҳиятларидаги табиий асосларни ҳам кўриб чиқади ва инсоний камолотга олиб боровчи ҳаракат фаолиятларнинг мажмуаси учун уларнинг (руҳий асосларнинг) қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур, дейди. У, бошқа табиий (табиатга оид) нарсаларни ҳам, яъни тошлар, маъданлар ва унсурларни таҳлил этади ва улардан қайси бирлари фойдали эканлигини аниқлайди, улардаги тош, маъдан, унсурлардаги мавжудиятга фазовий жисмлар сабаб бўлувчи ҳолатларни кўрсатади. У, ҳайвонлар ва ўсимликларга нисбатан ҳам худди шундай таҳлил ўтказadi.

Шунинг учун нарсаларнинг ҳаммасини ўрганиш, табиий моҳиятлар ҳақида баркамол билим олишга нопат бўлмоғи зарур ва улар ҳақида физикавий ва фуқаровий фалсафадан (фалсафатун маданиятун) етарлича маълум бўлмаган ҳолатларни тўлдириш керак.

Шу муносабат билан Арасту ўзининг «Ўитоб ал-рубубатун» («Метафизика») рисоласида мавжуд нарсаларни, табиий моҳиятларни ўрганган ва тадқиқ этган усулидан ўзгачарoқ усулда ўрганган ва тадқиқ этганини тушунтиradi.

Юқорида айтилганлардан шу нарсa маълум бўладики, бевосита бадан ва ҳис-туйғу саломатлиги учун бевосита фойдаланимайдиган маъқулотларни (ақл бовар қиладиган моҳиятларни) ўрганиш ва тадқиқ қилиш зарурий ишдир ва инсон билиши зарур бўлган илмларга нисбатан инсон қалби (нафси инсоний) руҳ интиладиган кўриниб турувчи нарсалар мавжудлигининг сабаби ҳақида маълумотни билиш инсоний моҳиятнинг эҳтиёжи кўпроқдир. Улардан энг фойдалилари инсон моҳиятининг шаклланишида ва инсоннинг энг юқори камолотни эгаллашида зарурдир.

Фанда Арасту томонидан биринчи маротаба ўрганилган донишмандлик (ҳикмат) масаласи (яъни, фалсафа) ва ҳақиқатни тиклаш бўйича ўтказган тадқиқоти, инсон ақли-заковатини бойитишда биринчи заруратга айланди, зеро инсон яратилишининг боиси ҳам шудир. Бошқа фан, яъни мантиққа келсак, Арасту уни икки мақсадда тадқиқ этади: улардан бири, инсон яратилишининг боиси бўлмиш инсон ақлини баркамол этишга хизмат қилади, бошқаси — физика (табиат) ва метафизика ал-илоҳиёт (ал-рубубат) фанларида етишмаётган билимларни тўлдиради.

Шундай қилиб, фалсафа — ҳикмат имконият борида ҳақиқатга етилиш учун, албатта, зарурдир.

ШЕЪР САНЪАТИ

Биз шеъриятидан хабардор бўлган кўпгина халқларга қараганда араблар ўз шеърларида байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор берадилар. Шунинг учун ҳам араб байтлари маълум ўлчовдаги маҳдуд сўзлар билан мукаммал ва гузал бўлади, бу ҳол эса уларда кам қўлланиладиган ё бўлмаса кўпчилик орасида машҳур бўлган сўзларни ишлатиш билан юз беради. Мазкур байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маънолар ўша сўз бораётган нарса ва ҳодисаларга ўхшайдиган — тақлидий бўлмоғи керак.

Шуниси ҳам борки, унда ишлатиладиган иборалар ритмли, маълум бўлакларга ажратилган бўлиши керак: ҳатто ундаги ҳар бир ритм (зарб), туроқ, сабаб, ватадлар¹ сони ҳам чегараланиши зарур.

Шеърнинг ҳар бир вазпида қўлланиладиган сўз бўлаклари тартибining ҳам муайян чегараси бўлади.

Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан вазн тартиби билан бошқа қисмдаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоғи керак. Натижада мана шу юқоридаги шартларга риоя қилинар экан, унинг ҳар бир бўлаклари ўқилиш пайтида бир-бирига баробар вақтда ўқилади ва силлиқ чиқади. Ҳар бир вазнда ишлатиладиган байт сўзларининг ҳам маълум бир тартиби, чегараси бор. Бунда байт сўзларининг охирлари ҳам чекланган: ё товушлар худди ўзидегидек ёки уни талаффуз қилганда баробар жаладиган сўзлар бўлмоғи керак.

Байтлардаги сўзлар ҳам гап нима ҳақда кетаётган бўлса, ўшанга ўхшатма тарзда ифодаланиши лозим. Шу билан бирга байтларнинг бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши ҳам талаб қилинади.

Баъзи халқларда олдин нагма-куй яратилиб, кейин

---

¹ Арузда ҳаракатли икки бўғинли сўзлар сабаб (кўплиги асбоб), уч бўғинлилар ватад (кўплиги автод) деб юритилади.

унга ҳамоҳанг қилиб шеър боғлайдилар. Бунда шеърнинг бўлаклари куйга боғланган нуқтаи назаридан худди баъзи бир ҳарф-товушларга ўхшаб қолади.

Борди-ю, шеърнинг¹ маълум қисмига оҳанг боғланмай қолган бўлса, у ҳолда вазн бузилади. Бу худди шеърда ҳарфларнинг биронтаси тушиб қолган тақдирда вазннинг бузилганига ўхшаб кетади.

Баъзи халқлар эса араблар шеърларни куйга солгани каби, ўз шеърларига куй басталамайдилар (272-а). Лекин шеър фақат бўғинлардангина тузилади, холос. Бу эса худди араб шеъриятидаги ҳолатга ўхшаб кетади. Бунда агар шеърга куй боғланса оҳанг вазни (ритми) шеър вазнига қарама-қарши келади. Шу билан куйга солинган сўз (яъни шеър)нинг вазни бузилади. Шунинг учун кимда-ким сўзга нағма-куй боғлар экан, шеърнинг баъзибир сўзларида юз берганидай, вазн бузилишидан эҳтиёт бўлиши керак.

Одамлар ва кўпчилик шоирлар тушунчасича, сўзлар маълум тартибли бўлакларга бўлиниб, бу бўлаклар муайян ва баб-баравар мавзун-вазвли дейиш мумкин. Бунда шеър бирор нарсага тақлид қилиб туқилганми-йўқми — масаланинг бу томони эътиборга олинмайди. Шу билан бирга ўша шеър битилаётган тилда ишлатиладиган сўзларнинг фасоҳати² ҳам эътиборга олинмайди, бу сўзлар машҳур ва енгил бўлса бас, ўшанга кўпроқ эътибор берадилар. Шеърда келган сўзларнинг кўпи — юқорида шартли равишда айтилган томонларни ҳисобга олган ҳолда — шеърнинг охирида ишлатиладиган сўз бўлаклари билан баробар тугалланишни тақозо қилади. Бу эса ё бир хил ҳарф-товушлардан иборат сўзлар бўлиши, ё бўлмаса, иккаласи ҳам баб-баравар бир вақтда талаффуз этиладиган сўзлар бўлиши керак.

Аммо юнон шоири Ҳомер³ феълидан маълум бўлишича, у ўз шеърлари охирларининг баробар келишига риоя қилмаган.

Агар сўзлар бирор нарсага қилинган тақлиддан ташкил топган бўлса-ю, лекин улар бирор оҳанг билан вазнга туширилган бўлса, ундай тизма сўзлар шеър саналмайди, балки бундайлар шеърини сўз-мулоҳаза деб юритилади, хо-

¹ Мативида «ал-қавл» — «сўз» келган. Бу ерда музика сўзи, яъни шеъри дейилмоқчи.

² Мативида «фасиха» келган. Бу ерда муаллиф шеърларда ишлатиладиган фасоҳат ва балоғатни айтмоқчи.

³ Мативида Ҳумериус, Ҳомериус яъни Ҳомер — Гомер. Тахминан милoddан аввалги IX асрларда яшаган буюк юнон шоири, машҳур «Одиссея» ва «Илиада» достонларининг муаллифи.

лос. Шу билан бирга агар бу айтилган «шеърый сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеърый бўлакларга бўлинсагина айтилган сўзлар шеър бўла олади.

Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар — асоси ана шулардан иборат бўлган.

Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак¹.

Шеър маълум бўлакларга бўлинган бўлиб, бу бўлаклар (олдинма-кетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър табииати — тузилишида бошқа қонун-қоидаларга риоя қилини унчалик зарурий саналмаган, ваҳоланки, бу қонун-қоидаларга риоя қилишнинг ўзи шеърятнинг энг афзал ва улугвор бўлишига сабаб бўлган. Шеър тузилишида тutilмаган мана шу икки йўл фақат тақлид — ташбиҳ бўлишинигина эмас (272-б), балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билиши тақозо қилади.

Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишнинг энг кичиги вазн масаласидир.

Хитоба (риторика)да ҳам тақлидий нарсалар ишлатилади. Шуниси борки, бу хил нарсалар кўпчиликка жудаям яқин, аён ва машҳурдир. Балки шунинг учун ҳам нотиқларнинг кўпи табиатларида асли шеърый мулоҳаза юритиш қобилияти бўла туриб, хитоба талаб қилганидан ортиқроқ даражада тақлидни ишга солмоқчи бўлганлар ва шу билан хатога йўл қўйганлар. Аммо уларнинг бу мулоҳазаларига ҳеч ким ишониб қарамаган, балки аксинча, уларнинг бу хил сўзлари кўпчилик назарида жуда муболағали хитоба сифатида қабул қилинган. Аслини олганда эса уларнинг бу сўзлари шеърый мулоҳазаларнинг ўзигина бўлиб, нотиқлар бунда фақат хитоба йўлидан бормасдан, балки шеърый йўлга майл қўйган эдилар, холос.

Кўпчилик шоирлар ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини бошқаларда қапоат ҳосил бўладиган даражада ифодалаш қобилиятига эга бўладилар. Улар ўзларининг ўша қоникарли мулоҳазаларини шеърый йўл билан ифода этганлар. Бунинг оқибатида булар кўпчилик наздида шеър билан битилгани учун уни шеърый асар сифатида қабул қилганлар, ваҳоланки, аслида у хитобий бир мулоҳаза бўлиб, ўша шоирларнинг шеърый йўлдан чекиниб, хитобий йўлга майл этганлари эди, холос.

Нотиқлар кўпинча ўз нутқларида мана шу икки ҳо-

¹ Буни «шеър бирор нарсага ўхшатиш билан ташбиҳ қилинган раъзи сўзлардан иборат бўлиши керак», деб тушуномқ лозим.

латни жамлаган бўладилар¹. Кўпчилик шоирларда ҳам аҳвол худди шундай. Масалан, мавжуд шеър ва шеърӣй мулоҳазаларнинг ҳаммаси нима ҳақда сўз кетаётган бўлса, ўшаларга бориб тақаладиган нарсалардан тузилган бўлади. Нарсаларга тақлид этиш эса ҳам феъл билан, ҳам мулоҳазалар билан билдириш йўлида амалга оширилади. Феъл билан юзага келадиган тақлид икки хил бўлади: уларнинг бири шуки, инсон ўз қўли билан бирор нарсага ўхшаган шаклни ясайди, чунончи, инсон бировнинг тимсолини ишлаб, уни муайян бир кишига ёки бошқа бирор нарсага ўхшатмоқчи бўлади. Ёки бўлмаса инсон бирор бошқа одамнинг хатти-ҳаракатига ўхшаган ҳаракатлар қилади.

Сўз билан юзага келадиган тақлид шундаки, у ўша сўз бораётган ҳаракатлардан бирортасига ташбиҳ қилинган сўзлардан тузилган ё айтилган бўлиши керак. Бу сўзлар ўша нарсалар ташбиҳ қилинган ҳаракатларга ишора қилади ва ўша нарсалардан тузилган сўз сифатида ҳаёл ҳам қилинади (273-а). Ва бу ҳаракат ё ўша нарсаларнинг ўзида ёки бошқа нарсаларда бўлади, деб ҳаёл қилинади.

Шундай қилиб, сўз — мулоҳаза билан бўладиган тақлид — ташбиҳ ҳам икки турли бўлади: бир турида тақлид ўша нарсанинг ўзида деб тасаввур қилинса, иккинчисида эса бир нарсанинг борлигини бошқа нарса орқали тасаввур қилинади.

Бу ҳол илмий мулоҳаза юритилганда худди шундай бўлади. Буларнинг бирида нарсани ўзида борлиги ҳақида маълумот беради, чунончи, айтайлик, таъриф; иккинчисида эса бир нарсанинг борлиги бошқа бир нарсанинг борлиги билан юзага келиши ҳақида маълумот беради. Масалан, айтайлик бурҳон — исбот.

Демак, буидан маълум бўлишича, исботда илм, тортишувда иккиланиш, хитобда ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърятда ҳам ҳаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феълни кўпроқ ҳаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа нарсада бор, деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлигини ҳис ва исбот тасдиқлагандаги-ва унинг ўша нарсада борлигига ишониб, ўшандай қилиш мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги ёлғон бўлиб, фақат ҳаёл қилинган тақдирда ҳам бу ҳаракат — феълни амалга оширади. Чунончи, одамлар айтишади-ку, агар

---

¹ Матнда Хитабо-хитоб қилувчи — нотиқлар.

киши бирор нарсага назар солса, у нарса унинг хуш кўрмайдиган нарсасига ўхшаган бўлса, у ҳолда унинг тасаввурида ўша заҳотийқ бу нарсага хуш кўрмаслик ҳисси пайдо бўлади. Шу билан ҳалиги киши у нарсадан ўзини авайлаб-асраб, четлашиб юришга уринади. Ваҳолонки, аслини олганда бу нарсанинг ўзи ўша хаёл қилингандай ёмон нарса бўлмаслиги ҳам мумкин.

Мулоҳазалар ичида тақлид ишлатилган гапларни эшитган одамда ҳам худди шундай ҳолат пайдо бўлади. Бунда у бир нарсда бирор бошқа нарса тимсолини кўз олдида келтиради. Бу эса, ўз навбатида, у нарсани ўша киши илгари ўз кўзи билан кўрган бўлиши ва шунинг учун ҳам у нарсанинг тимсоли унинг кўз олдида келган бўлиши мумкин.

Борди-ю, агар ўшанда у кишига бирор нарсанинг ўзини сўз билан тавсифлаб берилса борми, унда ўша сўз — мулоҳазаларда ўзи илгарилари тасаввур қилиб юрган бошқа нарсаларнинг тимсолини кўз олдида келтиради. Шу тариқа ўша сўз — мулоҳазаларда ишлатиладиган ҳар бир нарса ичида яхшилик ё ёмонлик, адолатсизлик ё тубанлик ва ё бўлмаса ҳалолликни тасаввур қилганга ўхшаб келади. Шундай қилиб, инсоннинг феъл-атвори кўпроқ ўзининг хаёлларига боғлиқ бўлади. Булар, албатта, унинг билим ё андишасига боғлиқ бўлади. Аммо шуниси ҳам борки, кўпинча, унинг билим ва андишаси хаёлидаги нарсаларга тескари келиб ҳам қолади. Бундай пайтларда унинг феъл-атвори ўз билим ва андишасига кўра эмас, балки хаёлига кўра иш тутади.

Бас шундай экап, хаёлга келган сўзлардан (273-б) кузатилган мақсад ҳам эшитувчини унинг хаёлига келган нарсани қилишга ундашдан иборат бўлади. Унинг хаёлига келган нарса ё исталган нарсалардан бирига иштилош, ё бўлмаса ундан қочишдан, унга мойил бўлиб берилиш ва ё бўлмаса, уни ёмон кўриш ё ундан ёмонлик ё яхшилик кутини каби ишлардан иборат ҳис пайдо бўлади. Ўша нарсалардан унинг хаёлига келадиган нарса хоҳ тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин унга бунинг фарқи йўқ. Шунда иш ҳақиқатан хаёлига келган йўсинда бўлганмиди ёки хаёлига келгандек бўлмаганмиди, бунинг ҳам фарқи йўқ, масаланинг бу томонига қаралмайди. Бу худди бир киши ўзи бажараётган ишини бир нарсага тақлидан қилаётган бўлса, у баъзан ўша тақлид қилаётган нарсасининг айнан ўзини бажараётгандек бўлади.

Баъзан эса инсон ўзи тақлид қилаётган нарсага тақлид қилаётган нарсанинг ўзини бажарган бўлади. Чу-

нончи, у Эшматнинг¹ афт-ангорини акс эттирган ҳайкал тимсолини ишлаган бўлиши мумкин. Шу билан бирга у Эшматнинг тимсоли акс этадиган кўзгуни ҳам ясаган. Худди шунингдек, биз, эҳтимол Эшматни танимаслигимиз ҳам мумкин, лекин биз унинг ишланган тимсолини кўриб, уни билиб оламиз. Биз бунда Эшматнинг ўзини, шакливи эмас, балки унинг афт-ангорига тақлид қилганини, яъни ўхшатирилганлигини кўриб, билиб олдик. Кўпинча, биз унинг тимсолини — шаклини кўзгуда акс этиб турганини кўрамиз. Шунда биз уни ўхшатилаётганига ўхшаб қолганидан билиб оламиз. Бу ҳолда биз Эшмат шакли ҳақиқатини билиш борасида икки поғона узоқлашган бўламиз. Худди мана шунинг ўзи мулоҳазаларни тақлидга илаштирадиган томонлардан саналади.

Бу мулоҳазалар баъзан ўша нарсаларга ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Баъзан эса бу тузилган нарсаларнинг ўзи, ўз навбатида, унинг ўзига ўхшайдиган нарсалардан, бу ҳам ўз навбатида унинг ўзига ўхшаган нарсалардан ва у нарсаларга ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин.

Натижада тақлид — ўхшатиш борасида нарсалар аслидан бир неча поғона узоқлашади.

Ўша мулоҳазалар хусусида ҳосил қилинган нарсалар тасаввури мана шулардан иборат. Бу тасаввурларни ҳосил қилишга эса мана шу каби қатор поғоналар иланиб келади.

Ҳар бир нарса бирор нарсага бевосита ўхшаган бўлгани учун у нарса тасаввур қилинади. Ёки бўлмаса бир ё икки нарса воситаси билан тасаввур қилинади. Бу эса ўхшатирилган нарсага билдирилган мулоҳазаларга кўра бўлади. Кўпчилик одамлар аслига яқин бўлган нарсаларга тақлид қилишдан кўра аслидан узоқ бўлган нарсаларга бўлган тақлид — ташбиҳни энг мукамал ва афзал бўлади, деб ўйлашади. Уларнинг фикрича, бундай ҳолатда туриб мулоҳаза юритувчилар тақлид борасида ишловчилар орасида энг лаёқатли киши саналади, ундай киши бу санъат аҳлига жуда муносиб келади ва тақлидни ўз йўлига мослаб улардан фойдаланади.

Китоб тамом².

---

¹ Матнда Зайд келган. Арабларда Зайд билан Амр исмлари худди бизларда Эшмат-Тошмат сингари ишлатилади.

² Қўлёзма охирида котиб:

«Абу Насрининг барча китоблари кўчирилиши шу билан бутунлай ниҳоясига етди», деб ёзиб қўйган.

ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА

Бу ерда (келтириладиган) мулоҳазалардан¹ мақсадимиз ҳаким Арастунинг «Фиссиоат аш-шеър» («Шеър санъати») асарида айтган фикр-мулоҳазаларини исботлаб кўрсатишдан ва унинг маъноларига ишора қилишдан иборатдир. Зеро, бу билан шеърини санъат ишқибозларининг барчасини таништириш ниятидамиз. Шуниси ҳам борки, ҳаким Арасту ўзининг «Шеър санъати» уёқда турсин, ҳатто муғолата-софистика ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам мукаммал баён қилиб улгурмаган эди. Шунинг учун бу борадаги гапларнинг ҳаммасини иппидан-иғнасигача муфассал қилиб, тартиби билан битмоқчи ҳам эмасмиз. Чунки «Софистика санъати» асарининг охириги жумлаларида Арасту айтиб ўтган мулоҳазага қараганда, у бунинг сабабини аҳволни чинакамига ифодалаб бериш учун ўзидан олдин ўтганларнинг асарларига қабул қиладиган тартибга туширадиган ҳолда улар асосида янгиларини пайдо қиладиган бирор усул ва қонун-қоидалар тополмаганига йўйган.

Ҳаким Арасту ўзининг шундай фазилати ва даҳоси билан тугатиб қўйишга жазм қилолмаган бир ишни биз ниҳоясига етказишга интилишимиздан кўра, бу санъатда фойда берадиган ва ҳозирги замонда учрайдиган қонун-қоидалар, мисол ва мулоҳазалар келтириш билан чеклансак яхшироқ бўлар эди.

Модомики шундай экан, биз деймизки, лафз — сўзлар ё бирор маънони билдириши ҳам, билдирмаслиги ҳам мумкин; улар шу икки ҳолатнинг бирида бўлишдан холи эмас. Маънони билдирадиган сўзлар бирор мулоҳазани ё англатади, ё англатмайди. Мулоҳазани англатадиганларининг қатъий жазмлилиги ва жазмсизлиги бўлади. Қатъий-

---

¹ Матнда «ал-қавл» — «сўз» маъносида келган. Лекин бу ерда ва бундан кейинги ўринларда «ақовил» сўзини Форобий «фикр», «мулоҳаза» маъносида ишлатади.

лари ё тўғри, ё ёлгон бўлади. Ёлгонларидан баъзилари эшитувчилар зеҳнига уни англатадиган маъно билан бирга ўрнашиб қолади, ваҳолонки бошқалари унинг онгида нарсаларнинг ўхшаши — акси билан ўрнашиб қолади. Мана шу нарса тақлидлар — шеърӣ мулоҳазалар саналади.

Мана шу акс ўхшашликларнинг баъзилари энг мукаммал бўлади, бошқалари нуқсонли эканини аниқлаш шоирлар, турли-туман тил ва луғатлардаги шеърӣятни ўрганаётган маърифат аҳлининг фикр доирасига киради. Лекин бундан ҳеч ким софистика билан акс тақлид икковини бир сўз деб ўйламасин. Булар иккови ҳам баъзи сабабларга кўра бир-биридан бутунлай фарқ қилади.

Софистининг мақсади билан тақлидчининг мақсади бир-биридан фарқ қилади. Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради.

Тақлидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшашини тасаввур қилдиради. Бунга ўхшаш нарсалар ҳисда ҳам учрайди. Бу шундайки, ўз жойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага минган киши кемадан тушиб қирғоқда қолганларга қараса, ёки ёз чоғида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган булутлар остида қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг ҳисларини чалғитади.

Аммо кўзгуга ёки ялтироқ-силлиқ жисмга қараган кишининг ҳоли худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулоҳазалар бошқа қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Хулласи калом, бу шулардан иборат: мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмасликдан ҳоли бўлмайди. Борди-ю, агар у қиёсий бўлса, у ҳолда билқувват — унинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билфеъл — ҳаракатидан бўлади. Борди-ю, агар у унинг табиатидан бўлса, у ҳолда ё истикро (индуктив) бўлади, ё бўлмаса мулоҳаза тамсилӣ (аналогия) бўлади. Тамсил эса кўпинча шеър санъатида ишлатилади. Бундан аён бўлишича, шеърӣ мулоҳаза тамсил-аналогияга киради.

Қиёслар ҳам, умуман олганда, мулоҳазалар ҳам бошқа турларга бўлиниши мумкин. Айтишларича, мулоҳазалар ё буунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлгон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескарисини ёки тўғри ва ёлгон меъ-

ёрда баб-баравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулоҳаза, ҳеч сўз, бурҳоний — исботли деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда жадалий — диалектик бўлади. Борди-ю, рост ва ёлғон иккови тенг келиб қолгудай бўлса, у ҳолда у хитобий — риторик бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастоний — софистик бўлади, бутунлай ёлғон бўлса, у ҳолда уни, ҳеч шубҳасиз, шеърӣй деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишдан кўринишича, шеърӣй мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдирлар.

Шу билан бирга, у сулужисмус¹ — силлогизмга ёки унга қарам бўлган навларнинг бирига бориб тақалади, яъни «Қарам бўлган навлар» дейишимдан кўзланган мақсадим истиқро — индукция, мисол — аналогия, фаросат — интуиция ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиғи қувватида ўша қиёс — силлогизмининг куч-қуввати бўлади.

Юқорида зикр қилиб ўтган нарсаларни тавсифлаб берганларимдан маълум бўлишича, энди биз шеърӣй мулоҳазаларнинг навларга қандай бўлинишини таърифлаб беришимиз керак.

Шеърӣй мулоҳазаларга келганда, шуни айтиш мумкинки, у ё вазнларга қараб бўлинади, ё бўлмаса маъноларга қараб турларга бўлинади.

Аммо вазнларга қараб бўлинишларга келганда шуни айтиш керакки, бундан буёғига мулоҳаза юритиш мусиқор — мусиқачи ва арузчиларга тегинчидир. Шу билан бирга, мулоҳазалар (яъни шеърӣй сўзлар) қайси тилда бўлгани ва мусиқачининг қайси тоифадан чиққанига боғлиқ.

Аммо шеърининг маъносига қараб илмӣй томондан навларга тақсим қилинишига келсак, бу жиҳатлар ҳар бир халқ ва тоифадаги рамзларни билувчи ва шеърларнинг шарҳловчисига, уларнинг маъноларини назорат қилувчи ва ўшаларга қараб улардан маълум хулосалар чиқарувчисига ҳавола қилинади. Бу худди ҳозирги замонамизда форс ва араб шеърӣяти олимларининг бу борада китоблар тасниф қилганига ўхшаб кетади. Улар

---

¹ Сулужисмус — асли юнонча бўлиб, луғавий маъноси — ҳисоблаш-қиёсни силлогизм деб аташади. Форобий даврида юнонча мантиқ истилоҳлари, фалсафӣй терминлар арабчага таржима қилиб ҳам ишлатилган. Шу сабабдан Форобий ўз асарларида юнонча истилоҳларни кам ишлатади.

шеърларни турли навларга, чунончи, ҳажвия, мадҳия, муфохара, луғз — топишмоқли шеър, кулгили газалиёт, васфий шеър ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навларга бўладилар. Буларнинг у ерда мавжудлиги бизни бу ҳақда муфассал эслашимиздан ва гапни чузиб ўтиришимиздан қутқаради.

Келинглар, бошқа масалага ўтайлик. Асарлари бизгача етиб келган ўтмиш ва ҳозирги замон шоирларининг кўнчилиги шеърларнинг аҳволига қараб вазнларни аралаштириб юборганлар. Улар шеърятда мавжуд бўлган навларнинг ҳар бирига, уларнинг мазмунига қараб махсус вазн белгилаб чиқмаганлар. Бу ҳолатдан фақат юнонларгина холи, холос. Улар шеър навларининг ҳар бирига махсус вазни ҳажвиялар вазнидан тамомила бошқача, ҳажвиялар вазни эса кулги вазнидан бутунлай фарқ қилади. Бошқа вазнларнинг аҳволи ҳам худди шундай.

Аммо бошқа халқ ва тоифаларда айтишларича, мадҳиялар ҳажвиялар куйланадиган кўп вазнларда ҳам куйланади. Бунда ё бутунлай мадҳия вазнида ҳажвия айтилади ёки бутунлай бўлмаса ҳам кўпроқ айтилади. Бунга улар чегарани худди юнонлар қўйгандек жуда ҳам қатъий қилиб қўйишмаган.

Биз бу ерда худди ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларида санаб ўтганидек, юнонлар шеърлари турларини санаб, ҳар бирининг навъига¹ ишорат қилиб ўтамыз.

Улар қуйидагилардир: улар шулардан иборат² (трагүзие) трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмби (иёмбу), драма (драмото) эйний, диаграмма³ (диаграмма), сатира (сотуро), поэма⁴, эпос⁵, ри-

---

¹ Матнда нав — кўплиги анво — навлар. Лекин Форобий «нав» — тур термини кўпроқ ҳозирги адабий истилоҳимизда ишлатиладиган «жанр» сўзи ўрнига ишлатади. Шунга кўра, унинг адабиётда қилган классификацияси ҳам диққатга сазовор. Лекин бу жанрнинг қадимги даврдаги маъноси билан ҳозиргисининг фарқи тамомила бошқача.

² Матнда бу терминлар юнон тилида ишлатилганича қавс ичидагидай келган.

³ Диаграмма — Бадавий бу сўз маъносини шарҳлашда Марғолиусга ҳавола қилиб, «адолатли ишлар» деган маънога тўғри келадиган юнон терминини келтиради.

⁴ Матнда фиюмуто-поэмото — «кичик шеърлар». Бизнинг ҳозирги талаффузимизда «поэма».

⁵ Африкий — аввалидаги «алиф»ни «и» ўқисак — «ифрий», «э» ўқисак, ҳозирги даврда ҳам ишлатиладиган бизга яқин эфий — эпик деган сўз чиқади: бу билан аста-секин эпос шаклига келган.

торика (риторий), эффижосоус¹ ва акустика².

Аммо трагедияга келсак, у шеърнинг маълум бир нави бўлиб, унинг ўқиладиганини эшитган ё ўзи овозини чиқариб ўқиган киши ҳузур қилади. Трагедияларда бировларга мисол (ўрнак) бўла оладиган яхшиликлар ва мақтаниладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнда шахарини бошқарувчи — ҳукмдорлар мадҳ этилади. Муסיқачилар подшоҳлар олдида шу трагедия вазнида куйлайдилар. Борди-ю, бирор подшоҳ ўлиб қолгудай бўлса, трагедия қисмлари — бўлакларига бошқа қўшимча нағмалар қўшиб, ўша ўлган подшоҳга атаб навҳа—марсиялар айтганлар.

Аммо дифирамбига келсак, у шеърийатнинг бир тури бўлиб, унинг вазни трагедия вазнидан икки баробар катта бўлади. Унда яхшилик ва мақталадиган барча хулқ-атворлар, инсоний фазилатлар зикр этилади, дифирамбиди маълум бир подшоҳ ё кишини мадҳ этиш эмас, балки умумий яхшиликлар зикр қилинади.

Аммо комедияга келсак, бу шеърийатнинг маълум бир тури бўлиб, унинг ҳам маълум вазни бўлади, унда ёмон феъл-атворлар зикр қилинади, одамлар, уларнинг ахлоқларида қораланадиган ва хуш кўрилмаган табиатлар ҳажв қилинади. Кўпинча унинг бўлакларига оҳанг-нағмалар қўшилиб, уларда ҳам қораланадиган хулқ-атворлар эсланади. Бу эсланган хулқ-атворларда инсон, ҳайвон ва икковига алоқадор бўлган хунук шакл-тимсоллар иштирок этади.

Аммо ёмби ҳам шеърийатнинг бир нави бўлиб, унинг ҳам ўзига хос маълум вазни бўлади, унда ҳам машҳур мулоҳазалар эсланади. Аммо куйланадиган парсалар хушфеъл ҳам бўлиши мумкин, бадфеъл ҳам бўлиши мумкин — бунга барибир, лекин шуниси борки, бу мисолли бир зарбулмасал — мақоллар каби машҳур бўлиши шарт. Шеърийатнинг бу нави тортинув, уриш-жанжал, ғазаб ва гижинган пайтларда ўқиладиган шеърларда ишлатилади.

Аммо драмага келсак, у ҳам худди юқоридаги келтирилганлар каби шеър турларидан бири саналади: фақат

¹ Эффижосоус — Артур Арберри бу сўзни амфигенезисдан чиқаради, бунда у «зу кавнай» — «икки борлиқ эгаси» деган маънога йўяди. Лекин бу талқинни Бадавий маъқулламайди. Бадавийнинг фикрича, бу нав шеър табиатшунослардан чиққан, улар буни табиий илмларни тавсифлаш учун ишлатганлар. Шу боисдан Бадавий бу терминни эффижосоус — борлиқ ва табиатга тааллуқли ва унгагина хос бўлган нав бўлиши керак, дейди.

² Акустикий — акустика — музика билан эшитиладиган шеър тури.

бунда маълум кишилар ва маълум шахслар тўғрисида машҳур масал ва нақллар¹ зикр қилинади.

Аммо эънийга келсак, бу ҳам шеърятнинг навларидан бири бўлиб, унда одамни хурсанд қиладиган мулоҳазалар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё маҳоратнинг зўрлигидан ва ё ғоятда гўзал битилганидан одамни хушнуд этади.

Аммо диаграммага келсак, бу ҳам шеърятнинг бир нави бўлиб, буни қонуншунослар инсон хулқини тузатиш ҳамда тарбиялаш мушкул бўлган тақдирда унда шеър битиб, кимки қонун-қондага риоя қилмас экан, унинг оқибатида аянчли аҳволга тушади, деб қўрқитиш ва руҳини даҳшатга солиш учун ишлатадилар.

Аммо эника ва риторикага келсак, бу ҳам шеърятнинг бир нави бўлиб, бунда илгари ўтган сиёсий ва қонуний тартиб-қондалар тавсиф қилинади. Шеърятнинг бу навида подшоҳларнинг хулқ-атвори, у ҳақдаги хабарлар, унинг даври ва у билан боглиқ бўлган воқеалар зикр қилинади.

Аммо сатирага келганда шуни айтиш керакки, бу ҳам шеърятнинг бир нави бўлиб, унинг ўзига хос вазни бор. Бу навдаги шеърларни мусиқачи олимлар яратганлар. Улар ўз куйлари билан тўрт оёқли ҳайвон, умуман олганда, ҳатто жамики ҳайвон зотларини ҳаракатга келтирадилар. Шунда ҳайвонлар ўзларининг табиий ҳаракатларидан бир оз четга чиққан бўлиб, (маълум қилиқ қилиб), одамларни таажжубга соладилар.

Аммо поэмага келсак, бу шеърятнинг бир нави бўлиб, бунда (бошқа навларга ўхшамаган ҳолда) яхшию ёмон, тўғрию эгри ҳар хил сифатлар қуйланади, тасвирланади. Бу хилдаги ҳар бир шеър навларида гўзал ва хунук, яхши ва разил ишлардан иборат бўлган воқеалари ифодаланади.

Аммо эфижошосоусга келсак, бу ҳам шеърятдаги навларнинг бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатида энг узоқ саналган нав худди мана шу шеър нави ҳисобланади.

Аммо акустикага келсак, бу ҳам шеър навларини бир тури бўлиб, бу нав орқали мусиқа санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос, холос, бошқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юнон шеърятини яхши билган кишилардан бизгача

---

¹ Матяда ал-амсол ва-л-ақовил — мақол ва мулоҳазалар тарзида келган.

етиб келган муфассал хабарларга кўра ва ҳаким Арасту-га нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазала-рида ҳамда Томастинюс (Темистий) билан икковидаги ташқари юнон житобларини шарҳловчи қадимги олимлар асарларида юнон шеърини турлари ва уларнинг мазмун-лари ҳақида топган гапларимиз мана шулардан иборат. Биз уларнинг баъзи мулоҳазаларида топганларимизга қараганда, улар ўз таснифларининг охирида шу маъно-ларни улаб кетганлар. Биз уларни қандай учратган бўл-сак, ўшандай ҳолда эслаб ўтамиз.

Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан туғма қоби-лиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўла-ди ва уларда ташбиҳ ва тамсилга лаёқати яхши ишлай-диган бўлади. Бу хил шоирлар ё шеър навининг кўп турида, ё бўлмаса бир турида ижод қилишга лаёқатли бўладилар. Лекин бу хил шоирлар шеър санъатидан ке-рак бўлганича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳо-сил қиладилар, уларнинг ўзлари мўлжалланган ҳозир-ликларига кўра иш тутадилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис — мулоҳазакор шоирлардан сапалмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди. Кимки ундай одамнинг шеърини кўриб, у қобилиятли одам экан, деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг феъл-атворида шоирларга хос бўлган турқ-кўриниш мав-жудлигидангина шундай мулоҳазага келинган (156-б). Ё бўлмаса бу хил одамлар чинакамга шоирлар санъати-ни эгаллаган бўлишади, ҳатто шеър ижодига хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам — у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир, бу қонун-қондалар ундан қочиб қутулолмайди. Улар шеърини санъатида қўллани-ладиган ташбиҳ ва тамсилларни жудаям маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам қобилиятли шоирлар дейишга сазовордирлар.

Ёки бўлажак шоирлар ўша юқорида айтиб ўтилган аввалги икки табақа шоирлар ва улар феълларига¹ тақ-лид қилувчилар бўладилар. Булар ўша аввалги иккала табақа шоирлар йўли — ижодини ёқлайдилар. Бу турда-гиларнинг ўзларида туғма шеърини табиат бўлмаган ҳол-да, шеърини санъат қонун-қондаларидан хабардор бўлмай туриб, ташбиҳ — ўхшатиш ва тамсил кабилар кетидан борадилар. Йўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг

---

¹ Матнда «афъолиҳ» — «феълларига» дейилган.

кўпчилиги худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади.

Энди биз сенга айтсак, ўша юқорида айтиб ўтганимиз уч тоифа шоирларнинг ҳар бири ижодда ё табиийлик, ё мажбурийликдан холи бўлмайди. Бундай дейишдан кўзланган мақсадим шуки, бир шоир кўпинча мадҳияга ва ё бир яхши сўз айтишга табиатли бўлса, баъзан вазият ундан ҳажвий ва бошқа турда шеър айтишга ҳам мажбур қилиб қолади. Айтайлик, бир шоир шеърини навларининг маълум бир навида ижод қилиш санъатини танлаб олган ва ўзини шу хилдагина шеър ёзишга одатлантирган бўлса, баъзи ҳолларда танлаб олмаган турларда ҳам шеър ижод қилишга тўғри келади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър турига нисбатан бошқа бир нава мажбурий битилган шеър бўлади. Бу мажбурийят ё пчки, ё ташқи сабаблар билан бўлади. Аммо шоирнинг энг яхшиси тугма шоир бўлгани саналади.

Сўнгра шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳволи камолотга етишгани ва етишмагани жиҳатидан турлича бўлади. Бу эса ё гоя жиҳатидан, ё бўлмаса мавзу жиҳатидан шундай бўлади.

Аммо гоя жиҳатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан ёрдам берса ҳам, баъзида унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан руҳий (нафсоий) кайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё руҳий кайфиятлар устун келади, ё бўлмаса баъзан ўзи унга муҳтожлигидан тушкунликка учраб, пасайиб кетади.

Аммо бу бобдаги текиришларимиздан мақсад бу масаланинг ишдан-игнасигача синчиклаб аниқлашдан иборат эмас, чунки буларнинг ҳаммаси ахлоқ ва руҳий кайфиятлар тавсифлари ҳамда уларнинг ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири ҳақида битилган китобларда керагича баён қилинган.

Аммо мавзу жиҳатидан олган тақдиримизда кўпинча бири иккинчисига ўхшайдиган яқин нарсалар ўртасида ўхшашлиги бўлади. Бунда аксар одамларга уларнинг яқинлиги кўриниб туради. Буларда шоирнинг етук ва етукмаслиги ҳақидаги мулоҳаза ўша ўхшатишнинг ҳақиқатга яқин ё узоқлигига боғлиқ бўлади.

Баъзан шунчаки ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир ҳам юқори даражада ажойиб шеър яратиши мумкин, ҳатто бу соҳада билагонлар ҳам унга тенг келадиган нарсалар (шеър) яратолмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, бунга сабаб бахт ва тасодифнинг тўғри келишидан бўлади. Лекин ундай одам (қанчалик ажойиб шеър ёзган бўлмасин) бу ёзган шеъри

билан у мулоҳазакор шоир деган номга сазовор бўлолмайди. Ташбиҳ даражалари ўзининг ўхшатишларига кўра турлича бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганимизда ўхшатишнинг яқин ва муносиб бўлмоғи мавзуга ҳам боғлиқ; ё бўлмаса шоирнинг бу санъатдаги маҳоратига ҳам боғлиқ. Ҳатто шу уста шоир бир-биридан узоқ бўлган икки нарсани, мулоҳазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқдек қилиб кўрсата олади. Бу эса шоирлардан яширин бўлмаган ҳоллардандир. Шу жумладан шоирлар А билан Б ни ва Б билан Ж ни бир-бирига ўхшатадилар. Чунки бунда А билан Б ўртасида яқин ва муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Шу билан бирга, яна Б билан Ж ўртасида ҳам яқин, муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Улар сўз маъносини шунга буриб, ҳатто сомъ — эшитувчи, мушид — ўқиб берувчиларнинг фикр-зикрини, гарчи улар ораси узоқ бўлса ҳам А билан Б ва Б билан Ж ўртасида бўлган ўхшашликдан огоҳлантирмоқчи бўладилар.

Бу санъатда шоирлиқнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги¹ баъзи бир шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Улар шундайки, агар бир сўзни шеърдаги байтга қофиядош қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни бита олса, у ҳолда одамда жуда ажойиб ҳузурбахш ҳолат пайдо бўлади.

Биз яна шундай деймиз: бу санъат аҳли билан (уйга) нақш берувчи рассом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатдаги моддаси турли-туман бўлса ҳам, аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Ёки айтайлик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарсалар — сўз-мулоҳазалар бўлса, рассомлар санъатини безайдиган нарсас — бўёқлар саналади. Буларнинг иккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга — тақлид қилишга йўналган бўлади.

Шоирлар санъати илмининг ўрганувчилар фойдаланадиган умумий қонун-қоидалар мана шулардан иборат. Бу қонунларнинг кўпини (илмий нуқтаи назардан) текшириб чиқиб, мулоҳазалар билдириш ҳам мумкин эди, лекин бундай санъат соҳасида илмий текшириш олиб боришдек нарсаси инсонни санъатнинг бир навида бир томон-

¹ Форобий замони, яъни X аср назарда тутиляпти.

лама мулоҳаза олиб боришга элтиши ҳамда бошқа навлар ва қарашлардан юз ўгиришга олиб келиши мумкин.

Шу сабабдан бу соҳада айтиб ўтган мулоҳазаларимиз бундай урилишларни ҳеч мақсад қилиб ҳам ололмайди.

(Шу билан Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ал-Форобий ёзган «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида» деган рисола тугади).

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ ҚАРАШЛАРИ

БУ КИТОБДА БОР БОБЛАР:

1. Биринчи мавжуд ҳақида сўз.
2. Унинг шериги йўқлиги ҳақида сўз.
3. Унинг зидди йўқлиги ҳақида сўз.
4. Нок Тангрининг таърифи йўқлиги ҳақида сўз.
5. Унинг бирлиги зотининг ўзидир, у Аллоҳ Таоло, олим, ҳаким, у ҳақдир, тириклик ва ҳаётдир.
6. Унинг улугворлиги, шон-шовкати ва олийжаноблиги ҳақида сўз.
7. Барча борлиқ қандай қилиб ундан содир бўлганлиги ҳақида сўз.
8. Мавжудот даражалари ҳақида сўз.
9. Биринчи олий, шонли деб аталиши керак бўлган исмлар ҳақида сўз.
10. Бизда мавжуд бўлган борлиқ ва жисмлар ҳақида сўз.
11. Мартабалар ўртасидаги бўлиниш, моддий жисмлар ва илоҳий бўлинишлар ҳақида сўз.
12. Осмон жисмлари нималарда иштирок этиши ҳақида сўз.
13. Осмон жисмлари ҳаракати, лекин қайси нарсага нисбатан ҳаракат қилиши ҳақида сўз.
14. Даврий ҳаракатлар бўлишининг ҳолати ва уларнинг умумий табиати ҳақида сўз.
15. Биринчи суврат ва биринчи модданинг юз бериши сабаблари ҳақида сўз.
16. Моддий жисмларнинг пайдо бўлиши даражалари ҳақида сўз.
17. Сувратнинг модда билан кетма-кет келиши ҳақида сўз.
18. Инсон жони ва қувватлари бўлимлари ҳақида сўз.
19. Бу қувватлар қандай қилиб ягона жон бўлаклари бўла олиши ҳақида сўз.
20. Нутқий қувват ҳақида, у қандай қилиб ақл юрита олади ва унинг сабаблари ҳақида сўз.

21. Ирода билан ихтиёр орасида фарқ ва бахт ҳақида сўз.
22. Туш кўриш сабаблари ҳақида сўз.
23. Ваҳий келиш ва малакни кўриш ҳақида сўз.
24. Инсоннинг ўзаро бирлашиши ва ўзаро ёрдамга бўлган эҳтиёжи ҳақида сўз.
25. Шаҳар бошлиғининг шахси ҳақида сўз.
26. Фозил шаҳар раисининг хислатлари ҳақида сўз.
27. Фозил шаҳрга қарама-қарши шаҳар ҳақида сўз.
28. Жонларнинг бир-бирига қўшилиши ҳақида сўз.
29. Синоатлар ва саодат ҳақида сўз.
30. Бу шаҳарлар аҳли ҳақида сўз.
31. Фозил шаҳар аҳли учун муштарак бўлган нарсалар ҳақида сўз.
32. Жоҳил ва адашган шаҳарлар аҳли қарашлари ҳақида сўз.
33. Адолат ҳақида сўз.
34. Кўниш ҳақида сўз.
35. Жоҳил шаҳарлар ҳақида сўз.

ФОЗИЛ ШАҲАР ОДАМЛАРИ ҚАРАШЛАРИ

(Асардан парчалар)

Абу Наср ал-Форобийнинг «Фозил шаҳар одамлари қарашлари» асари боблари таърифи:

1. Аллоҳ Таоло нима ва унга қандай эътиқод қилиш кераклиги ҳақида сўз; у қандай тавсиф этилиши керак, қайси вазҳдан у бошқа мавжудотга сабаб бўлиб қолди; бу ундан қандай қилиб юз беради; уларни қандай юзага келтиради; у билан боғлиқлиги қандай; у қандай қилиб бўлилади ва қандай қилиб ақл юритилиши керак; уни қайси ном билан аташ лозим бўлади; бу исмлар нималарга далолат қилиши керак бўлади.

2. Улар фаришталар деб эътиқод қилиниши керак бўлган мавжудот ҳақида сўз. Уларнинг ҳар бирининг моҳияти нима, улар қандай, унинг пайдо бўлиш сабаблари, даражалари, бир-бирига бўлган мартабалари, уларнинг ҳар бирида нималар юз бериши мумкинлиги, қандай қилиб ундан юз берадиган нарса (бошқа) ҳар бир нарсага сабаб бўлган, унинг чоралари ҳақида; чиндан ҳам уларнинг ҳар бири осмон жисмларидан бўлган жисмнинг сабабларидир, уни идора қилиш унга топширилган.

3. Осмон жисмларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақида сўз; Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида иккинчиси билан

боғлиқлиги ҳақида; уларнинг ҳар бири иккинчиси унга боғлиқ бўлган осмон жисмларини идора қилиши ҳақида;

4. Осмон остида бўлган жисмлар ҳақида сўз; улар ҳаюллоний — моддий жисмлардир; унинг борлиги қандай юз берди, у қанча, уларнинг ҳар бирининг жавҳари — субстанцияси нимада; олдин айтиб ўтилган мавжудотдан унинг фарқи нимада — шулар ҳақида.

5. Модда ва суврат ҳақида сўз; уларнинг ҳар бири алоҳида олганда нимадан иборат; улар иккаловчи жисмларнинг кўринишими, уларнинг ҳар бирининг бошқасидан фарқи, даражаси нимада; улар билан зоҳир бўладиган моддалар нималардан иборат; уларнинг иккаловида моддага асосланган вужуд нимадан иборат; суврат билан қайси вужуд ҳосил бўлади — шулар ҳақида сўз боради.

6. Ўзи малоика дейиш мумкин бўлган ва кайфиятидан мавжудот деб тавсиф қилинадиганлар ҳақида сўз.

7. Умуман Осмон жисмлари деб тавсиф қилинадиган нарсалар ҳақида сўз.

8. Умуман моддий жисмлар қандай юзага келади; уларнинг қай бири — биринчи, қай бири — иккинчи ва қай бири — учинчи ва шу тариқа кетавериш, ниҳоят охирида юзага келадиган нарса инсон бўлиб қолиши ҳақида; қисқача, ҳар бир синф-турнинг юзага келиши ҳақида хабарлар.

9. Улардан бўлган ҳар бир турнинг боқий қолиши учун қандай шарт-шароит чоралар бўлиши ҳақида; ҳар бир нав шахсларининг сақланиши ҳақида; уларни идора қилишда адолатли чора-тадбир ҳақида; улардан нима юзага келса, бари адашмасдан, хилофликка бормасдан, нуқсонга йўл қўймасдан, адолат натижасида, ҳукмлар юритиш ва камолотга эришини билан бўлиши керак. Чунки булар ҳаммаси бўлиши вожиб бўлган нарсалар бўлиб, уларнинг мавжудот табиатларида бўлиши мумкин бўлмаган нарсалардан бошқа нарса эмаслиги ҳақида.

10. Инсон ҳақида, инсон нафсининг қувватлари ҳақида ва унинг пайдо бўлиши ҳақида, аввалан, қайси бири юзага келгани, иккинчиси — қачон, учинчиси — қачон юзага келгани, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида, уларнинг қай бири бошқаритиши ҳақида; қайси бири бошқасига хизмат қилади; қайси бири фақат бошчилиқ қилади; қай бири уларнинг бирор нарсасига хизмат қилади, қайси бири қайсисини идора қилади — шулар ҳақида.

11. Инсонлар аъзоларининг пайдо бўлиши ва унинг даражалари ҳақида, баъзиларининг бошқалари билан муносабат даражалари ҳақида; уларнинг қайсисини бош масала ва қай бири ал-ҳодим — иккинчи даражали маса-

ла, райси қандай қилиб бошчилик қила олади ва уларнинг иккинчи даражалиси қандай қилиб хизмат қила олади — шу ҳақда.

12. Эркак ва хотин жинси ҳақида; уларнинг ҳар бирининг қуввати ҳамда уларнинг ҳар бирининг феъли ҳақида; улардан қандай қилиб бола пайдо бўлиши ҳақида; уларнинг бир-биридан фарқи, бир-бирига нисбатан умумийлиги ҳақида; унинг эркаклиги ва хотинлигининг сабаби; нега бола ўз ота-оналарига ўхшаш ёки ўзининг аجدодларига ўхшаш бўлиши ё бўлмаса уларнинг ҳеч қайсинисига — на аждодига ва на ота-онасига ўхшамаслиги ҳақида.

13. Нутқли инсоннинг маъқулот — ақл қабул қиладиган қисми тузилиши қандай, уларнинг турлари қандай; қувватли ақл (ақли қавий) нима ва феълли ақл ақли билфеъл нима ва моддий ақл нима ва ақли мунфайл (пассив интеллект) нима дегани-ю, фаол ақл (актив ақл) нима дегани ва унинг даражалари ҳақида ва нега фаол ақл деб аталадию, унинг феъли — ҳаракати нима — шулар ҳақида; яна қувватда бўлган ҳатто феълли ақл бўла оладиган қувватлар қандай қилиб маъқулот сифатида тасвирланади, ҳатто феълли — ҳаракатдаги ақл бўлади. Ирода дегани нима, ихтиёр дегани нима, улар иккалови нафснинг қайси бўлақларига тааллуқли; тула бахт-саодат нима-ю, фазилат ва нуқсонлар нима, ҳаракатдаги хайр ишлар нима-ю ёмон ишлар нима, улардан нима гўзал саналадию нима қабих саналади — шулар ҳақида.

14. Нафс бўлақлари ҳақида бўлган мутахаййил — хаёлга бориладиган бўлақлар ҳақида сўз; улар феъл-ҳаракатларининг турлари ҳақида; у нафснинг қайси турига тааллуқли, унинг тўғрилигига бўлган сабаб, ундан нимага тўғри деб ишониш мумкин; (пайғамбарлик) ваҳйиси қандай юз беради; инсонларнинг қайси турига ваҳий келиши мумкин; қайси бир тоифадаги одам ваҳйига дуч келиши мумкин; келажақда бўладиган нарсадан хабар берадиган ва унга ишонадиган кишиларни кўплигининг сабаби нимада — шулар ҳақида.

15. Жамиятда инсон ҳождати ва ўзаро ёрдами ҳақида; инсоний жамиятларнинг турлари ҳақида ва фозила жамъият ҳақида; фозила шаҳар нима дегани, у қандай идора қилинади, унинг бўлақларининг тартиби қандай, фозила шаҳарда фозил раиснинг турлари ва аввалги фозил раиснинг тартиби қандай бўлиши кераклиги ҳақида; фозил шаҳарга бошлиқ бўлади деб эътиқод қилинадиган бола ё йигитда қандай аломат ва белгилар бўлиши мумкинлиги ҳақида; унда бундай белгилар топиладиган бўл-

са, қайси шароитда камолга етиб, ҳатто унга биринчи фозил раис бўлиб олиши мумкинлиги ҳақида; фозиладан шаҳарга қарама-қарши бўлган шаҳарлар қанча, жоҳиладан шаҳар дегани нима, залолатга кетиб тойган шаҳарлар-чи; Жоҳил шаҳарлар ва уларни идора қилиш усуллари ҳақида.

16. Сўнгра бахт-саодат зикри ҳақида, унга фозиладан шаҳар аҳли ўз ҳаёти давомида, вафотидан сўнг қандай қилиб унга эришиши ҳақида; фозиладан шаҳарга қарама-қарши бўлган шаҳар аҳли вафотидан сўнг қандай бахтсизликка дучор бўлиши ҳақида.

17. Ўша фозиладан шаҳарда расм-русумлар қандай бўлиши ҳақида; сўнгра кўп одамларда бузуқ усуллар, ёлгончиликка оид нарсалар, улардан жоҳиллик қарашларнинг пайдо бўлиши ҳақида.

18. Сўнгра жоҳилий қарашлар хусусияти юзага келиб, ундан жоҳилий шаҳарларда пайдо бўладиган феъллар ҳосил бўлиши ҳақида.

19. Сўнгра бузғун усуллар тўғрисида бўлиб, ундан тойган шаҳар аҳли қарашлари келиб чиқади.

1. БИРИНЧИ МАВЖУД¹ ҲАҚИДА СЎЗ

Биринчи мавжуд бошқа барча мавжудот борлигининг биринчи сабабидир. Бўлиши мумкин бўлган турли-туман камчиликларнинг барчасидан озод-поқдир. Ундан бошқа барча мавжуд нарсалар нуқсонлик бўлиши ҳолатидан холи эмас. (Нуқсон) бир бўлиши мумкин ва ё бирдан кўп бўлиши мумкин.

Аммо аввалига келсак, у барча нуқсонлардан холидир. Унинг борлиги барча (борлиқ)дан афзал² ва бошқа борлиқлар олдин келур, унинг борлигидан яна устун бўлган ва ундан олдин келадиган бошқа борлиқнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Демак, у борлиқ устунлиги (фазилати) борасида энг юксак даражададур, борлиқ мукаммаллиги нуқтаи назаридан қарасак, у энг юқори мартабададур.

Шунинг учун унинг борлиги билан жавҳарининг³ йўқлик қоришмаси ҳеч қайси ҳолатда ҳам бўлиши мумкин эмас. Чунки йўқлик ва унинг тескариси (зидди) иккаловининг бўлиши мумкин эмас, бўлса ҳам у ой-фа-лағидагина бўлиши мумкин, холос. Чунки йўқлик эса вужуди бўлмаган, (яъни) бор бўлмаган бир нарсадир.

¹ Биринчи мавжуд, баъзида биринчи вужуд деганда Тангри тушунилади.

² Яъни, у мукамалдир, дейилмоқчи.

³ Яъни асоси.

Унинг вужуди билқувва бор бўлиши мумкин бўлмаганидай, унинг ҳар қандай тарзда борлиги ҳам бутунлай мумкин бўлмас. Шунинг учун ҳам унинг вужуди йўқлигининг ҳам имколи йўқдир. Шу сабабдан у азалийдир, унинг азалийлиги доимо унинг борлигида — жавҳари (субстанцияси)да борлигидандур, у ўз борлигига ҳеч қандай эҳтиёж ҳам сезмаган зотдир, унинг доимо борлиги унинг эгаллиги учун етарлидир. Борлиқ ҳеч маҳал унинг вужуди каби бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, у ўзининг абадий борлигида ўз жавҳари билан ва ўзининг азалийлиги билан қаноат ҳосил қилади, унинг асли унинг абадийлиги ва доимо борлиги учун етарлидир. Лекин борлиқ аслида худди унинг вужудига ўхшаш бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, унинг вужуд даражаси ҳам, вужуди ҳам унга ўхшамаслиги ҳам мумкин, ё бўлмаса унга етарли бўлмаслиги ҳам мумкин. Унинг мавжудлиги ўзи учун сабаб бўлмаслиги ҳам мумкин, ё у билан (бири) ё бўлмаса ундан (анҳу) ва ёки унинг учун (лаҳу) бўлиши нимадан эканлигини (билиш) мумкин бўлмаган бир борлиқ (мавжудот)дир. Чунки у модда ҳам эмасдур, у на моддага асос бўла олади, на субъект (мавзуъ)га таянч бўла олади, балки унинг борлиги (вужуди) ҳар турли моддадан ва барча субъектдан боқимсиз (яъни холи)дур. Шунингдек, унинг суврати ҳам бўлмайди. Чунки суврат фақат моддада бўлиши мумкин, холос. Агар унда суврат бўлганида эди, у ҳолда унинг зоти модда ва сувратдан тузилган бўлар эди. У шундай бўлганида эди, унинг асоси, (яъни борлиги) албатта, ўзи пайдо бўладиган икки қисмдан таркиб топган бўларди. Шундай экан, чиндан ҳам, унинг бўлакларининг ҳар бири унинг бусбутун вужудига сабаб бўлган бўларди. Биз уни биринчи сабаб деб баён этдик. Шунингдек, ўз моҳияти билан бу мақсад ва ғояга эришиш учун унинг борлигида на мақсад бўлади, на ғоя бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бу унинг борлигига сабаб бўлган бўларди. Бу ҳолатда унинг ўзи биринчи сабаб бўлмаган бўларди.

Шу билан бирга унинг борлиги ундан олдин келадиган ҳеч қайси нарсадан фойдаланмаган, чунки у ўзидан паст бўлган нарсадан фойдаланишдан узоқдир.

2. АЛЛОҲНИНГ ШЕРИГИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Илк бор бўлган (яъни Тангри) ўзининг асл моҳияти билан бошқа барча нарсалардан фарқлидир; унинг борлиги эса унинг ўзидан бошқа ҳеч кимга тегишли ҳам эмас (фақат унинг ўзига тегишлидир). Чунки борлиги шу

борлиқ бўлган нарса билан айни борлиққа соҳиб бўлган бошқа бир нарса орасида ҳар хил бир фарқлилик ва айирма бўлиши мумкин эмасдир. Ундай ҳолда ўртада икки нарса асл моҳият бўлмай, балки биргина асл — ўзак бўлиши мумкин, холос. У ҳеч ўзгармаслиги мумкин. Борди-ю, ораларида бирор фарқлилик бўлгудай бўлса, у ҳолда уларни бирлаштирадигандан айни ўша нарса бўлмай, балки бошқа бир нарса бўлиши мумкин. У ҳолда уларнинг бир-бирининг бошқасидан фарқ қиладиган томони улар борлигининг бир қисмини ташкил этади. Уларни бирлаштирадиган томони эса унинг бошқа қисмини ташкил этади. Шундай қилиб, бу иккаловининг ҳар бири тушунча билан белгиланади, иккала қисмининг ҳар бири эса ўша асоснинг сабаби бўлади. У, ўз навбатида, энди биринчи бўлолмайди, балки бунда ундан олдин келадиган бошқа борлиқ бўлиб, у унинг борлигига сабаб бўлади — бу эса (ўз навбатида) амри маҳолдир.

Борди-ю, агар бу борлиқ бошқа бўлса-ю, у шу сабабли илк борлиқдан ажралиб турса — у фарқ қилишда ҳам фақат илкни ажратиб турса — шундагина илк борлиқ ажралади, унинг ўз борлиги бўлади, мана шу борлиқ эса, ўз навбатида, уларни бирлаштириб туради. Мана шу борлиқ иккаласига ҳам муштарақ ҳисобланади. Шундай экан, бу бошқа бир борлиқ икки нарсадан таркиб топган бўлади, унга махсус бўлган ва бунга шерик бўлган нарсадан тузилган бўлади. Натижада биринчининг борлиги бошқасининг ҳам борлигининг айни ўзи бўлолмайди, балки бу борлиқ содда бўлинмайдиган бўлади, биринчиси эса бўлинадиган бўлади. У ҳолда бу бошқа борлиқнинг борлиги қоиим бўлган икки парчаси бўлади. Шундай экан, биринчисини икки қисми бўлади, бундан у ташкил топган бўлади, унинг борлигининг сабаби ҳам бўлади, ниҳоят, бундан наст бўлади, ҳамда ноқисли бўлади. Бундан чиқди, бу нарса борлиқ боқимида биринчи даражали эмас деганидир.

Худди шунингдек, бундан бошқа илк борлиқдан ташқари, тур-нав боқимида унинг ўхшови бўлган бошқа бир нарса бор бўлса, илк борлиқнинг борлиги мукаммал бўлолмайди. Чунки мукаммаллик ўз туридан бошқа бўлган борлиқнинг ўзидан ташқарида бор бўлиши мумкин бўлмаган нарсадир. Бу ҳар бир насада кечиши мумкин бўлган ҳолатдир. Чунки бутуклик боқимдан мукаммал бўлган, ўз туридан бошқа бир бутукликнинг ўзидан ташқарисида бор бўлиши мумкин бўлмаган нарса. Демак, мукаммаллик асл илдида бўлган бўлса, ундан ташқарида бўлган насада бўлиши мумкин эмас. Айни шаклда

мукаммал бўлган ҳар бир жисм Қуёш, Ой ва бошқа кезадиган юлдузларда бўлгани каби ўз туридан бошқа бир насада бор бўлиши мумкин бўлмаган насадир.

Шунингдек, биринчи сабаб мукаммал борлиқ бўлган бўлса, у ҳолда у ўзидан бошқа навадиги наса бўла олмаслиги турган гап. Демак, унинг бир ўзи бу борлиқда яккаю ягонадир, у шу жиҳатдан ҳам биринчидир.

3. УНИНГ ЗИДДИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шунингдек илк борлиқнинг зидди бўлиши ҳам мумкин эмас. Зиднинг тушунчаси (яъни маъноси) англашилган тақдирда бу аён бўлиб қолади. Чунки зид (барча) насалардан (бутунлай) фарқ қилади ва бир нарсанинг зидди шу нарсанинг ўзи-асли бўлиб қолиши мумкин эмас. Аммо бир-биридан фарқ қиладиган ҳар бир қарама-қарши наса ҳам унинг зидди бўлавермайди. Шуниси ҳам борки, бу нарсанинг ўзи бўла олмаган барча наса ҳам унинг зидди бўлиши мумкин эмас. Лекин ҳар бир қарама-қаршилиқ ҳам зид бўлавермайди. Наса бўла олмайдиган ҳар бир наса ҳам бир-бирига зид бўлолмайди. Лекин бу билан бирга наса бўлган барча наса ҳам қарама-қарши ҳаракатда бўлади. Қарама-қарши бўлган ҳар бир наса бирга бўлса, у албатта, бузилишга ва ўз йўли айнашга олиб келади. Зидларнинг ҳар бирининг табиати шундай бўлади, улардан бирининг қай ерда бўлишидан қатъи назар, унинг йўқлиги иккинчисининг борлигини тақозо этади. Зидди бўлиши мумкин бўлган ҳар бир насада аҳвол шунайдир. Борди-ю, уларнинг бири бошқа турган ерда бор бўлгудай бўлиб қолса борми, у ҳолда у уни ҳалок этади. Бу шунинг учунки, у жойи у биринчи бўлиб эгаллаган бўлади, (шу тариқа бири-бошқасининг жойлашишига йўл бермайди). Бу ҳол қарама-қаршилиги бор бўлган барча насага тааллуқлидир. Шундай экан, агар бир наса бошқа ҳолларда бўлмай, балки ўз ҳаракат-феълида бошқасига зид бўлар экан, бу ҳолда бу фақат ҳаракатига тааллуқли бўлади. Агар аслари (субстанцияси) боқимидан бир-бирига зид кайфиятда бўлсалар, бу ҳолат сифатларига ҳам тааллуқли бўлади. Борди-ю, бу қарама-қаршилиқ аслига тааллуқли бўлса, у ҳолда уларнинг итқаласининг жавҳари ҳам шу сифатни олади.

Шундай экан, агар илк борлиқ зид бўладиган бўлса, у шу сифатдан унинг зиддига алоқадорлиги тушунтирилади. Бундан чиқди ҳар бир қарама-қаршилиқда бўлган наса бошқа томонидан буздирилиши лозим бўлади ва

биринчи эса ўз табиати билан қарама-қарши томондан инкор этилган бўлади. Бу эса унинг аслида (субстанциясида) мавжуд бўлган бўлади. Демак, нимаики инкор этиладиган бўлса, у ўз жавҳари ва боқийлигини тополмаган бўлади. Балки унинг мавжудлиги давом этиши учун жавҳар етарли бўлмаган бўлади. Борлигини ҳосил қилиш учун жавҳарининг бўлиши етарлигина эмас, балки унинг борлигига қандайдир нарса бўлиши талаб қилинади. Аммо бор бўлишга имкони бўлмаган ҳар бир нарсанинг азалий бўлиши ҳам мумкин эмасдир. Асл жавҳарининг боқийлигига ёки борлигига етарли бўлмаган нарса ўз борлиги ёки боқийлигига ўзидан бошқа яна бирор сабаб бўлиши керак бўлади. Бундай нарса эса илк борлиқ бўлолмайди.

Шунингдек, унинг борлиги унинг зидди бўлмаганлиги туфайлигина бўлади. Демак, зиддининг йўқлиги эса унинг борлигининг сабаби бўлади. Демак, бу ҳолда илк борлиқ бутунлай биринчи сабаб бўлолмайди.

Шунингдек, бу иккаловига шу нарса бўлиши лозим бўлади: бир-бирига қарама-қарши бўлган икки зид нарса тўқнаш келиши ҳам мумкин. Шунда уларнинг бири бошқасини йўқ қилади. Аммо бу жой унинг ўрни савалади, ё жинси, ё бўлмаса улар иккаловидан бошқа бир нарса бўлиши ҳам мумкин. Бу жой собит бўлиши мумкин. Борди-ю, бу иккалови бир-бирига (қарама-қарши) томон бўлишса, у ҳолда улар бир-биридан кейин кетма-кет келган бўлур эди. Шунинг учун бу ер уларнинг ҳар биридан аввалроқ бўлган вужуд бўлади.

Борди-ю, агар бир кимса бу келтирилган сифатларга соҳиб бўлмаган бошқа бир зид нарсаларни ўртага қўйса, бу ўртада қўйилган нарса бошқасининг зидди бўлмайди, балки у қарама-қаршиси бўлади. У зиддан бўлак бир қарама-қаршиликлардан бўлган бир нарса бўлади. Биз илк борлиқнинг ўзидан бошқа нарсаларга эга бўлганни инкор этмаймиз. Бунинг натижасида айни шу борлиққа соҳиб бўлган бир зиднинг ва ёки бошқа бир нарсанинг борлигини қабул этолмаймиз. У ҳолда ҳеч бир бор бўлган нарса илк борлиқнинг айни ўша борлиқ даражасида бўлмайди. Чунки икки қарама-қарши томонлар бир ва айни борлиқ мартабасида бўла олмайди.

Демак, илк борлиқ, аслида борлиқ боқимидан ягонадир, унинг мавжудлигига ундан бошқа ҳеч нарса иштирок этмайди, унинг борлиқ турини бўла оладиган ҳеч бир нарса йўқ. Демак, у бирдир, у ўз нави жиҳатдан ҳам, мартабаси жиҳатдан ҳам яккаю ягонадир.

4.. ПОК ТАНГРИНИНГ ТАЪРИФИ ЙЎҚЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шу билан бирга илк борлиқ — айтиб ўтилганидек, жавҳар — аслини майдонга келтирадиган нарсаларга бўлинмайдигандир. Бу шунинг учунки, илк борлиқнинг маъносини шарҳлаб берадиган бирор таърифнинг ўзи йўқ. Бу маъно унинг икки қисмдан иборат бўлган қисмини шарҳлаб бера олишга далолат қилади. Шундай бўлган тақдирда жавҳарлашишга (яъни, субстанциялашишга) ёрдам бўлган бўлаклари унинг борлигига сабаб бўлган бўларди. Бу худди тушунча маъно бирор нарсанинг таърифига бўлак бўлганидек, унинг таърифланганига сабаб ҳам бўлади. Шундай қилиб, модда ҳам худди суврат каби улар тикаловидан таркиб топишига сабаб бўлади. Бу эса илк борлиққа боғлиқ ўлароқ мумкин бўлмаган нарса. Чунки у илк борлиқдир, унинг борлигига бутунлай сабаб ҳам йўқдир.

Шундай экан, у бундай қисмларга бўлинмагани каби, сояларга (каммия) ё қандайдир бошқа майда парчаларга ҳам бўлинмайди. Бундан айни замонда шу бир зарурат келиб чиқадики, бунда унинг улуғлиги ва унинг асло жисми йўқлиги маълум бўлади. Бу жиҳатдан эса у биргинадир, холос. Унинг бирлигининг маъноси ҳам шуки, у бўлинмасдир. Бундан чиқди, ҳар бир нарса бирор сабаб бўлиб бўлинмас экан, демак, у бўлинмаслиги жиҳатидан ҳам бирдир. Борди-ю, агар у феъли жиҳатидан бўлинмаса, бу жиҳатдан у бирдир. Борди-ю, кайфият жиҳатидан бўлинмаса, у кайфият жиҳатидан ҳам бирдир. Борди-ю, ўз жавҳарида бўлинмас экан, у жавҳарида ҳам бирдир. Шундай экан, Биринчи Борлиқ ўз жавҳаридан ҳам бўлинмасдир.

5. УНИНГ БИРЛИГИ ЗОТИНИНГ ЎЗИДИР, У АЛЛОҲ ТАОЛО, ОЛИМ, ҲАКИМДИР, У ҲАҚДИР, БАРҲАЁТДИР

Ўзининг борлиги билан у бошқа барча мавжудотдан ажралиб туради, у зотида мавжуд бўлган нарсадан бошқада бўлиши мумкин ҳам эмас. Мана шунинг учун ҳам у ўзидан бошқа ва зотида бўлмаган барча нарсадан ўзининг ягоналиги билан ажралиб туради. Унинг ягоналигининг маъноси шуки, у ўзига хос бўлган вужуддан иборатдир. Ана шу билан барча мавжудот ўзидан бошқа бўлганларидан фарқ қилиб туради. Худди ана шу ҳолат барча мавжуд нарсалар бирдир, дейишга олиб келади. Бу шунинг учунки, у фақат унгагина хос бўлган вужудга эга бўлганлиги жиҳатидан шундай бўлади. Худди шу

маъно ал-мавжуд ул-аввал (Биринчи Мавжуд) маъноларидан бирига бориб тақалади. Биринчи борлиқ ҳам шундай. Шу жиҳатдан ҳам биринчи мавжуд ҳам бирдир, ундан ташқари бўлган ҳар қайси бирга бирнинг исми ва унинг маъноси тўғрироқ келади.

Модомики, у модда эмас экан, бирор сабаб билан модда ҳам бўла олмаган экан, у ўз моҳияти (бивужудиҳи) билан феълли ақлдан иборатдир (ақл билфеъл). Чунки у ақлни суврат бўлишидан тутиб туради. Чиндан ҳам у феъл орқали ақлга келади. Бу эса модда бўлиб, унда бирор нарса бор бўлади. Худди шунингдек, нарса моддага муҳтож бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса, бу ўз моҳияти билан феълли ақл бўла олади. Биринчи борлиқнинг аҳволи мана шу. Шундай экан, демак, бу ҳолда у фаол ақл (актив интеллект) бўла олади. Шу билан бирга у шундай ўз жавҳари билан маъқул, (яъни ақл қабул қила олади). Чиндан ҳам, у ўз моҳияти билан феъли орқали ақл қабул қила оладиган субъект бўлади. Чунки, у шунингдек, ақл қабул қиладиган объектдан ақлни тутиб туради ва, натижада, у модда бўла олади. У ақл орқали қабул қилинади, чунки унинг ўзи ақлдан иборатдир. Модомики, ўз моҳияти эътибори билан ақл бўлгач, ақл қабул қиладиган заруратга эҳтиёжи қолмайди, натижада, ўзидан ташқаридан бўлган бошиқа бир ақлдан бўлган зотга зарурати ҳам қолмайди.

Балки, аксинча, унинг ўзи ўз зотини билишга қодир бўлади. Модомики, у ўз зотидан фикр қилишга қобил бўла олар экан, у оқил бўла олади. Натижада унинг зоти ақлга эришса, у ҳолда у феъли билан ақлга эга бўлади. Шунингдек, у ўз феъли билан ақл бўлишга қодир бўла олмайди, унинг зотига ақл бўлишга ҳам қурби етмайди, натижада ташқаридан ҳам фойдалана олмайди. Балки у ақл бўла олади, у ўз зоти билан фикр қиладиган, оқил бўла олади. Зотининг ўзи ақлга эришдими, демак, унинг ўзи ҳам ақлга эриша олади. У бир жиҳатдан ақлга эриша оладими, демак, у маъқулдир (ақл қабул қиладигандир). Модомики, у ақл бўлар экан, демак, у ақл қабул қиладиган объект ҳам бўла олади. Модомики, у оқил бўлар экан, демак, унинг барчаси ягона зотдан иборату, бўлинмайдиган бир жавҳардан иборатдир.

Инсон ўзи, масалап, ақл қабул қиладиган интеллектдан иборат, лекин унда бор бўлган маъқул (ақлли) нарса ҳали ақлни эгаллайдиган феъл бўлолмайди. Балки у қабул қиладиган қувватдаги ақл бўла олади. У ақл ўз мартабасига эришадиган бўлсагина қабул қила олади. Демак, бундан чиқди, инсондаги ақл қабул қиладиган —

маъқул нарса ҳеч маҳал интеллект бўлолмайди (бошқа-ча қилиб айтганда «ақлга олиб келолмайди»).

Айни замонда бизнинг ақлимиз оқил бўлмоқ нуқтаи назаридан интеллект эмас, бизнинг субстанциямиз оқил бўлганлиги сабабли уни ақл қабул қилолмайди. Шундайки, илк борлиқ бундай эмас. Биламизки, субстанциямиз интеллект бўлгани учунгина эмас, балки бизни ақл эгаллай олиши нуқтаи назаридан хабардормиз. Уларнинг ҳаммаси бир маънода туташиб кетади. Улар бир жавҳар (субстанция) бўлиб, бўлинмас бир негиздан иборатдир.

Билагон (олим) ҳақидаги аҳвол худди мана шундан иборат. У ўз ғазилати билан билиш учун ўз зотидан ташқарида бўлган бошқа ҳеч қандай нарсадан фойдаланишга ўзида эҳтиёж сезмайди. Худди шунингдек, у ўзини билдириши учун ҳам бошқа бир зотга зарурати ҳам йўқдир. Аксига унинг ўзи ҳам билиш ва билиниши учун ўз жавҳари (субстанцияси) билан кифояланади. Унинг илми ҳам ўз жавҳаридан бошқа бир нарса эмас. Натижада, у билагондур ва билинган ҳамдур. Унинг билими эса ягона зот ва ягона жавҳар (субстанция)дан иборатдур.

Шунингдек, у ҳақимдур, ҳақимлиги шундан иборатки, энг яхши нарсаларни энг афзал билимлар билан билишдан иборатдир. У ўзини тушуниши ва билиши билан энг мукаммал бўлган нарсалардан билиб олади. Энг мукаммал бўлган билим эса доимий билимдан иборатдир, у йўқ бўлиб кетмайди, бу билим эса унинг ўзини билгисидир.

Шунингдек, унинг тўғри ва ҳақ бўлишининг ўзи ҳам айни шу ҳолатни баён этади. Чунки тўғри ва ҳақ бўлган нарса шу бор бўлган нарсадан иборатдир. У шу нарсага хос бўлган энг тўғри ва ҳақиқат ҳам унинг ўзигагина оид бўлган борлиғидир. Энг мукаммал борлиқ ҳам унинг борлигидан олган улушидир. Сўнгра чиндан ҳам тўғри ва ҳақ бўлган ва баъзан ақл соясида бор бўлган — бу бор бўлиш ҳам бир тушнча нуқтаи назаридан — нарсани ақл қабул қилишига айтилади. Унда бу мавжуд — бор бўлганга маъқул бўлиши нуқтаи назаридан тўғри ва ҳақ дейилур; чунки борлиқ — уни ақл қабул қиладими-йўқми, бари-бир, борлиқ дейилади. Шундай қилиб, илк борлиқ икки муносабат билан ҳақиқат бўла олади: бири борлигининг энг мукаммал борлиқ бўлиши билан ва бошқаси — иккинчиси эса ақл эгаллайдиган тарзда эгалланади ва у ўша мавжуд бўлган нарса билангина тўғри ва ҳақиқат бўла олади. У тўғри ва ҳақиқат бўлмоқ учун маъқул бўлиш эътибори билан тушунадиган ва унинг интеллекциясини эгаллайдиган ўзидан бошқа кимсага муҳтож

эмасдир. Яна у бу ҳар икки томон алоқаси туфайли бошқа ҳар нарсадан яна ҳам тўғри бўлишига лойиқдир. Унинг тўғрилиги ва ҳақиқийлиги шундан иборатки, у тўғри ва ҳақиқийликдан бошқа бир нарса эмасдир.

Шу билан бирга у тирикдир (ҳайй) ва ҳаёт бўлиши нуқтаи назаридан ҳам аҳвол шундайдир. Бу икки сўз билан икки зотга эмас, балки бир зотга ишора қилинмоқчи. Чунки тирик (ҳайй)нинг маъноси энг афзал ақл билан энг мукаммал маъқулнинг қамраб олишидан иборатдир, ва ёки энг мукаммал билувчининг энг мукаммал билим билан қуролланишидан иборатдур.

6. АЛЛОҲНИНГ УЛУҒВОРЛИГИ, ШОН-ШАВКАТИ ВА ОЛИЙЖАНОБЛИГИ ҲАҚИДА

Шунингдек, бу унинг улуғворлиги, шон-шавкати ва олийжаноблигига ҳам тааллуқлидир. Чунки улуғворлик, шон-шавкат ва олийжаноблик бирор насада намоён бўлган, бу унинг камолот ҳосил қилганига боғлиқ, ё бўлмаса ўзининг жавҳари (субстанцияси)га боғлиқ, ё бўлмаса ўзининг бирорта ораз (акциденцияси)га боғлиқдир. Бу нарсани кўпинча тасодифий камолот ҳақида гапирилганда, унда биз ҳақимизда гапирилганда бўлинади.

Чунончи, бойлик, илм ва ё бадан ҳодисаларидан бирор нарса гапирилади. Биринчи борлик камолотига кўра бошқа барча нарсадан ажралиб туради. Масалан, унинг улуғворлиги, шон-шавкати ва олийжаноблиги бошқа барча улуғворлик ва шон-шавкатдан ажралиб туради. Унинг улуғворлиги, олийжаноблиги ва шарафи унинг асли — илдизи бўлиб, бу унинг жавҳаридаги камолоти бўлади. (Лекин) унинг жавҳари (субстанцияси) ва зотидан ташқари бўлган бошқа бир нарса бўлолмайди. У ўз зоти билан улуғвор, олийжаноб ва шарафли бўлади, унинг асли ўзидан бошқа ҳар қандай бир нарсага қарам эмас. У бошқасини қанчалик мақтасин ё мақтамасин, буюклигини кўкка кўтарсин ё кўтармасин, шарафини юксалтирсин ё юксалтирмасин, барибир, ўзи боқимидан буюкликка, ўзи боқимидан шон-шарафга соҳибдир.

Барча мавжудотнинг ҳусни, гўзаллиги, зийнати (хосияти) шундан иборатки, у ўз вужудини афзал ҳолатга келтириб, сўнгги камолотга эришади. Шундай қилиб, илк борлик энг мукаммал (афзал) вужуд бўлгач, унинг гўзаллиги ҳам гўзаллик соҳиби бўлган ҳар қандай чиройидан устун туради. Худди шундайин, барча гўзаллик соҳибининг ҳам зийнат ва гўзаллигида шундай бўлади. Сўнгра буларнинг ҳаммаси унинг зоти (моҳияти)да ва жавҳари (субстанцияси)да бўлади. Бу эса унинг ўзи

(борлиқ) да бўлади ва унинг кўмаги билан зоти ақл қабул қилган бўлади.

Аммо бизга келганда, шуни айтиш керакки, бизнинг жамолимиз, зийнатимиз, гўзаллигимиз бизнинг оразимиз (акциденциямиз) да бўлади, биздан ташқарида бўлган нарсаларимизда, зотимизда, жавҳар (субстанция) мизда ҳам бўлмайди. Ундаги жамол ва камолот бир зотдан бошқада бўлмайди. Худди шундай аҳвол бошқа нарсаларда ҳам юз беради.

Лаззат, шодлик ва фароғат юз беради, ўзининг тўлақонлигини энг гўзал, энг улуғвор ва энг зийнатли нарсани кўпроқ идрок қилиш билан ниҳоясига етилади ва камолотга етказилади. Демак, илк борлиқ ниҳоятда гўзал, олийжаноб ва энг зийнатлидир. Унинг ўз зотида бўлган идроки бутунлай ниҳоясига етган, мукаммал эди. Унинг ўз жавҳари (субстанцияси) билан эгаллаган ўша билим эса мутлақо энг афзал илмлардан эди. Илк борлиқ лаззатланадиган лаззат табиатиши биз ҳатто идрок қилишга ҳам эриша олмаймиз, унинг улуғлик миқдорини ҳам билолмаймиз. Билсак ҳам фақат қиёс (аналогия) билан, ўзимиз лаззат деб биладиган нарсамиз орқали сезибгина биламиз. Булар наздимизда нима бўлган бўлса, ўшанинг ҳаммаси энг мукаммал, энг гўзал ва ниҳоясига етиб идрок қилинган бўлса бўлади; булар ё ҳис билан ва ё хаёл билан ёки бўлмаса ақлий билимлар жараёни билан тугалланади. Бундай ҳолларда бизда шундай лаззат пайдо бўладиги, гўё у ўзидан устун бўлган барча буюк лаззатлардан баланд келади. Гарчи бу ҳол бизга лаззат пайдо қилса ҳам, биз унда буларнинг ҳаммаси улуғликда барча лаззатлардан ҳам юқори туришини билиб оламиз. Гарчи бу ҳол бизни бақога эриштирадиган ва тез ўтар бўлса ҳам, ана шунда биз ўзимизни бахтга ўта сазовор ва унга фарқ бўлган деб биламиз.

Унинг илмининг қиёси ва асл зотидан афзал бўлган унинг идроки энг гўзал, энг порлоқ бўлган нарсанинг тамоман мукаммал бўлган бир йўсинда идрок этганимиз мисолл бир унинг сурури, қиёси, лаззати ва роҳат-фароғати бизнинг завқ-шавқ билан кутиб олишимизни билдиради. Чунки бу аҳволда бизда буюклик боқимидан бутунлай бошқа роҳатдан устун бўлган бир роҳат-фароғат ҳосил бўлади ва шунда биз ўрнига қўйганимиз билан натижаси ва буюк бир бахтлилик туйғуси билан тўламиз. Шундайки, бу аҳвол бизда узун муддатли эмас, балки тезгинада ўртадан кўтарилади. У ҳолда илк борлиқнинг ўзи энг мукаммал, энг гўзал ва энг порлоқ бўлган нарса ҳақидаги билими ва идроки бизнинг ўзимизга кўра энг

мукаммал ва энг порлоқ бўлган нарса ҳақидаги билим ва идрокимиз билан юзма-юз келиб қолса, бизнинг ўзимиз эришганимиз чегарали хурсандчилик, севинч ва бахтли-лигимиз олдида унинг шоду севинч ва бахтлилиги каби-дир. Энди бизнинг идрокимиз билан унинг идроки орасида бизнинг билимимиз мавзуи билан унинг билими мавзуи орасида ҳеч бир нисбат бўлмаганига кўра — бунчалик бир нисбат бўлса сўнгсиз даражада аҳамиятсиздир — биз-га туюлган роҳат, шоду ҳуррамлик билан илк борлиқ-нинг туйган хурсандчилиги орасида ҳеч бир нисбат йўқ-дир. Ораларида бир нисбат бўлса ҳам, бу ўта аҳамиятсиз-дир. Чунки фақат кичик бир парча бўлган билан замон ичида миқдори чегарасиз бўлган бир нарса орасида қан-дай нисбат бўлиши мумкин ва яна охириги даражада кам-чиликли бўлган бир нарсани юксак мукаммал даражаси-да бўлган нарса билан қандай нисбати бўлиши мумкин? Шуниси борки, унинг ўзи ўз зоти билан лаззатланади, кўпроқ шод-хуррамликка эришади, ўзи билан ўзи роҳат-ланади, роҳатланганда ҳам унинг (яъни роҳатнинг — А. И.) энг улуғворига эришади. У ўз зотини севади, унга ошиқ, ўзи ўзига кўпроқ берилган.

Шундай қилиб, очиқ-ойдинки, Биринчи Сабаб ўз зо-тини яхши кўради. Унинг ўзи ўзига маҳлиё ва ўзи билан ўзи мағрур бўлиши билан ўзимизни ўзимиз севишимиз-дан пайдо бўлган ишқимиз орасидаги нисбат унинг ўзи-нинг устунлиги ва мукаммаллиги билан бизнинг ўзимиз-дан ғурурланганимиз ўша устунлик ва мукаммаллигимиз орасидаги нисбат каbidир. Шу Биринчи Сабабдаги му-ҳиб — севгучи (ўша) маҳбуб — севилувчининг ўзидир. Бу эса орамизда бўладиганининг тескарисидир. Чунки биз учун маъшуқ — у фазилат ва жамол — гўзалликдан ибо-ратдур. Ваҳоланки, орамизда бўлмиш ошиқ ҳеч қандай жамол ва камол — фазилатга эришмаган бўлади. Лекин ошиқ бошиқа қувватга эга бўлади. Аммо у на маъшуққа ва на севги объектига тегишли бўлади.

Аммо чиндан ҳам ошиқ мисоли ўша маъшуқнинг ўзи-дир. Муҳиб — севучи ўша севилувчи — маҳбубнинг ўзи-дир. У Биринчи маҳбуб ва Биринчи маъшуқдир. Ҳар қалай, бирининг уш севиши ва ёки севмаслиги, унга ошиқ бўлиши ва ёки бўлмаслигининг аҳамияти йўқдир. У илк севган ва ошиқ бўлгандир.

7. БАРЧА БОРЛИҚ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ УНДАН СОДИР БЎЛГАНИ ҲАҚИДА СЎЗ

Илк борлиқ бу шуки, ундан барча борлиқ вужудга келади. Чиндан ҳам Илк борлиқнинг қай вақтдан бери борлигидан бошлаб, ундан нима юзага келиши, барча борлиқ инсон орадасига боғлиқми ёки Унинг ихтиёри биланми, — бизга маълум бўлган борлиқ ҳислар орқали билинадими ё бурҳон — исботлар билан билинадими — (шуларни қамраши керак). Ундан вужудга келган нарсанинг борлиги шундайки, у бошқа бир нарсанинг борлигига керак бўлган фойзнинг патижасидир. Илк борлиқдан бошқа бўлган ҳар қандай бир нарсанинг борлиги унинг ўзининг борлигидан содир бўлади. Шу нуқтаи назардан ундан вужудга келган нарсанинг борлиги Илк борлиқдан келиб чиқади, бу эса унинг ўзининг борлигининг ниҳоний сабабчиси деган гап эмас. Бу худди шундайки, Биринчининг борлиги мисоли бир ўғилнинг борлигига ота-онаси борлиги сабаб бўлгандай бўлгандир. Бу деган сўз (Биринчи Борлиқдан) юзага келадиган нарса кўпинча унга қандайдир мукамаллик келтиради. Мисол учун, биз бирорга пул бердик, бунинг эвазига биз улардан миннатдорчилик эшитдик ё бўлмаса қандайдир бошқа яхшиликлар кўрдик. Бу билан биз ўзимизда қандайдир баркамоллик пайдо қиламиз. Демак, илк борлиқнинг борлиги бошқа ҳар қандай бир нарсанинг борлиги учун эмасдир ва бошқа бир нарсанинг борлигининг ўзи ҳам унинг борлигини мақсад қилиб олиб, уени яна олмайди. Чунки агар шундай бўлганда эди, бу ҳолда унинг борлиги ташқи бир сабабга эга бўлган бўларди. Шу билан у бошқа Биринчи Сабаб бўла олмасди.

Ундан ташқари бошқаларга мавжудлигини бериб, унинг ўзида аввал пайдо бўлмаган баркамолликка эришмайди. Бу худди пул бериб ё бошқа бирор бир нарса бериб, унинг эвазига лаззат ёки миннатдорчилик, ё устунлик, ё бўлмаса яхшиликлардан бирортасига эга бўлишга ўхшаб кетади. Бу нарсаларнинг ҳеч бири биринчи борлиқ билан содир бўлиши мумкин эмас, чунки бу унинг биринчилигини ва авваллигини барча соҳада хароб қилган бўларди ва у ўзидан ташқарида бўлган бир борлиқни ва унинг мавжудлиги сабабини вужудга келтирган бўларди.

Аксинча, Илк борлиқ фақат ўзининг борлиги учунгина мавжуд, бошқа мавжудот эса унинг ўзида бордир. Демак, бу унинг жавҳарига ва унинг борлигига алоқадор бўлади. Шунинг учун ҳам унинг борлиги бошқаларга то-

пиб ўтиб, бошқа мавжудотларга ва улар жавҳарига борлиқ бахш этади. Натижада унинг борлиги аслида жавҳарини ташкил қилиб, у шу билан бирга ўзидан бошқаси борлигини юзага келтирадиган борлиқнинг айни ўзидир. Лекин илк борлиқ ҳеч маҳал икки қисмга бўлирмайди: унинг бири билан у ўз зоти аслини жавҳарлаштиришини юзага келтирса, бошқаси билан эса ундан бошқа нарсанинг ҳосил бўлишини, яъни бир нарсанинг ўзидан чиққан икки нарсага бўлимаслигини билдиради. Бу худди биз икки унсурдан тузилишимиз кабидир: (гўёки) улардан бири билан биз жавҳаримизни билиб оламиз, бошқаси билан эса ёзиш санъатини, асарлар таълиф қилиш йўл-йўригини билиб оламиз. Балки у ягона зот ва ягона жавҳардан иборатдир, унинг ўзидан бошқа нарсалар юзага келади.

У туфайли ундан худди унинг ўзига ўхшаган бошқа бир нарса юзага келади. Шунингдек, унинг вужудидан файз оладиган ва ўз зотидан бўлмаган бошқа бир нарсанинг бўлишига ҳам унинг ихтиёжи йўқдир. Худди шундай унга на ораз (акциденция) керак ёки на у аввал соҳиб бўлмаган, (аммо) унга шакл берадиган ҳаракат керак, на ўз зотидан ташқарида бўлган олат керак, (уларнинг ҳеч қайсисига унинг эҳтиёжи йўқдир). Бу худди оловда юз берадиган заруратга ўхшаб кетади. Сувдан буғ чиқарилиб, сўнг ҳароратга айланиши учун у орқали сув буғлантилади, у шу буғлантилишга муҳтождир. Шу билан бирга қуёш дунёмизга иссиқлик бериш учун ҳаракат этишга ҳам муҳтож. У ўз ҳаракати туфайли аввал соҳиб бўлмаган ҳолатга эга бўлади. Бу ҳаракат билан эришилган ҳолат натижасида тетраграмиздаги нарсаларда иссиқлик ҳосил бўлади. Бу худди дурадгорга дарахтни арралашга арра, бўлиш ва парчалашга болта керак бўлганидай.

Шундайки, илк борлиқнинг мавжудлиги ўзидан бошқасининг борлигининг файзи билан ўз жавҳарида бўлган борлиқдан яна ҳам мукамал бўлмагани каби, ўзининг жавҳарлашган борлиги ҳам ўзидан бошқасининг борлигидан мукамал эмасдир. Балки буларнинг иккаласининг ҳам зоти бирдир.

Шунингдек, ундан файз олишга ҳеч ким тўсиқ бўлолмайди, гарчи у тўсиқ унинг ўзиданми ё бўлмаса ундан ташқариданми — бунинг фарқи йўқ.

8. МАВЖУДОТНИНГ ДАРАЖАЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Мавжудот кўндир. У шу кўнлиги билан бирга мукам-маллиги билан ҳам фарқлидир. Илк борлиқнинг асли шундайки, улар хоҳ мукаммал бўлсин, хоҳ нуқсонли бўлсин, барибир, қандай бўлишидан қатъий назар, барча борлиқ ундан файз олган аслдан иборат. Унинг асл жавҳари шундай бир асл зотки, барча мавжуд бўлган нарсалар унинг ўзидан тошиб (файз олиб), бу сирада ўз даражаларига кўра ундан айрилиб борлиққа келадилар ва ҳар бир бор бўлган ўзиш борлиқдан айиргани ва илк борлиққа яқинлик даражасига кўра майдонга келади. Борлиқ боқимидан қараганда, бу вақтда энг мукаммал бўлгандан бошланади. Унинг кетидаш озроқ мукаммал бўлган нарса келади. Шундай қилиб, мукаммал бўлмагандан яна ҳам оз мукаммал бўлганлар, яъни нуқсонли бўлганлар келади. Шундай қилиб, ниҳоят борлиқ боқимидан шундай даражага етиб келинадики, унинг парити-сида ҳеч қандай бошқа борлиқ бўлмаслиги аён бўлади, демак, ундан ташқарисида бошқа вужуд йўқдир. Унинг жавҳари ундан бор бўладиган барча борлиқнинг жавҳари кабидир. Бусиз у ўз борлиғидан ҳам фарқ қилган бўларди.

Илк борлиқ ўз зотидаш жувонмард — саҳийдир ва унинг жувонмардлиги унинг жавҳари — аслида сингдирилгандир. Ундан мавжудот қисмларга бўлиниб, тартибланади. Илк борлиқ бу даражаларга бўлинар экан, унга қандай боғлиқлиги бўлса, ўшанчалик ўз улушвени олади. Шундай қилиб у одил ва унинг одиллиги унинг жавҳарига сингдирилган ва ундаш илгари келади. У нарса жавҳаридан ташқарида бўлган қандайдир бирор нарсадан илгари келмайди.

Илк борлиқнинг асли — жавҳари ҳам шундай, агар мавжудот ундан пайдо бўладиган бўлса, ўзларининг даражаларига қараб бирлашадилар, бир-бирларига боғланадилар, тартибга тушадилар. Бу шундай бўладикки, бу қадар кўпчилиқнинг ҳаммаси мисоли бир нарса яхлит каби борлиқ сифатида майдонга келади. Уларнинг бир-бири билан бирлаштирадиган ва боғлайдиган нарса улар жавҳаридан олдин келади, шундайки, уларнинг борлиқларини ташкил этган ўзларининг жавҳар — аслари уларнинг бирлаштишлари ва келишишларини юзага келтиради. Баъзиларида эса бир-бирига боғлиқ бўлган жавҳар асосида юз беради. Чунончи, инсон борлиқларини бир-бири билан бирлаштиришга хос бўлган муҳаббат каби. Бунда уларнинг ҳолларига боғлиқ бўлиб, уларнинг бор-

лигини ташкил этадиган жавҳарига алоқаси йўқдир. Чунки севги-муҳаббат инсонларда бўладиган бир ҳолатдир, лекин у жавҳар эмасдир. Буларнинг бу ҳоллари илк борлиқдан юзага келади. Чунки илк борлиқнинг жавҳари — асли шундай бир жавҳарки, бошқа борлиқлар ўз жавҳари билан бирга уларни бир-бири билан бирлаштирадиган, келиштирадиган ва бир бутунлиқни ташкил этишни сақлаб қоладиган ҳолларини ҳам ундан олган бўлади...

13. МОДДИЙ ВА ИЛОҲИЙ МАВЖУДОТНИНГ ДАРАЖАЛАРГА БЎЛИНИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Бу мавжудотнинг тартиб ва даражалари аввало энг номукаммалликдан бошланади. Сўнгра ўзидан янада мукаммал бўлгандан тартиб, ундан ҳам мукаммал бўлганга қараб боради ва ҳаттоки ундан ошиб бўлмайдиган даражадаги мукаммалликка эришгунга қадар ҳам боради. Уларнинг энг паст қадрлиси муштарак бўлган илк моддадир. Унсурлар бу илк моддадан ҳам қадрлиси сапалади. Кейин булар сирасига маъданий жисмлар киради, Тил ва тушунча соҳиби бўлган тирик зотдан ортиқроқ мукаммал бўлган бирор зот йўқдир.

Аммо аввал эслатилган мавжудотга келсак, улар тартиби шундайки, улар энг афзал даражалар билан бошланади. Уларда олдин энг мукаммал бўлгани келади. Кейин энг қусурли бўлганга етгунга қадар яна кўп мукаммалликдан оз мукаммалликка қараб боради. Улар ичида энг устун ва энг мукаммал бўлгани илк борлиқдир. Аммо илк бор бўлгандан юзага келган борлиқлар орасидан чиққан энг афзали бир сўз билан айтганда булар жисм бўлмаган ва жисмлардан деб ҳисобланмаганлардир. Ундан сўнг самовий жисмлар келади. Моддадан ажралиб бор бўлганлар ичида энг мукаммали иккинчисидир. Ундан сўнгра тартиб билан то ўн биринчига етгунга қадар бошқалари келади. Энг юксак жисмлар ичида энг мукаммали аввалги осмондир. Кейин якинчиси келади. Кейин бошқалари келиб, у то тутагунга қадар ўн биринчисигача келади. Шу билан у ой куррасига қадар келади. Илк борлиқдан сўнг келадиган ажралган сонлар саноғи ўндир. Осмон жисмлари тўплами тўқиз донадир, хулоса қилиб айтсак, буларнинг ҳаммаси ўн тўққиздир.

Ҳар бир ўнта (борлиқ)да ўз йўлига биттадан даражалари бўлади. Унинг борлиғи ўзидан бошқа ҳеч кимга ҳеч қачон тегишли бўлмайди, чунки бошқаси унинг борлиғига қатнашади. Бу бутунлай бошқа бўлиб, у бу сўнггисидан

бутунлай фарқ қилади. У заруратига кўра ундан ажралиб турадиган бошқа бир нарсага эга бўлиши керак. Шундай қилиб бу ҳолатда бошқа борлиқнинг борлиги чиндан ҳам, унинг борлигининг аини ўзи бўлолмайди. Шунда бу бошқа борлиқнинг ўзининг борлиги ўша туфайли бор бўлганлигига қарамасдан бор бўлолмас эди.

Бундан чиқди, демак, икки вужуд бир хил вужуд бўлмай, балки уларнинг ҳар бири бошқасига бўлмай, ўзигагина хос бўлган вужуд бўлади.

Шуниси ҳам борки, яна ҳар бирининг қарама-қарши томони ҳам бўлиши мумкин эмас, чунки зидди бўлган ҳар бир нарсадан шундай ҳолат бўладикки, унда ўзига ва зиддига муштарак бўлган умумий бир модда бўлади. Аммо бу ортиқча борлиқларнинг ҳеч бирининг моддаси бўлиши мумкин эмас.

Яна шундай, бир турга оид бўлган ўша бир нарсанинг ўзининг хили кўплигининг ўзи бу турнинг шакли соғинанинг кўп бўлишидандир. Аммо шуниси ҳам борки, моддаси бўлмаган ҳар бир нарса навъида ўзидан бошқа бир нарсанинг зидди бўлиши мумкин ҳам эмас.

Шунингдек, зидлари эса ё асл — жавҳарлари қарама-қарши бўлган нарсалардан юзага келадилар ва ёки аҳволлари худди совуқ ё иссиқ каби бир-бирига қарама-қарши бўлган бир нарсадан келадилар.

Шу билан бирга зидлар шу нарсадан юзага келадилар: ё асллари бир бирига қарама-қарши бўлган нарсалардан пайдо бўладилар ёки ҳоллари ва нисбатлари бир-бирига қарама-қарши бўлган бир нарсадан юзага келадилар. Мисоли совуқ ё иссиқ каби.

Бу иккаласи ҳам қуёшдан чиқади. Аммо қуёшнинг турли-туман икки хил ҳолати бор. Баъзан у дунёга нисбатан яқинлашади, баъзан узоқлашади. Мана шу икки қарама-қарши ҳолатда бир-бирига тескари бўлган ҳоллар ва нисбатлар чиқади.

Демак, Илк борлиқнинг иккинчи борлиққа нисбатан зид бўлолмайди ва унинг ҳоллари иккинчи бор бўлганга нисбатан ҳам зид бўлолмайди; иккинчига бўлган нисбати ҳам бирор зиддик муносабатида бўлмайди. Иккинчи борлиқда ҳам бирор қарама-қаршилиқ бўлиши ҳам мумкин эмас. Худди шунингдек у то ўнинчига етгунга қадар учинчи ва бошқаларида ҳам шу ҳолат юз беради.

Ўн илк борлиқнинг ҳар бири ўз зотини тушинади ва илк борлиқни ҳам тушинади. Лекин шуниси борки, уларнинг ҳеч бири ҳам ўз зотини тушинишга ундан ортиқча қобилиятга эга бўлолмаган. Балки аксинча ақл қабул қиладиган фазилатнинг ҳаммасини тўлалитича ўзлаш-

тирди. Шунда у буни айни шу ҳолда ўз зоти бўлган Биринчи сабаб билан ўзлаштиради.

Илк борлиқнинг мукамаллиги уларнинг ҳар қайсисининг мукамаллигидан қанчалик ортиқ бўлса-да; уларнинг ҳар бирининг илк борлиқни тушинган замон сезилган завқ унинг ўзини тушинган вақт сезилган завқдан ўшанча ортиқчадир.

Бу худди шунингдек, Биринчи сабабга эришиб, унинг ўз зоти билан лаззатланиши унинг ўзига бўлган завқ ва севгисидан афзал бўлгани каби. Бу худди ўз гўзаллиги ва завқига эришган каби Биринчи сабабга эришганидекдир. Шундай қилиб уларнинг ҳар бири дастлаб Биринчи сабабга қандай эришган бўлса, ўшандай биринчи маҳбуб бўлади, худди аввалдан ақл олгандай.

Биринчи сабаб завқланадиган бўлади. Ундан кейингина ўз зотидан ақл олади.

Биринчи сабаб бу ўша ўнта борлиқ билан алоқадорлиги туфайли у Биринчи маҳбуб ва Биринчи маъшук ҳам бўлади.

14. ОСМОН ЖИСМЛАРИ ИШТИРОК ЭТИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Осмон жисмлари тўққиз туркумдан иборат бўлган тўққиз даражалардан ташкил топади. Ҳар бир туркум доиравий бир жисмни қамраб олади. Унинг биринчиси фақат ягона жисмдан иборат бўлиб, у фақат доиравий тусда тез ҳаракатда бўладиган жисм ичида бўлади. Иккинчиси эса бирор муштарак ҳаракатга соҳиб бўлган жисмни қамраб олади. Бу эса фақат икки ҳаракатга соҳибдур, улар даражасида иштирок этадилар. Учинчисидан кейин кутилган етти жисмга қадар бўлган ҳар бир жисм ўз ҳаракатларига ўзига хос бўлган кўп жисмларни қамраб олади.

Бу жисмларнинг ҳар бирининг ўзига хос ҳаракатлари билан бирга бошқалари билан муштарак бўлган бошқа ҳаракатлари ҳам бўлади.

Бу жисмларнинг барчаси жинс боқимидан айни бир хил бўлиб, тур боқимидан бир-биридан фарқ қиладиганлардур. Ҳар бир турда бир жисмдан бошқа жисм бўлмайди. Шу шаклда бу жисм билан ҳеч қандай қўшилиб кетадиган нарса ҳам бўлмайди. Масалан, қўшни олсак, унинг турига шерик бўлиб кетадиган бошқа бирор нав нарса бўлмайди. У ўз борлигида яккаю ягонадир. Ой ва шунга ўхшаш сайёраларда ҳам аҳвол айни шунинг ўзидир. Булар барчаси осмоний жисмлар бўлиб, улар моддий жисмларни эслатади, улар шакл ва асос — субстан-

цияга ўхшаш шаклини қабул қиладиган бир хил сабабга эгадир. Бу шакллар мана шу сабаблар (ал-мавзуот) ичидир. Шуниси ҳам борки, бу саврат — шакллар қарама-қаршилиқларга эга эмасдурлар. Бу осмоний жисмларнинг ҳеч қайсиси ҳам ўз шаклидан бошқа ҳеч қандай шаклни қабул қилишга қобил бўла олмаганлари каби усиз ҳатто мавжуд ҳам бўлолмайдилар. Чунки бу сабабларни ташувчи унга мос ҳар қанча суврат-шакллар йўқ бўлмайди, сабаби шуки, унинг сувратлари ақл қабул қилишга тўққинлик қилмайди ёки ўз моҳияти эътибори билан ақл қабул қилади.

Шундай қилиб, ҳар бир самовий жисм ўз суврат-шакллари орқали ақл қабул қиладиганлардан саналади, яъни билфеъл ақлдир. Бу эса маълум бир борлиқни билади ва илк борлиқни тушувади деган сўздир. Ўз зотидан ақл оладиган барча нарсалар ҳам ақл бўла олмайди, чунки у (айни бир ҳолда) ўз сабабини ақл қамраб ола олади. Ваҳоланки, бу нарса (яъни сабаб) унга ақл қамраб оладиган нарса эмас эди. Демак, модомики, ўзини тушунган сувратда ақл бўлиш билан бирга ўз шаклида ақл қабул қила олмайдиган бир ақл ҳам бор бўлади. Бундан чиқди, ўша нарса барча жавҳарланадиган ва тасвирланадиган нарсани ақл қабул қилади. Демак, у ўз моҳияти билан бир шакл ва сабабдан тузилган бўлади. Худди мана шу билан моддадан ва биринчи сабабдан ва ҳар турли уни ташувчи бўлмиш илк борлиқ ва ўнта моддий борлиқ ва бошқа барча сабаблардан фарқ қилади, инсон бўлса шу муштарак бир нарса билан қатнашади.

Ҳар бир осмон жисмлари ўз зоти эътибори билан ўзидан лаззатланади. У фақат ўз зоти билан боғли бўлган нарсаларни билиб улгургани билангина эмас, балки биринчи сабабни билиб улгургани билан лаззатланади, ундан сўнг ўз зотидан ажралган вужуддан ақл олади. Шу билан бирга у биринчига бўлган ишқи билан, ўзи билан ўзи маҳлиёлиги билан қатнашади. Бу нарса Биринчи сабабдан содир бўладиган гузаллик ва жамол билан юзага келади. Аслида эса бу нарсаларнинг барчаси ўша ўн (ақлдан) пастда туради.

Бунда иштирок этадиганлардан ҳаюллоний — моддийлари улар ичида энг шарафлиси ва энг афзали саналади. Чиндан ҳам бу нарсанинг энг устун бўлган шакллари бўлади, бу доира шаклида бўлади. Уларнинг энг яхши кўринишли сифатлари бўлади. Бу эса зиёдур. Чиндан ҳам унинг баъзи қисмларидан зиё чиқарилади. Чунончи, бунга юлдузларни мисолга олсак ҳам бўлади. Уларнинг баъзи қисмлари шаффоф бўлади, чунки улар ўзлари-

дад-ўзлари нурга тўла, баъзиси нурни юлдуздан олади. Уларда энг афзал ҳаракатлари бўлади. Бу эса доиравий ҳаракат бўлади.

Осмон жисмларининг ўнтаси билан аввал бошдан уларнинг жавҳарларини ташкил этадиган энг афзал мукамал асослари билан бирлашадилар. Шу билан бирга улар ўзларига хос бўлган улуглик, шакллари ва кайфиятлари кўринадиган томонлари билан камолат ҳосил қиладилар.

15. ОСМОН ЖИСМЛАРИ ҲАРАКАТЛАРИ ВА НИМАГА ҲАРАКАТ ҚИЛИШЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Осмон жисмлари ўша (ўнтадан) шу билан фарқ қиладикки, унда ҳаммадан олдин унга томон интилиши мумкин бўлган тўғри ҳаракатларида мақсад аён бўлмайди. Ўз-ўзидан тўғридан-тўғри ҳаракат этадиган нарсa бир жисм билан юзага келган энг унимсиз ва энг қуйидаги аразлар гуруҳидан саналади. Чунки ҳар бир жисм бирор (маълум) ерда бўлади. Бу жисм эга бўлган ер турида эса бир жисмга айланиш зарурати пайдо бўлади. Бу турдан бир ерга эга бўлган бир жисм бир бутун бўлган ҳолда бу турнинг бутунлигидан ташқари чиқолмайди. Лекин бу навларнинг парчалари бор, бу ерда бўлган жисмларнинг ҳам парчалари бор. Энди бу жисмнинг парчаларидан ҳеч бири унинг ўринлашган ерининг бўлақларидан қайси бирида бўлмасин, бир бошқа парчаси бўлишидан авло эмасдир. Аксинча, бу жисмнинг ҳар бир парчаси уни ўраб олган ернинг ҳар бир парчасини бир-бирининг ортидан эгаллаб олиши керак эди. Айни шаклда у бу парчани ҳар қандай вақтда бўлса ҳам эгаллаб олиши бошқа бир вақтда эгаллашидан авло эмас эди. Жисмнинг ҳар бир қисми истаган вақтда ўша ўраб олган бўлақни эгаллай олади.

Шундай қилиб, бу ҳолат доимий юз бериб туради. Жисмнинг ҳар қандай бир парчаси белгиланган ернинг маълум бир парчасини ишғол эта боради ҳар гал ўзини ўраб олган ва шу тариқа у доимий бўлиб туриши зарурдек бўлиб кўринади. Шу вақтда ўринлашган ернинг икки парчасини бир вақтнинг ўзида жисмнинг бир парчаси тарафидан эгалланиши имконсиздир. Чунки ўзининг теварагидаги бор имкониятларининг ҳамма қисмларини изчил равишда эгалламасдан туриб, ўзи бор бўлган ва (келажақда) бошқасининг йўналиши (жисмнинг парчаси) ўз маконини тарк этиши керак. Чунки унда бўлган қисм бу вақтда у билан вақт жиҳатидан авло бўлолмай-

ди. Бу эса унга доимо (шундай) бўлиши керак эди. Бордию агар у қисм унга доимо тегишли бўлмаган экан, ваҳоланки, у сон жиҳатдан (воҳидан би-л-адад) у ўз навбатида яккаю-ягонадир. Бу эса шунинг учунки, гоҳо у унга тегишли бўлади, гоҳо тегишли бўлмайди. Кейин у шави ўз ўтшашига қайтади. Сўнг, шунингдек, ундан бир қанча вақтга бўшайди. Кейин учинчи ўхшашига қайтади. Шу билан бир қанча вақтга ундан бўшайди, кейин тўртинчи ўхшашига қайтади. Шу тариқа у бениҳоя бу зайда давом бўлаверади.

Бундан маълум бўлишича, унинг доирасида ҳаракатга келган жисмлар у билан ўрин алмашинадилар ва уларга қайтадилар, булар ҳаммаси теваратида само бўлган жисмлар билан муносабатда бўладилар. Бу ерда нисбатда бўлган сўзнинг маъноси шуки, агар шундай дейилса, бу шунга тегишли ё бу шундай келиб чиққан ё шунга ўхшаш дегандир¹...

20. ИНСОН НАФСИ БЎЛАКЛАРИ ВА УНИНГ ҚУВВАТЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗ

Инсоннинг борлиққа келиши билан дастлаб ўртага тушган нарса шу бўлдики, унда у ўзини боқадиган қувват пайдо қилди. Бу эса гизолантирувчи қувват эди. Бундан сўнггра ўртага чиққан нарса мисоли бир иссиқлик, совуқлик каби жисмга тегиб билинадиган туйғун қувватлар, таъм, ҳид, овоз каби сезиладиган нарсалар ва ранг, зиё каби барча кўриладиган нарсалар бўлди. Аммо шуниси ҳам борки, туйғулар пайдо бўлиши билан бирга бошқа бир қувват ҳам ўртага чиқади. Бу эса туюлган нарсаларга боғли бўлиб, уларни ясташ ва ёки улардан қочиш тарзида юзага келади. Ундан сўнггра инсонда бутунлай бошқа бир қувват ўртага чиқади. Бу унга тегишли ҳислар қузатувларида гойиб бўлганидан сўнг бу орқали унинг ўзида ўрнашган туйғун нарсаларни сақлаб қолади. Бу эса мутахаййла — хаёл қилиш қуввати эди. Бу қувват билан инсон туйғун нарсаларни бир-бири билан бирлаштиради, ё бўлмаса уларнинг битбиридан айиради. Бу таркиб бўлган нарсалар ё айирилган нарсалар турли-туман бўлади, буларнинг баъзилари янглиш — козиба бўлади, баъзилари тўғри — содиқа бўлади. Бу хаёл қилинган нарсалар билан боғли ҳолда бу қувватга келиб туташади. Бундан кейин эса инсонда ақл қуввати майдонга чиқади, бу билан инсон ақл қабул қиладиган нар-

¹ Қолган қисми таржимада тушириб қолдирилди.

салар — маъкулотни билмак имконига эришади. Бу туйғу файли у гўзал билан хунукни бир-биридан айира олади, санъат билан билимни яратади. Шунингдек, у ақл қабул қиладиган нарсалар билан боғли бўлган бир орзу ҳам бу қувватга келиб туташади.

Булардан ғизоланувчи қувват эса унда яккаю ягона бошқарувчи (раиса) қувват бўлиб, у бир қатор ёрдамчи ва хизматкорлари бўлган қувватлардан иборатдир. Ғизоланувчи қувват асосий қувват бўлиб, у бадан аъзолари орасида — оғизда бўлади. Ғизоланувчи ва ёрдамчи бўлган қувватлар бошқа қувватлар орасида тарқатилган бўлади. Буларнинг ҳар бири маълум бир қувватга ўрнашган бўлади. Бу қувватлар ичида ҳукмрон ҳисобланган қувват ўз табиати билан бошқа қувватларни идора қилади. Бошқа қувватлар ўз ҳаракатларида уларга ўхшаб кетади. Улар ҳукмрон қувватлар феълларида маркази қалбда бўлган табиий ғаразларига ўхшарлар. Бу худди меъда, қоражигар, талоқ каби бунга хизмат қиладиган аъзолар, бу хизмат қиладиган аъзоларга хизмат этадиган аъзолар ва бу аъзоларнинг хизматкори бўлган бошқа аъзолар ҳам шу қабилдадир. Чунки қоражигар (ўз табиати билан) ҳам бошқарувчи аъзо, ҳам бошқариладиган аъзодир. У қалбнинг маъмури ҳисобланади, у ўт, буйрак кабиларга ўхшаш аъзоларнинг амири саналади, сийдик қопи буйракка, буйрак қоражигарга, қоражигар қалбга хизмат қилади. Бошқа аъзоларнинг аҳволи ҳам айни шунинг ўзидир.

Туйғу қувватининг (ал-қуввату ал-хосса) ҳам бир амири, ҳам унинг ёрдамчилари бор. Ёрдамчилари эса ўша ҳаммага машҳур бўлган беш туйғу бўлиб, ҳар кимга битинган кўз, қулоқ ва бошқа туйғу аъзоларига тарқалган бўлади, бу туйғуларнинг ҳар бири ўзига хос бўлган жипсини идрок этади.

Амр қувват бўлса бешта туйғу томопидан идрок этиладиган ўша ҳар бир нарсадан хабардор қилувчининг эгалари бўладилар. Худди бу беш туйғу ўша қувватга ўхшаб кетадилар ва худди уларнинг ҳар бири мисоли бир турли хабар бирла ё бўлмаса мамлакатнинг бир қисмидан ўзига айрим бир хабар келтиришни бўйнига олган хабарчилардан саналади. Амир ҳисобланадиган қувват мисоли бир подишоҳ кабидур, унинг наздида подишоҳликнинг барча қисмларидан хабарчилар орқали йиғилиб туради. Мана шу подишоҳ ҳам юракдан жой олган. Хаёл суриш қуввати (қуввати мутахййила) да жисмнинг бошқа аъзоларига ҳам тарқалган ёрдамчи аъзолари йўқ; у яккаю ягона бўлиб, унинг ери ҳам қалбдир, у сезгиларга

таъсир қилмай қўйса, ўзи сезган нарсаларини сақлаб қола олади. Ўз табиати бўйича у сезиладиган нарсалар — маҳсулотга ҳокимадур, улар устидан ҳукм юритади. У бир нарсани иккинчисидан ажратади, турли-туман таркиб топадиган нарсаларнинг бири билан мувофиқат топиб, иккинчиси бўлган сезилувчи нарсалар билан қарама-қарши ҳам бўлади.

Аммо ютиқа қувватига (қуввати ютиқага) келсак, улар бошқа аъзо турлари ичида на озикланадиган турларини ва на хизмат қиладиган турларини билади, балки улар бошқа ҳаёл сурадиган барча қувватларни, яъни бошқарадиган ва бўйинсунадиган қувватларни билади. Ҳар бир жинс ҳам бошқарилади, ҳам бошқаради. Чунки у мутахаййила қувватларни бошқарувчиси ва уни бошқарадиган махсус қувватларни ҳам раисаси саналади.

Ғизолантирувчи қувват уларда асосий қувват ҳисобланади. Интилувчи қувват — бу шундай бир қувватки, у ё бир нарсани истайди ё бўлмаса ундан юз ўгиради. У қувват бошқарувчиси (раиса) саналиб, унинг ёрдамчилари бўлади. Бу қувват туфайли унда ирода (истак) юзага келади, ирода эса қабул қилинган ва идрок қилинган нарсадан ё ҳис орқали ё ҳаёл-тасаввур орқали ё бўлмаса нутқий қувват орқали юз ўгирилади. Унда ирода бирор бир нарсани билиши ва ёки бадани орқали ё бўлмаса бирор аъзоси орқали бирор нарсани бажо келтиришга интилиши керак. Аммо юз ўгиришга келсак, у асосий юз ўгирадиган қувватдан иборат бўлади.

Аммо баданий феълларга келсак, улар шундай қувватлар билан юзага келадики, улар юз ўгириш қувватига хизмат қиладилар. Бу қувват аъзоларда тарқалган бўлади, уларга бу ҳаракатларини амалга оширилишига имкон беради. Буларнинг баъзиси асаблардур, баъзиси пайлардир, булар, ўз навбатида, ҳайвон ва инсонни уларга бўлган интиладиган (яъни орзу этган) феълларини бажо келтириш учун бадан ичига ёйилган бўлади. Бу аъзолар, чунончи, инсон ва ҳайвоннинг қўллари, оёқлари ва баданининг истак билан ҳаракат қиладиган бошқа аъзолари саналади. Бу ҳолда юқорида айтилган ва баданнинг бир кур бўлакларига ёйилган бу қувватларнинг ҳаммаси жисмий қуроллар саналиб, юракда бўлган асосий ҳамда буюрадиган ирода қувватининг баданий олатлари ва хизматкорларидир.

Бир нарсани билиш нутқий қувват билан ё бўлмаса ҳаёл суриш — тахайюл қуввати билан ва ёки туйғулар — ҳислар билан қўлга киритилади. Агар ақлий қувват билан идрок этиладиган нарсалар хусусиятига эга бўл-

ган бир нарсани билиш исталганда, орзу қилинган нарсани ўзида сақлаган феъл ақлий қувватда бўлган бошқа бир қувватдан туғилади. Мана бу фикрий қувват саналади. Ана шу билан фикр юритиш, туш кўриш, диққат билан текшириш, хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Бордию агар ҳис билан билинадиган нарсаларни ҳис орқали билиш истаги пайдо бўлса ва унга эришиш мумкин бўлса, бу, албатта, бадан феъли билан руҳ феълининг бирлаштишидан юзага келган бўлади. Чунотчи, кўришни орзу қилган нарсаларимизга қараш учун нигоҳимизни унга қаратишимиз бунга мисол бўла олади. Агар у нарса узоқлаштирилса, биз унга тўппа-тўғри юрамиз, бордию унга етишга бирор тўсиқ бор бўлса, биз қўлларимиз билан у тўсиқни бартараф қиламиз. Бу ҳолда ўша ҳаракатлар жисмоний ҳаракатлар бўлиб, лекин ҳисслар ўз йўлида руҳнинг бир феъли бўлиши билан бирга бутун бадан феъллари бўладилар. Бошқа туйғулар билан ҳам аҳвол худди шунинг ўзидир.

Бордию агар бир нарсанинг тахайюли орзу этилган бўлса, бу нарса ҳар хил воситалар йўли билан эришилади. Улардан бири, аввалам, тахайюл қуввати билан ишлайди, мисоли бир исталган ва ёки кутилган нарсани тасаввур қилгандай, ё бўлмаса, ўтмишдаги бирор нарсани тасаввур қилиш ёки тахайюл қувватидан ҳосил бўлган нарсани ташаббус каби; сўнгра ўша нарсани, мисоли қўрқиладиган ё қувониладиган ишларни тахайюл йўли билан ёки шунинг қуввати билан тасаввур қилиш мумкин. Мана бу нарса қувватлар саналади.

21. БУ ҚУВВАТ ВА БУЛАКЛАР ҚАНДАЙ ҚИЛИБ ЯГОНА НАФС БУЛА ОЛАДИЛАР

Асосий ғизолаштирувчи қувват асосий туйғу қувватининг моддаси кабилар. Туйғу қуввати — ғизолашувчининг суврати — шаклидир. Ўз навбатида, асосий туйғу қуввати мутахаййила — ҳаёл сурадиган қувватга худди модда бўлгандай. Бу эса, ўз навбатида, асосий туйғу қувватининг моддаси, тахайюл қуввати эса омир бўлган туйғу қувватининг суврат-шакли бўлгандай. Тахайюл қуввати эса фикр юритадиган қувватнинг моддасидир, бу эса ўз навбатида, барча сувратларнинг ниҳойисидир. У ҳеч қандай бошқа қувватларнинг моддаси бўлмай, балки ундан олдин келадиган барча шаклларнинг қиёфасидир. Орзу этиладиган қувватга келсак, иссиқлик-ҳароратнинг оловда бўлиши ва оловнинг эса ўзи билан чекланган

парсага қарам бўлиши каби омир бўлган туйғу қувватига, тахайюл қувватига ва ақлий қувватга боғлиқдир.

Қалб шундай бир асосий аъзоки, у баданни бошқа ҳеч қандай аъзолари билан идора қилинмайди. Ундан кейин мия келади. У ҳам асосий аъзолардан саналади. Лекин унинг раислиги биринчи даражадагидан бўлмай, балки иккинчи даражадагилардадир. Бу шунинг учунки, у барча аъзоларни бошқаришини қалб билан идора қилади. У фақат қалбгагина хизмат қилади. Шуниси ҳам борки, унинг табиатидан мақсади қалбга хизмат қилиш бўлгани учун бошқа аъзоларга ҳам хизмат қилади. Бу худди уй эгаси бўлган кишига ўхшайди. У ўз табиатидан одамларга хизмат қилишни борасида ўз хўжайинига хизмат қилади, унинг ўзига эса ховлининг барча одамлари хизмат қилганидек. Иккала ҳолатда ҳам хўжайиннинг истагига кўра хизмат қилиши турган гап. Мия юракдан кейин унинг ўринбосари сифатида иш юритиб, худди унинг хизматиини бажо келтиради, шунда у асосий аъзо мосланмаган ҳолатга у мосланиб олади, шу билан бирга у юракнинг олийжаноб ҳатти-ҳаракати хизматиини бажо келтириб юради.

Шундан маълум бўлишича, қалб туғма ҳароратнинг булоғидир. Ҳарорат ундан бошқа барча аъзоларга ўтади, шундай қилиб қўллаб қувватланади, озиқ олади. Бу эса табиий ҳаёт руҳини йўғоп томирлар воситаси билан қалбдан аъзоларга юбориш билан бажо келади. Қалбнинг сақланиши узоқ муддат давом этадиган ҳароратнинг табиий аъзолар ичида кўринишда давом этади. Мия (ад-димог) қалб узатадиган ҳароратни юмшатади, шу билан ҳар бир аъзога етишадиган ҳарорат унга ўртача — муътадил ҳолатда бўлади. Бу миянинг энг аввалги феъл-ҳаракатларидан бўлади. Шу билан бирга у аввалги ва умуман аъзоларга етказадиган хизмати саналади.

Бу ишларнинг бир турига мана булар кирази: асаблар итқи хил бўлади. Унинг бир тури қалбда бўлган бошлиқ (ар-раис) туйғу қуввати ёрдамчиларининг асбобларидир. Бу худди ҳар бир ҳис ўзига хос бўлган сезги аъзоларини сезганига ўхшаб кетади. Бошқалари эса мисоли аъзоларнинг қуроли кабири, бу юракда бўлган орзу қувватига хизмат этадиган аъзоларнинг олатларидир. Унга истаган ҳаракатига бўлган имкошиятиини беради.

Мия эса яна қалбга хизмат қилади, у ҳис асабларига ёрдам беради, бу асаблар (ўз навбатида) озиқлантирадиган қувватларни сезадиган кучларни қўллаб-қувватлайди. Мия асабларининг истаган ҳаракатларини таъминлаб унга ёрдам беради, у аъзоларнинг иродий ҳаракатларини

амалга оширишга қодир бўладилар, бу ҳаракат воситасида бу аъзолар марказий қалб бўлган орзу қувватига хизмат қилурлар.

Бундай асабларнинг кўпларини юракда илдири бўлади, бу билан улар миядан озиқланиб, ўз қувватларини барқарор қила оладилар. Бошқа кўп илдирилари эса ўз ибтидоларини орқа миядан оладилар, орқа миядан юқориси ҳам бош мия билан боғлиқдир. Мия бу борада орқа мия иштироки туфайли ёрдам қилади.

Буларнинг бошқа бир турига келсак, тахайюл қуввати юзага келишига қалбнинг ҳарорати чегараланган бир даражага келиши туфайлигина бўлади. Айни шу ҳолатда нотиқа қуввати ҳам, шунингдек, юрак ҳарорати ўз ҳаракатининг маълум даражасига етиши билан юзага келади. Нарсаларни фикрларда сақлаб қолиш ва бирор нарсани эслаб қолиш ҳам шунга ўхшашдир.

Шунингдек, мия қалбга хизмат қилади, бунда унинг ҳароратини тиклаб беради; натижада унинг тахайюли яхшиланади, яхши тафаккур қилади, хотирасида дурустроқ мушоҳада қилади, яхшигина эслаб қолишга қобул бўлади. Ўзининг бир бўлаги билан мия ҳароратни ўрта-миёна қилади, у билан тахайюлни тузатади; бошқа бир бўлаги билан фикр юритишни тузатиб, унинг иш қобилиятини ўрта-миёна қилади; учинчи бўлаги билан эса эсда сақлаш ва хотирада қолдиришга хизмат қилади. Бу шунинг учунки, қалб табиий ҳароратнинг булоғи бўлганидан бошқа барча аъзоларга ҳам етмай қолмайдиган ва ҳам ортиб қолмайдиган тарзда тарқатиш учун унинг ҳарорати ҳаддан ташқари кучли бўлиши ҳам мумкин.

Ҳарорат шунингдек ўзича жуда кучли бўлмаслиги ҳам мумкин, аммо қалб мақсадига мос бўлиши мумкин.

Шунингдек аъзоларнинг ўзлари, қалб томонидан ўзларига юборилган бу ҳароратга мосланиб, тузалишга етарли бўлмайдилар. Бундан чиқди, аъзоларга кириб борадиган қалбнинг ўртача ҳарорати ўз ҳолича ҳаракатларини яхши яқунлашга имкон берадиган мўътадил ҳолатда бўлмайди. Шунинг учун мия ўз табиатидан бошқа аъзоларга нисбатан совуқ ва нам (боридан рутубан) қилиб яратилган, ҳатто шундай бир пафсоний куч билан қалбнинг ҳарорати чегараланган ўртача ҳолат бўлади. Бу шунинг учунки, қалб табиий ҳароратни булоғи бўлганидан унинг бу ҳарорати баданнинг бошқа барча қисмларига тарқаладиган бир ҳолатни юзага келтирган тарзда энг қувватли ва ортиқчаликни майдонга келтирадиган тарзда қувватли ва ортиқча бўлмаслиги учун заиф ва оз бўлмаслиги керак. Ундаги ҳароратнинг бошқа барча

аъзолари етмай қолмайдиган ва ортиб ҳам қолмайдиган тарзда тарқатиш учун ҳаддан ташқари кучли бўлиши ҳам мумкин.

Ундан кейин туйғу ва ҳаракат асаблари ўз табиатлари бўйича ерли саналган, яъни тез фурсатда қуришни қабул қиладиган хусусиятга эга. Шунинг учун уларда намликни узоқроқ муддат сақлаб қоладиган бир қўзилишга ва қисқаришга зарурат бор эди. Шу билан бирга туйғу асабларида бу туғма ва бутунлай хираликдан маҳрум бўлган руҳга муҳтожлик ҳам бор; бу эса мия қисмларида ҳаракат қиладиган туғма руҳнинг оддий бир ҳолати бўлади. Юрак ўзи ўтли ҳароратга эга, унинг бу хусусияти юракда кучни (сезги асабларида) сақлаб қолиш учун имкон бермайди. Шу сабабдан ҳам унинг қуриб қолишини тезлаштирмаслик, нозиклашиб қолиб нурамасликлари ҳамда куч ва ҳаракатдан қолиб кетмасликлари учун уларнинг асаб илдизлари қалбнинг ичига жойлаштирилган. Бу шунинг учунки, буларнинг иккаласи ҳам ўта намлидир, улар асабларда намликни сақлаб қолади, бу намлик асабларни юмшоқ ҳолда тутиб қолади. Шу тарзда бу асабларга боғли бўлган руҳий қувватлар мана шу намлик тарафидан (ўзига хос қурилишга эга бўладилар. Баъзи асабларда бунда рутубат кириб боришига зарурат сезилади. Бу эса сувсимон латиф, лектин тутиб бўлмайдиган бўлиши керак. Бошқа баъзилари эса қандайдир ёпишқоқ бўлиши керак. Бундан чиқти, ўша сувлига зарурат сезган ва ёпишқоқ бўлмагани мияда илдизи бўлади. Бунда шу билан бирга сув каби намлик бўлишига зарурат сезиб, яна у ёпишқоқ бўлса, бу ҳолда унинг асаб илдизлари мияда бўлади. Ўша рутубатга оз зарурат сезган асаблари ўз илдизлари билан умуртқанинг ост қисмида ва қуйруқ қисмида бўлади.

Миядан сўнг даража боқимидан келсак, қоражигар келади, ундан кейин талоқ ва ундан сўнг эса бачадон (اعضاء التوليد) келади. Ҳар бир қувват аъзода бўлади, бу эса жисмоний қовушиш билан бажо келтирилади, булар воситасида улар бир аъзодан иккинчисига ўтади. Бунда бир зарурат пайдо бўлади, бунда у ўша бошқаси шундоқ ҳам биринчи асаблар бирлашмаси билан туташтирилган бўлади. Бу худди асаб ва мия билан кўп томондан туташган, яна кўп томондан орқа мия билан туташган, ё бўлмаса, бу аъзога муттасил оқини йўли билан бу жисм боғланган бўлади.

Бу қувватлар унга хизмат қилади, ё бўлмаса, мисоли бир огиз, ўпка, буйрак, талоқ, жигар ва бошқалар каби истаса маъмур ё бўлмаса омир ва қувват бўлиб, бу аъзо-

лар билан бирлашади, бу жисм ичида оқадиган бир йўл ё оқар сув бўлиш зарурати лозим бўлади. Бу худди миянинг юракка таъсир этгани каби юз беради.

Биринчи бўлиб аъзода қалб пайдо бўлади, ундан сўнг мия, кейин жигар (كبد), кейин талқ, ундан сўнг бошқалари бўлади. Ҳаракатда бўлган аъзоларнинг энг охиргисига бола туғадиган аъзо киради. Булар баданни бошқаради. Бу худди тухумларнинг феъли ва эркак ҳароратнинг сақлаб қолиниши билан бу уруғда хотин жинси табиати руҳини беради.

Туғилиш билан бўладиган қувват иккига бўлинади. Биринчиси ҳукмрон бўлади, бошқаси хизмат қиладигандир. Ҳукмрон бўлган қувват қалбда макон тутати; хизмат қиладигани эса туғиш аъзоларида бўлади. Туғадиган қувват эса иккига ажралади. Уларнинг бири моддадан бўлиб, ундан бундай қувватлар мавжуд бўлган ҳайвон юзага келади. Бошқалари эса ҳайвондан бўлиб, бунда модда то бу навга тегишли шакл ҳосил бўлгунгача ҳаракат қилади. Модда тайёрлайдиган қувват бу хотин жинси қувватидир. Унга шакл берадиган қувват бу эркак қувватидир. Хотин жинси шундай бир қувватки, бу билан модда тайёрланади, эркак жинси шундай бир қувватки, бу билан ўша модда ўша қуввати бўлган нав шаклини юзага келтиради. Қалбга хизмат қилган аъзо унга ҳайвон моддасини беради, бу бачадон саналади. Моддага шакл беришга хизмат қиладиган ва унга инсон ё (бошқа бир) ҳайвон тусини берадиган модда манийдир. Маний агар хотин жинси бачадонига киритилса, унда қон билан учрашади, у эса, ўз навбатида, бачадонда инсон шаклини қабул қиладиган бир ҳолат ҳозир бўлиб, унда то бу қондан инсон шакли вужудга келади. Бачадонда пайдо бўлган қон бу инсон моддаси саналади. Уруғ эса ўша моддани шакл ҳосил қилгунга қадар ҳаракатга келтирувчи омилдир.

Бачадонда тайёрланган уруғнинг қонга муносабати мисоли бир сутнинг сутдонда қуюқлашганига ўхшаш бир даражададир. Сутдон бунда мисоли сутнинг ачишида унинг на бир қисми ва на бир моддаси бўлмаганидек, бачадонда уруғ ҳам қуюқ бўлган қоннинг на бўлаги ва на моддаси бўлмайди. Маний ҳам худди мана шундай бўлиб, бачадонда қондан тузилиб қотадиган на бир бўлак ҳам эмас, ва на бир модда ҳам эмас, гўёки сут мис қозонда ивиб қатик бўлганидек, бачадонда ҳам қондан (бола) пайдо бўлади.

Инсонда уруғ пайдо қиладиган нарса — бу уруғ турадиган идишдир, бу эса тери остидаги йўгон томирлардир. Бу томирлар эркак уруғидан ёрдам олиб туради. Мана шу йўгон томирлар орқали олатда бўлган уруғ унга қараб оқиб тушади, бу эса зарур бўлган уруғ бўлиб, у бачадонга тушади, унда мавжуд бўлган қон эса то аъзо ташкил бўлгунга қадар ҳар бир аъзонинг ва барча аъзолар шаклини ўзгартириб туради.

Уруғ — маний эса эркак асбоби саналади.

Асбоблар баъзан бирлашган бўлади, баъзан эса ажралган бўлади. Масалан, табиб асбоб-ускуналари мисол бўлгани каби. Табиб қўли даволаш асбоби саналади. Жарроҳ пичоғи ҳам табиб асбобидир, бу билан у одамларни даволайди. Даво ҳам табиб асбоби ҳисобланади, лекин қувватга соҳиб бўлолмайди. Бу билан табиб хастани даволайди. Ниҳоят, дори — бу алоҳида асбоб саналади, табиб эса ўз ҳаракати ва амалиёт қилаётганида бу иш билан машғул бўлади. Шундагина табиб баданни ҳаракатга келтирадиган қувват бериб, касал баданини соғлиққа томон йўналтиради. Бордию агар даво бу кучни пайдо қила олса, шундагина табиб ўша давони, масалан, касал баданига юбора олади. Бу шундайки, буни даволаётган табиб ҳозир бўладими ё ҳозир бўлмайдами, ва ёки у ўлганми, бунинг фарқи бўлмайди, илож ҳаста соғлигига йўналади. Эркак уруғи билан бўладиган воқеа мапа шундан иборат. Жарроҳ пичоғи ҳам фақат ундан фойдаланадиган табиб билангина иш бажо келтирадиган асбоб саналади. Табиб қўли эса пичоққа нисбатан ҳам кўпроқ ишлатиладиган нарсалар. Аммо дорига келсак, у табиб бу ишга алоқаси бўлди-йўқми, бундан қатъий назар, бир қувват билан ҳаракат қилади. Уруғ билан ҳам худди шундай бўлади. Чунки у эркакнинг таносил қувватини ишга туширадиган асбоб бўлиб, у алоҳида ҳаракат қилади. Маний қоплари ва идишлар эса баданга туташиб кетган туғдириш асбобидир. Йўгон томирлар ҳолати мисоли бир қалбда асосий қувватдан бўлган маний асбоблари каби даво тайёрлайдиган ва унга таъсир кучини берадиган табиб қўлига ўхшаб касал баданини соғлиққа йўналтирган бўлади. Чунки бу йўгон томирларни, чиндан ҳам, қалб табиий равишда ишлатади; бу асбоблар уруғга шундай бир қувват берадики, бу қувват билан у бачадонда қонни то ўша тирик зотнинг маълум бир навъи шаклига келгунга қадар ҳаракат қилади.

Агар қон уруғни қабул қилса, ўша қувват шаклча томонга интилади, бунда биричи галда қалб юзага келади. Унинг тузилиши орқали бошқа аъзолар тузилишини

ҳам бошланғич кучини юракдан оладиган томонларини ҳам билиб олиш мумкин. Бордию агар озиклантирувчи қувват билан бирга моддани тайёрлайдиган қувват ишлаб чиқарилса, у ҳолда барча бошқа аъзолар мисоли моданинг аъзосидагидек бўлади. Агар унда шакл берадиган қувват бошқа аъзоларга ўхшаб қолса, у ҳолда эркак аъзосига айланади. Бошқа ҳолларда эса урғочилар тури пайдо бўлади. Ундан кейин урғочисигаям, эркагисигаям бир хил ҳолатда бўладиган нафсоний қувватлар юзага келади.

Бу икки қувват, мөн бунда хотинлик ва эркаклик қувватини назарда тутаяшман, инсонларда фарқли бўлиб, турли-туман бўлади. Кўпчилик ўсимликларда бу иккаласи ҳам уруғидан униб чиқадиған ўсимликлар бўлгани каби, баъзи бир шахсда бу бутунлай бирлашган ҳолдадир. Чунки ўсимликда модда бўлгани каби бу моддани шаклга ҳаракат эттирадиган бир қуввати ҳам бор. Уруғ шаклни қабул қилиш учун ўзидаги қувватни шаклга қараб тартади, у шаклни қабул қилиб олишга интилади. Шаклни қабул қилишга тайёргарликни берувчи хотинлик қуввати бўлади. Шаклга томон бўлган ҳаракатни бергувчи эркаклик қуввати саналади.

Ҳайвонлар ичида ҳам худди шундай хусусиятга соҳиб бўлганлар бўлади. Уларнинг баъзилари борки, буларда хотинлик қуввати тўла-тўқис намоён бўлади. Улар тўла кўрсатилмаган эркаклар қуввати билан бирлашиб кетади. Хотинлик қуввати бу ҳолатда маълум миқдорда ўз вазифасини бажаради, сўнг йўқ бўлади. Шу жиҳатдан хотинлик қуввати ташқи ёрдамга муҳтож бўлади. Бу мисоли тухумини шамолга учириб юборган паррандаларга ўхшаб кетади. Шунга ўхшаш ҳолат кўпчилик балиқларда юз беради, уларнинг моддалари уруғларини сочиб юборадилар, улардан кейин эркаклари улар кетидан юриб, тухумларга намлик сачратадилар. Суюқлик теккан уруғларидан ҳайвонлар чиқади, унга суюқлик тегмаганлари эса бузилади, яъни ўлади.

Аммо инсон ҳоли бундай эмас. Бу икки куч иккита айрим-айрим шахсда бўлади. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хос бўлган аъзолари бўлади. Бу аъзолар уларда бир хилдир, ҳар бир жинсда ҳам бу аъзолар муштаракдир. Уларнинг нафсоний қуввати ҳам, аъзолари ҳам ўшандай бир хил, бунда фақат икки жинсий куч бошқача, холос. Эркаклари иссиқроқ бўлади, ҳаракат этиш ва уриниш аъзолари эркакларда кучли бўлади. Бу жиҳатдан эркаклар бақувват саналади. Руҳий хусусиятлар-

га келсак, газаб ва шиддат каби қувватлар хотин жинсида бўшроқ, эркакларда кучлироқдир. Марҳамат ва шафқат каби хислатлар хотинларда яна ҳам кучлидир. Шундайки, эркаклар орасида туйғулари хотинларникига нисбатан ва ёки хотинлар орасида туйғулари эркакларникига ўхшаган бўлишлиги ҳеч бир монъилиқ ҳам қилмайди. Эркак ва хотинлар шундай қилиб бир-бирларидан айри-айридулар.

Аммо туйғу қуввати, мухаййила қуввати ва потиқа қуввати борасида эркак ва хотинлар орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Ташқи дунёнинг бўладиган таъсири туфайли туйғу қувватларида турли-туман жинслар юзага келади; беш асосий сезги аъзолари туфайли сезиладиган турли-туман турлар пайдо бўлади, улар асосий сезги қувватларида бир-бирлари билан бирлаштириладилар. Бу қувватда майдонга келадиган туйғулар мухаййила қувватида тахайюлнинг кўринишлари (русум) каби юзага келади. Шу билан уларда ҳиссий туйғулар ғойиб бўлганда ҳам улар сақланиб қоладилар. Мухаййила қуввати баъзан уларни бир-бирдан айирмоқ, баъзан эса бир-бирлари билан бирлаштирмоқ борасида тур жиҳатдан бениҳоя таркибда бўладилар. Уларнинг баъзиси тўғри (содиқа), баъзиси эса нотўғри (козиба) бўлади.

28. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИ ҲОКИМИНИНГ ФАЗИЛАТЛАРИ

Бундай шаҳарга ҳоким бўладиган одам (Аллоҳдан бошқа) ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак. Фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиғи шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиятан ўн иккита хислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур. Фозиллар шаҳри ҳокими аввало тўрт мучали соғ-соллим бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни бажаришида бирор аъзосидаги нуқсон ҳалал бермаслиги лозим, аксинча, у соғ-саломатлиги туфайли бу вазифаларни осон бажариши лозим. (Иккинчидан), бундай шаҳар ҳокими табиятан нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошнинг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур. (Учинчидан), у англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тула-тўқис сақлаб қолиши, барча тафсилотларини унутмаслиги зарур. (Тўртинчидан), у зеҳни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билинар-билинмас аломатларини ва у аломатлари нимани англатишини тез билиб, сезиб олиши зарур. (Бешинчи), у фикрини равшан тушунтира олиш мақсадида, чиройли

сузлар билан ифодалай олиши зарур. (Олтинчи), у (устозлардан) таълим олишга, билим, маърифатга ҳавасли бўлиш, ўқиш, ўрганиш жараёнида сира чарчамайдиган, бунинг машаққатидан қочмайдиган бўлиши зарур. (Еттинчи), таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат эмас, аксинча, ўзини тия оладиган бўлиш, (қимор ёки бошқа) ўйинлардан завқ, ҳузур олишдан узоқ бўлиши зарур. (Саккизинчи), у ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлгонни ва ёлгончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур. (Тўққизинчи), у ўз қадрини билувчи ва номус-ориятли одам бўлиши, пастнашликлардан юқори турувчи, туғма олийҳиммат бўлиши, улуғ, олий ишларга интилиши зарур. (Ўнинчи), бу дунё молларига, динор ва дирҳамларга қизиқмайдиган (мол-дунё кетидан қувмайдиган) бўлиши зарур. (Ўн биричи) табиатан адолатпарвар бўлиб, одил одамларни севадиган, истибод ва жабр-зулмни, мустабид ва золмларни ёмон кўрувчи, ўз одамларига ҳам, бегоналарга ҳам ҳақиқат қилувчи, барчани адолатга чақирувчи, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшиликни ва ўзи суйган гўзалликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш тутгани ҳолда ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга муросасиз бўлиши зарур. (Ўн иккинчи), ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур.

Мана шу барча ҳислатларнинг бир одамда жамланиши амри маҳол, зеро бундай туғма фазилатлар соҳиб бўлган одамлар жуда кам учрайди ва улар нодир инсонлардир. Мабодо фозиллар шаҳрида шундай баркамол инсон топилиб қолса, унда юқоридаги фазилатлардан олтитаси, ёки бештаси камол топганида ҳам, у ақл ва заковатда беназирлиги туфайли фозиллар шаҳрига раҳбарлик қила олади. Баъзи маҳалларда фозиллар шаҳрида бундай одам йўқ бўлиб қолганида ҳам (вафот этганида, ёҳуд бошқа жойга кетган вақтида — М.М.) ана шу имом (ҳоким) ёҳуд унинг издошлари (агар мазкур имомдан сўнг бири-кетин шаҳарга бошлиқ бўлсалар) чиқарган қонун ва тартибларга амал қилинади.

Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган ҳислатлар — фазилатлар ёшлиқдан шаклланиган бўлиши зарур. Ана шунда бу кейинги имомда яна олтита фазилат ҳосил қилиниши зарур:

Биричи — донишмандлик.

Иккинчи — аввалги имомлар ўрнатган қонунлар ва

тартибларни хотирида яхши сақлаб қолиш ва уларга амал қилиши учун қувваи ҳофизага эга бўлиш.

Учинчи — агар аввалги имомлар давридан бирор (ёки бир қанча) соҳага тааллуқли қонун қолмаган бўлса, бундай қонунни ўйлаб топиш учун ижод, ихтиро қилиш қувватига эга бўлиш.

Тўртинчи — ҳозирги ҳақиқий аҳволни тез пайқаб олиш ва келгусида юз берадиган, аввалги имомлар кўзда тутмаган воқеаларни олдиндан кўра билиш учун башоратгўйлик ҳислатига эга бўлиш. Бу ҳислат унга халқ фаровонлигини яхшилаш йўлида керак бўлади.

Бешинчи — аввалги имомлар ўрнатган қонунларга, шунингдек, аввалгилардан ибрат олиб, ўзи тўқиб чиқарган қонунларга халқ амал қилиши учун қизғин сўзлаш — нотиклик ҳислатига эга бўлиш.

Олтинчи — зарур ҳолларда ҳарб ишларига моҳирона раҳбарлик қилиш учун етарли жисмоний қувватга эга бўлиш; ҳам жанг қилишни, ҳам саркарда сифатида жангу-жадалга раҳбарлик қилиш учун ҳарбий санъатни яхши билиш.

Мабодо шу ҳислатларнинг барчасини ўзида жамлаган бир одам топилмаса, лекин икки киши биргалашиб, шу ҳислатларга эга бўлишса (яъни бири — донишманд, иккинчиси — қолган ҳислатлар соҳиби бўлса) шу икковини фозиллар шахрига раҳбарликка қўйиш зарур. Мабодо бир гуруҳ одамлар биргаликда ана шу ҳислатларга эга бўлишса (яъни — бирида бу, иккинчисида у, учинчисида яна бошқа ҳислатлар бўлса) ана шу фозиллар гуруҳини юрт раҳбарлигига қўйиш зарур. Шу гуруҳ аъзолари биргалашиб, ўзаро келишиб ҳаракат қилса ҳар бири фозил ҳоким бўлиши мумкин. Мабодо бирор замонда фозиллар шахрида ҳокимлик қилаётган бир ёки бир неча кишида бошқа зарур ҳислатлар бўлсаю, аммо, донишмандлик бўлмаса, фозиллар шахри яхши ҳокимсиз қолади, бундай шахар ҳалокатга юз тутadi.

29. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИНИНГ ЗИДДИ БЎЛГАН ШАҲАРЛАР ҲАҚИДА

Фозиллар шахрининг зидди бўлган шахар — жоҳиллар шахри, беномуслар шахри, айирбошловчилар шахри, адашган, залолатдаги одамлар шахридир. Бу шахарларнинг вакиллари — айрим одамлар ҳам фозилларнинг зидди бўлган одамлардир.

Жоҳиллар шахрининг аҳолиси бахт-саодатга интилмайди, бахт-саодат нималитини билмайди ҳам. Чунки,

жаҳолатдаги одамлар ҳеч қачон бахт тошмаган ва бахт-саодатга ишонмайди ҳам. Фаровонликка келсак, жаҳолатдаги одамлар (ҳақиқий ободликни билмасдан) баъзилар назарида бахту-давлат бўлиб кўринадиган ўткинчи, юзаки нарсаларни, мол-дунёни, жисмоний лаззатларни, хирсу-шаҳватни, обрў, амал, шон-шухратни ҳақиқий бахт, фаровонлик деб ўйлайдилар. Шу неъматлардан ҳар бири жаҳолатдаги одамлар назарида ҳаётдан мақсад, бахт-саодат бўлиб кўринади.

Зотан, (моддий ва руҳий) неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғунлашган чоғдагина ҳақиқий бахт-саодатга эришиш мумкин. Бу неъматларнинг тескараси — тан касалликлари, камбағалчилик, завқ, лаззатлар ва ҳурмат, обрўнинг йўқлиги — бахтсизлик бўлиб кўринади).

Жоҳиллар шахрининг бир қанча турлари бор. Шулардан бири зарурий эҳтиёжлар шахридир. Бундай шаҳар аҳолиси фақат бадан учун зарур бўлган нарсалар: озиқ-овқат, ичимлик, кийим-кечак, турар жой, жинсий алоқа ҳамда шуларга эришиш учун бир-бирларига ёрдам бериш билангина чекланган одамлардир.

Айирбошловчилар шахрининг аҳолиси — тўқчилик ва мол-дунёга эришувда бир-бирларига ўзаро ёрдам беришни ҳаётнинг асосий мақсади деб биладилар.

Разолат (тубанлик) ва бадбахтлик шахри — бундай шаҳар аҳолиси фақат ейиш, ичишда, жинсий алоқада ҳузур-халоватга эришишга, ҳиссий лаззатлар, ишрат, кайф-сафониинг барча турларига интиладилар.

Обрўпарастлар шахри. Бундай шаҳар аҳолиси ўзаро бир-бирларини мақташни, кўкка кўтаришни яхши кўрадилар. Уларни ўзга халқлар сўзда ҳам, ишда ҳам улуғлашларини истайдилар. Бир-бирларининг олдида ёки бегоналар кўзига улугвор, шон-шавкатли бўлиб кўринишни хоҳлайдилар. (Бутун дунёни босиб олишга интилган Румо (Рим) империяси пойтахти шундай шаҳар намунасидир — М. М.).

Амалпарастлар, ҳокимиятпарастлар шахри. Бундай шаҳар аҳолиси — барча халқлар уларга бўйсунишини, ўзлари ҳеч кимга бўйсунмаслигини хоҳлайдилар. Уларнинг фикру-зикри галабалар, футухатлар нашидаситини суришга қаратилгандир.

Шаҳватпарастлар шахри. Бундай шаҳар аҳолисининг ҳар бири эҳтирослари тизгинини жиловламай, исталганча шаҳват нафсларини, тубан майлларини қондиришига интилади.

Жаҳолатдаги шаҳарларнинг ҳокимлари ҳам худди шу шаҳарлар аҳолиси кабидур. Улар ўзи ҳукмронлик

қилган шаҳарларда юқорида санаб ўтилган шахсий иштакларини тинимсиз қондиришга интиладилар.

Жаҳолатдаги шаҳарлар аҳолисининг машғулотлари ҳам юқорида айтилган мақсадларига хизмат қилади.

Беномуслар шахрининг одамлари фозиллар шахри одамларидай бахт-саодатни, ҳақ-таолони, у яратган ҳилқатларни, ақлни ва бошқа нарсаларни биладилар, ва уларга ишонадилар, аммо уларга амал қилмай, юқорида айтганимиз жаҳолатдаги шаҳарларнинг аҳолисига ўхшаб яшайдилар.

Беқарор шаҳар. Бундай шаҳар аҳолисининг назарий қарашлари ва амалий ишлари аввалроқ фозиллар шахри аҳолисининг қарашлари ва ишларига ўхшаш бўлган, аммо кейинчалик бу юртга бегона ғоялар аста кириб олиб, унинг аҳолиси қарашларини бутунлай ўзгартириб юборган.

Адашган шаҳар аҳолисининг фикрича, бахт-саодатга фақат ўлгандан кейин етишиш мумкин. Аммо, бу шаҳар халқининг Аллоҳ-таоло азза ва жалла ҳақида, унинг яратган ҳилқатлари ва фаол ақлга доир фикр-мулоҳазалари, тасаввурлари шу қадар чалкашиб кетганки, бундай тасаввурлар ҳалол яшаш учун асос бўлолмайдиган, бу (чалкаш) тасаввурлар Аллоҳ яратган ҳилқатларнинг сувратларини ҳам аслини акс эттирмайдиган.

Бундай шаҳарнинг биринчи бошлиғи ўзини илоҳий нур соҳиби қилиб кўрсатади, аммо аслида бундай эмас; у ўзининг илоҳийлигини исботлаш учун алдов, риё, кибру-ҳаво билан иш тутайди.

Бундай шаҳарларнинг ҳокимлари фозиллар шахри ҳокимларининг тескарисидир. Шаҳарни бошқариш усуллари ҳам мутлақо қарама-қаршидир. Бу фикр шу шаҳарлар аҳолисига ҳам тааллуқлидир. Фозила шаҳарларнинг бир-бирига издош бўлган имом-бошлиқлари ягона абадий бошлиқнинг ягона руҳини мужассам этадилар. Мабодо бир замонда кўпчилик шундай шаҳарларнинг ҳокимлари яшасалар улар ҳам биргаликда ягона абадий ҳукмдорни, уларнинг руҳлари эса ягона абадий ҳукмдор руҳини мужассам этадилар. Фозиллар шахри одамларидан баъзилари ҳамма учун муштарак — умумий бўлган билимларни ўрганиб иш юритадилар, баъзилари эса фақат муайян мавқедаги одамлар билиши зарур бўлган билимларни ўрганиш ва иш юритиш билан шуғулланадилар. Бу одамларнинг ҳар бири, шундай умумий ва хусусий билимлар ва фаолиятлар орқали саодатга эришадилар. Ҳар бир шахс бахт-саодатга элтувчи фаолият билан қанча узоқроқ ва аввалгидан янада яхшироқ шуғуллана-

верса унинг кўнгли, руҳий ҳолати ҳам шунга мувофиқ комилроқ, фозилроқ бўлиб боради. Гуё моҳир хаттот ҳуснихат билан узлуксиз шугулланаверганида дастхати тобора гўзаллашиб, бундан тобора ўзининг ҳам завқи ошиб бораверганидек, камолот орқали, бахт-саодат топишга интилувчи зот ҳам қалби тобора поклавиб, яхшиликлар қилганига ўзининг ҳам кўнгли ўсиб, завқи ошиб бораверади. Бундай зотнинг кўнгли — руҳи шу қадар юксалиб, гўзаллашиб, баркамоллашиб борадики, энди унинг руҳи моддий таянчларга ёки воситаларга боғлиқ бўлмай, тобора улардан озод бўлиб боради ва охири моддий ҳолатининг вайроплиги ёки йўқолиши баркамол руҳ учун аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Руҳ моддийликдан, ҳайулотдан ажралиб, бошқа бир вужуд шаклига ҳам кирмагач, у энди вужудда юз берувчи турли ҳолатлардан ҳам ҳоли бўлади. Энди бу руҳга нисбатан ҳаракат ёки сукунатда деган фикрларни айтиб бўлмайди. Энди бундай руҳга нисбатан вужудсиз (яъни, соф) руҳларга ишлатиладиган сифатларнинггина қўллаш мумкин. Инсон ақлида моддий вужудларга нисбатан қўллапиладиган барча нарсаларни (ва ҳодисаларни — М. М.) энди вужуддан қутулган руҳга нисбатан қўлланиш мумкин эмас. Руҳнинг бундай ҳолатиши англаш ва тасаввур қилиш мушкул ва гайричадир. (Озод бўлган руҳларнинг бир-биридан фарқи нимада?) Фарқ шундаки, мазкур руҳлар жисмда эканлигида, инсон вужудларининг мизожлари турличалиги туфайли руҳлар ҳам турлича бўлади. Вужудларнинг ҳолати ўзгариши билан руҳлар ҳам ўзгариши табиийдир. Жисмларнинг ўзгарувчанлиги чексиз бўлгани каби руҳларнинг ўзгарувчанлиги ҳам чексиздир.

30. РУҲЛАРНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН ҚўШИЛИШИ

Одамларнинг бир авлоди ўлиб кетгач, уларнинг жисмлари йўқ бўлиб кетадию, аммо уларнинг руҳлари вужуд (қафаси)дан қутулиб, саодатга эришадилар. Сўнг бошқалар уларнинг ўрнини эгаллаб, улар қилган ишларни қиладилар. Бу авлод одамлари ҳам дунёдан ўтгач, худди шундай йўл билан руҳлари аввалгиларининг изидан бориб, қиёфалари (феъл ва фазилатлари), қуввати ва сифати ўхшаш, яқин руҳлар билан қўшилишлари мумкин. Аммо, бир қанча ўхшаш руҳлар бир-бири билан қўшилганларида ҳар қанча кабир (улкан) бўлсалар ҳам (жисмсизлиги туфайли) маконда бир-бирини сиқиб чиқармайдилар. Чунки, улар ҳеч қачон маконни эгалламайдилар

ва руҳларининг қўшилувлари таналарининг қўшилувидай юз бермайди.

Ўзаро яқин (қўнгиляқин) руҳларнинг қанчали қўпчилиги бир-бири билан қўшилса, улар шунча қўп ҳузур-ҳалвоатга эришадилар. (Қўнгиляқин руҳлар бу дунёда, тириклигида бир-бирига яқинлашганларида ҳам роҳат-фароғатга эришадилар — М. М.). Ҳар бир янги келган руҳ ўзига ўхшаш аввалги руҳ билан қўшилганида ҳузур-ҳаловат янада ортади. Шунингдек, кейин келган (ўхшаш) руҳлар қўшилганида аввалги руҳларнинг ҳузур-ҳаловати ҳам янада ортади. Чунки, ўз моҳияти (маъноси)ни топган аввалги руҳ кейин келган (ўхшаш руҳларнинг моҳиятларини қайта-қайта топишдан роҳат-фароғати яна ва яна ортаверади. Руҳларнинг сифатларининг бундай ўзаро қўшилиши оқибатида уларнинг (ақллий) қувватлари миқдор жиҳатидан ҳам тобора ортади. Бундай ҳолатни яна юқорида айтганимиз хаттотнинг узоқ машқ давомида нақшдаги маҳорати ортгани сари бу машгулотдан оладиган завқ-шавқи ҳам ортиб боришига ўхшатиш мумкин. Хаттот изчил равишда маҳорати ортганида ўзи ҳам баркамоллашиб борганидай руҳлар ҳам изчил равишда бир-бирига қўшилганларида (маънавий) кучлари ортиб, баркамоллашиб боради. Руҳларнинг бир-бирига чексиз қўшилавериш имкони бўлгани учун ҳар бир руҳнинг бошқалари билан чексиз қўшилаверишидан оладиган ҳузур-ҳаловати ҳам чексиз ортиб бораверади.

Биздан аввал (бу дунёдан) кетган авлодлар-аждодларимизнинг руҳларининг аҳволоти ҳам худди шундай-дир.

31. КАСБ-ҲУНАР ВА БАХТ ТУШУНЧАЛАРИ ҲАҚИДА

Бахтнинг турли даражаларининг бир-биридан афзаллиги уч хил аломатга қараб аниқланади. Биз қуйида кўриб чиқаётган ҳунар ва санъатларнинг бир-биридан афзаллиги ҳам худди шу аломатларга қараб аниқланади.

Ҳунар ва санъатлар қайси тур ва соҳаларга тааллуқли эканлигига кўра бир-биридан афзал кўринади. Масалан, бўз тўқиш, шойи тўқиш, атторлик, ҳовли супуриш, рақс санъати, фикҳ илми, табиблик ёки сўз санъати бир-биридан қанчалик афзал бўлса бахтга эришув даражалари ҳам шунга ўхшашдир.

Бундан ташқари бир турдаги санъат, ҳунар соҳиблари ҳам малака (миқдори) жиҳатидан фарқлашиши мумкин. Масалан, бир хаттот ўз ҳунарининг кўпгина сирларини билиши, кенг билим эгаси бўлиши мумкин.

Бошқа бири ўз ҳунари сирларини камроқ билиши мумкин. Мазкур ҳунар (хаттотлик)ни яхши эгаллаш учун хаттот тилни, сўз санъатини, ҳуснихатни ва ҳисоб-китоб, риёзиётни пухта билиши зарур. Шу ҳунар эгаларидан бири масалан, ҳуснихатни ва риёзиётни яхши билади, бошқаси тилни, сўз санъатини ва ҳуснихатнинг баъзи жиҳатларини яхши билади, учинчиси — мана шу илмларнинг ҳаммасида моҳир.

Хаттотларнинг сифат жиҳатидан бир-биридан афзаллиги шундаки, масалан, ҳуснихат санъатини эгаллаган икки хаттотдан бири (ўзи таълаган) шу соҳада кучлироқ, бири — кучсизроқ бўлиши мумкин. Бу, сифатдаги афзалликдир.

Бахтлилик даражасига эришувда ҳам инсонлар юқоридагига ўхшаш бир-биридан афзалроқ бўлиши мумкин.

Бошқа шаҳарларнинг аҳолисига келсак, бу одамларнинг феъли ёмон бўлгани учун ҳунарлари ҳам уларнинг кўнгли ёмонлигини тузатолмайди. Ёмон хаттот табиатан бадбахтлиги туфайли ёзуви ҳам тобора ҳунуклашиб бораверади, унинг ҳунари, санъати тобора орқага кетаверади. Фазилатсиз шаҳарларнинг одамлари ёмон феъллари, табиатлари туфайли кўнгиллари — рухлари ҳам ёмонлашиб бораверади. Мабодо улар ана шу ёмон ишларида изчил савий-ҳаракат, тобора куч-ғайрат кўрсатса уларнинг рухлари янада кўпроқ ёмонлашади ва охири майиб-мажруҳ бўлиб қолади. Шу туфайли улар ўзларига ёқадиган ёмон ишлардан ҳузур-ҳаловат оладилар. Вужуди, жисми касал бўлган одам (масалан, безгак тутаетган киши) мижози бузилганидан, ўзига ёқмайдиган таомларни ейишдан ҳузур қилади ва табиатан меъдасига ёқадиган таомлар унга ёқимсиз кўринади; руҳан касал одамлар ҳам ёмон истаклари ва одатлари туфайли бузилган тасаввурларига қараб, ёмон, (ахлоқсиз) феъл-ҳаракатлардан ҳузурланадилар ва гўзал қилиқларни, ишларни ёқтирмайдилар ёки умуман гўзаллигини тасаввур қилолмайдилар. Вужуди касал одамлар ўз касаллигини билмасдан ўзларини соппа-соғ деб ўйлаб, табибнинг маслаҳатларини олмагани каби руҳан касал одамлар ҳам ўзларини соппа-соғ (ва фазилатли) деб ўйлаб, раҳбари, муаллими ёки устозининг насиҳатларига қулоқ солмайдилар.

33. ФОЗИЛЛАР ШАҲРИ АҲОЛИСИНING УМУМИЙ ФИКРЛАРИ

Фозиллар шаҳрининг барча аҳолиси учун умумий бўлган хусусиятлар қуйидагилардир. Биринчидан, улар аслий сабабни ва унинг барча сифатларини билиши за-

рур. Сўнг моддийликдан ташқарида мавжуд нарсаларни ва уларнинг сифатларини, шунингдек, уларнинг фаол ақлга қадар бўлган даражаларини ҳамда улардан ҳар бирининг сифатларини билиши зарур. Сўнг улар самовий хилқатларни ва улардан ҳар бирининг сифатларини, сўнг шу хилқатлардан наstdаги табиий жисмларни, шунингдек, уларнинг қандай вужудга келиши ва йўқолиши ҳамда уларда юз бераётган барча ҳодисаларнинг мукамаллиги, яхлитлиги, мурувват, адолат билан, оқилона эканлигини, бу ҳодисаларда ҳеч бир нуқсон, ҳеч бир адолатсизлик йўқлигини билишлари зарур. Фозил одамлар яна одамзод қандай яралганини (унинг жисмига кирган) руҳнинг хусусиятларини, фаол ақл унинг руҳини қандай қилиб нурлантирганини, шу туфайли инсонда дастлабки тушунчалар пайдо бўлганлигини, у Оллоҳнинг иродасига бўйсуниш ва нималарда эркинлигини билишлари зарур. Фозил одамлар яна шаҳар (давлатнинг) биринчи раҳбари у ёки бу вақт мобайнида йўқ бўлиб қолганида (бирор ёққа кетганида), касаллигида ва ҳоказо), унинг ўрнини боса оладиган раҳбарларни билиш зарур. Фозиллар шаҳри, унинг аҳолиси, уларнинг диллари эришадиган бахт-саодат нима эканлигини билишлари зарур. Улар яна фазилатсиз шаҳарлар ва уларнинг аҳолиси ўлганидан сўнг руҳлари охиратда не кечишини, баъзилари бахтсизлик, фалокатга учраб, баъзилари йўқ бўлиб кетишини, фозиллар шаҳри аҳолиси охиратда неларга эришувини, нелардан сақланишини билишлари зарур.

Шуларнинг ҳаммасини икки йўл билан билиб олиш мумкин: Биринчидан, юқоридаги ҳодисалар аслида қандай мавжуд бўлса, инсон қалбига кўнглига ўшандай ўрнашиб қолса, бошқаларнинг кўнглида (ўшандай ўрнашиб қолса, бу билимлар қиёс ёхуд тақлид асосида вужудга келади. Баъзи одамлар ўша нарсаларни ўзлари ҳис этиш туфайли кўнгулларида шу билимлар вужудга келади.

Фозиллар шаҳридаги донишмандлар бу нарсаларни исботлаш йўли билан ёки дил сезгиси билан билиб оладилар. Донишмандларга ишониб, ихлос қўйиб, уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни донишмандлар билгандай билиб оладилар. Баъзилар эса бу нарсаларни бошқаларнинг тасаввурларича тақлид орқали биладилар. Бундай одамлар табиятан ёки одатларига кўра руҳий билимларни аслида қандай мавжуд бўлса, шундай тушуниш қобилиятига эга эмаслар. Мана шу икки хил тасаввурлар ҳам билим манбаидирлар, аммо донишмандларнинг билимлари, албатта энг яхши билимлардур. Нарса-

ҳодисаларни бировларнинг тасаввурлари орқали тақдидан билувчи одамлар ҳам турлича даражада биладилар.

Шулардан баъзиларининг нарса, ҳодиса ҳақидаги билимлари ўша нарса ёки ҳодисанинг ўзига ўхшаш ёки яқин бўлади. Бошқа баъзиларнинг билимлари ўша нарса-ҳодисадан узоқроқ бўлади. Яна баъзиларнинг билимлари ўша нарса-ҳодисадан яна узоқроқ, баъзиларники ўша нарсадан (ёки ҳодиса ёхуд сифатидан) жуда узоқ, яна баъзиларнинг билими нарса-ҳодиса (ё сифат)дан бениҳоя узоқ бўлади.

Ҳар бир халқнинг, ёки ҳар бир шаҳар аҳолисининг нарса-ҳодисаларга доир тасаввурлари ўзларига таниш тасаввурлардир. Айрим халқларнинг муайян ҳилқат ҳақидаги энг машҳур (кенг тарқалган) тасаввурларда ҳам озми-кўми тафовут, фарқлар бор. Чунки, ҳар бир халқ ўша нарса, ҳодисани ўзича англаб, ўзи акс эттиради. Шу туфайли фазилатли шаҳарларнинг турли халқлари ягона (ҳақ-таолонинг)га ишониб, ягона саодатга ва ягона мақсадга (масалан, охиратда жаннатга муносиб бўлишга) интилсаларда, уларнинг динлари турлича бўлиши мумкин.

Мана шунинг (турли халқлар учун умумий) ҳилқатлар тегишли далиллар билан билиб олинганда, бу ҳилқатлар ҳақида ҳеч қандай баҳсларга, сохта доноликка асосланган баҳсларга ҳам, нарсанинг асл табиатини тушунмай у ҳақда сохта тушунчага эга бўлишдан келиб чиқувчи баҳсларга ҳам ўрин қолмайди.

Ана шу нарсалар ҳақида тақлидий тасаввур ҳосил қилинганида эса баҳсли ўринлар учрайди. Баъзи тақлидий тасаввурларда озроқ бошқаларида кўпроқ баҳсли ўринлар учраши мумкин. Ва ана шу баҳсли, мунозарали ўринларнинг баъзилари ошкора айтилиши, баъзилари яширин қолдирилиши мумкин.

Нарса, ҳодисаларни тақлидий тасаввурлар воситасида ўрганувчи одамлар орасидан баҳсли ўринларни пайқаб, шу ҳақда ўйлайдиганлар ҳам турличадир. Бундай одамлар ҳам бир неча тоифага бўлинадилар.

Раҳбарга, (йўлбошчига, устозга) муҳтожлар. Шундай (устозга муҳтож) кишилардан баъзилари бирор нарса, ҳодиса ҳақида тасаввурларнинг (баҳсли ёки) сохта эканлигини билиб қолса, бошқа ҳақиқатга яқинроқ тасаввур даражасига кўтариладилар ва улар учун шу масалада баҳсли ўрин қолмайди. Агар у мана шу (кейинги) тасаввур билан қаноатланса шу тасаввурда қолаверади. Аммо (қаноатланмаса) у ҳар гал кейинги тасаввурда ҳам нуқсонлар борлигини сезиб қолса, у янада юқорида

босқичга кўтарилади. Мабодо унга барча (кейинги) тасаввурлари ҳам ёлгон кўрина бошласа, у ҳақиқатга етишишга яқинлашади.

Жаҳолатдаги шаҳарлар, (аҳолисини) мақсадларини кўзлайдиган (обрў-иззатга, мол-дунёга, бойликдан роҳатланишга интиладиган) одамлар эса алоҳида тоифадир. Бундай одамлар фозиллар шаҳрида ҳалиги мақсадлар билан яшаш таъқиқланганини кўриб, у ердаги (адолатли) қонунларни бузишга, ҳақиқатга алоқадор нарсалардан узоқлашишга, (бу қонун-қоидалар, тасаввурларни) бузуб акс эттиришга уринадилар. Улар бунга икки йўл билан эришадилар: У юқорида айтилган бахсли ўринларни ўзларича тахмин қиладилар, иккинчидан, сохта донолик ва алдов йўлига ўтадилар. Улар жаҳолатли ва тубан мақсадларига эришувига ҳеч ким тўсқинлик қилмаслиги учун шундай йўлдан борадилар. Бундай одамларни фазилатли шаҳарлар жамоасига қабул қилмаслик керак.

Яна бир тоифа одамлар ҳам борки, улар тафаккури заифлиги туфайли ҳақиқатдан чалғиб кетадилар ва тасаввурларидан қай бири тўғрию, қай бири ёлгон, ажратолмай қоладилар. Улар ҳеч бахс талаб қилмайдиган ҳақиқий тасаввурни ҳам ёлгон деб ўйлайдилар. Улар ҳақиқатни англаш учун яқинроқ борганларида зеҳни заифлиги туфайли чалғиб кетадилар ва ҳақиқатни аслидан бошқача тушуниб, ёлгонни ўзларича ҳақиқат деб ўйлайдилар. Мабодо уларга тасаввурлари ёлгон туйилса, улар ўзларининг тасаввурлари ёлгон эканлиги билмай асл ҳақиқатни ёлгон деб ўйлайдилар. Оқибатда бу одамлар «умуман ҳақиқат йўқ, ҳақиқатга етишдим деганлар ўз-ўзини алдовчилардир, одамларни ҳақиқат йўлидан бошламоқчи бўлган ёлгончи, каззоблар, улар бундай каттароқ мансабга ёки бойликка эришиш мақсадида шундай сўзларни айтмоқдалар» деб ўйлайдилар. Пировард натижада бу тоифа одамларнинг баъзилари ганғиб қоладилар, бошқалари парса ва ходисаларни олисдан кўрувчи ёки тушида (ғира-шира) кўрувчи одамга ўхшаб, ҳақиқат бор-ку ammo, уни билишга одамзоднинг ақли етмайди, деб ўйлайдилар. Бундай одамлар ўзлари билган нарсаларни ҳам бузиб талқин этишга интилиб, эришган нарсаларини ҳақиқат эмас, балки бузиб талқин қилганларини ҳақиқат деб ўйлайдилар.

34. ЖАҲОЛАТДАГИ ВА АДАШГАН ШАҲАРЛАР АҲЛЛАРИНИНГ ФИКРЛАШ УСУЛЛАРИ

Аҳолиларининг диний эътиқодлари хурофий, хато дунёқарашларга асосланган шаҳарларни жаҳолатдаги ёки адашган шаҳарлар деймиз.

Уларнинг баъзилари бундай фикрлашади: баъзи мавжудотлар бир-бирига қаршидир ва бир-бирларини йўқ қилишга интиладилар. Мазкур мавжудотларнинг ҳар бири яшаш шароитида шундай қувваи махфузга эгаки, шу нарса воситасида у қарама-қарши мавжудотдан ўзини ҳимоя қилади ва ўз зотини йўқолиб кетишдан асраб қолади. У, яшаш шароитида яна шундай қувватга эгаки, шу нарса воситасида у ўзига қарши нарсани йўқотиб, ўрнида ўзига ўхшаш мавжудотни пайдо қилади. Ва ниҳоят, унга шундай бир қобилият бериладики, шунинг ёрдамида у турли нарсалардан фойдаланиб, яшаш учун доимий яхши шароит вужудга келтиришга интилади.

Мазкур мавжудотларнинг кўпчилиги ўзларига ато этилган қобилият туфайли қарши иш кўрувчи (туғдирган машаққатларни) енгиб ўта оладилар. Шу тарзда оламдаги ҳар бир мавжудот ўзига қарши ва умуман бошқа мавжудотларни йўқотиб, ўз яшаш шароитини яхшилашга интилади. Бизга шундай кўринадики, оламдаги барча мавжудотлар фақат ўз яшаш шароитларини яхшилаш учун, ўзига фойда келтирмай зарар келтирадиган бошқа барча мавжудотларни йўқотиш учун, фақат ўзининг яхшироқ яшашини таъминлаш учун дунёга келган. Биз ҳаётда жуда кўп ҳайвонларга ташланиб, ўзларига тузукроқ фойда чиқмаса ҳам уларга зарар етказиш ва йўқ қилиш учун ҳамла қиладиган жуда кўп ҳайвонларни кўрамыз. Гўё уларнинг ҳар бири дунёда фақат ўзи яшаш учун, бошқа мавжудотларнинг яшашини унга зарар келтирадигандай, шу ҳайвон борлигининг ўзи учун зарардай, табиат бошқаларни йўқ қилишга интилувчи ҳайвонларни учратамыз. Мабодо, бирор мавжудот бошқа мавжудотларни йўқ қилишни кўзламаганида ҳам, ўз фойдаси учун уларни қийнаб ишлатишга интилади. Баъзи навъдаги мавжудотлар бошқа навъдаги мавжудотлар билан худди шундай муносабатдадирлар. Ҳатто бир навъдаги мавжудотлар ўзаро ҳам шундай муносабатдадирлар. Бу мавжудотлар шундай яралганки, доимо бир-бирига қарши курашиб, бир-бирларига душманлик қиладилар. Энг кучлилари бошқаларига нисбатан мукамалроқ тузилган бўлади. Ҳолиб келганлар ҳам бир-бирини йўқотишга уринадилар, гўё бошқа мавжудотлар номукамалдай, уларнинг борлиги буларга зарар келтирадигандай, ёхуд бошқалар уларга фақат (қулдай) хизмат қилиш учун яралгандай, барчаси бир-бирини эзиб ишлатишга интилади.

Мана шу ходисаларда ҳеч бир тартиб, изчиллик йўқ, деб ўйлашди; мавжудотларнинг (шу феъл-атворларида) турли даражалари йўқ деб ўйлайдилар: бу мавжудотларнинг турли хусусиятлари уларнинг ўз феъл-атворидан келиб чиқмасдан, тартибсиз юзага чиқаверади, деб ўйлайдилар. Биз кузатган маълум мавжудотларда ҳам шу ва шунга ўхшаш ҳодисаларни кўрамиз.

Баъзиларнинг ўйлашича, мавжудотларнинг туғма феъл-атвори шундай. Бу мавжудотлар ўзларининг ақлсиз ёхуд ақлли ҳайвонларга ўхшаш табиатларига кўра, ўз билганларича, эркин ҳолда ҳаракат қиладилар. Шундайларнинг фикрича (табиатан) шаҳарлар бир бирига қарши курашишлари, ўзаро душманлик қилишлари зарур. Уларнинг (фазилатлик) даражалари йўқ, бирлари бошқаларидан ҳурматга сазоворроқ эмаслар, уларнинг ҳатти-ҳаракатларида изчиллик, тартиб йўқ, деб ўйлайдилар. Улар ҳар бир одам ўзидаги барча ноз-неъматлардан ўзи фойдаланиши, шахсий манфаати учун бошқаларга қарши курашиши керак, энг бахтли одам шу курашда душманларни енгиб чиққан одамдир, деб ўйлайдилар.

Мана шу (сабаб)ларнинг ҳаммаси туфайли кўпчилик шаҳарларда жаҳолатдаги шаҳарлар аҳолисининг қарашларига хос фикр-АҚИДАлар келиб чиқади. Баъзилар, одамлар ўртасида табиий ёки ихтиёрий боғланишлар йўқ, ҳар бири одам ўз манфаати учун бошқаларнинг манфаатига зарар етказиши, бири бошқасига бегона бўлиши зарур, мабодо улар бирлашсалар ҳам зарурат, мажбурият туфайли бирлашадилар, ўзаро муросага келишсалар ҳам фақат бири ғолиб чиқиб, бошқалари мағлуб бўлганида келишадилар, деб ўйлайдилар. Бунда улар ташқаридан таъсир этувчи бир куч тазиқида ўзаро келишувга мажбур бўладилар, агар ана шу куч йўқолса келишув ҳам йўқолади, яна бегоналашув пайдо бўлади ва улар тарқалиб кетадилар. Инсониятга хос ҳайвоний ақидалардан бири мана шу ақидадир.

Бошқа баъзилар эса, одамлар айрим ҳолда яшаганларида ёрдамчилар ва хизматчиларсиз ўзларининг ҳаётий эҳтиёжларини қондиролмагани учун, шуларнинг ғамхўрлигисиз яшай олмаганлари учун бирлашиб яшаш фойдалидир, деб ўйлайдилар.

Баъзилар фикрича, бундай бирлашув мажбурлаш, зўрлик билан амалга ошади, ёрдамчиларга эҳтиёжи бор одам бошқа одамларнинг бир гуруҳини ўзига бўйсундиради ва ўша гуруҳни ўзи учун ишлатади. Ўша одам худди шу гуруҳ ёрдамида бошқа гуруҳларни ҳам ўзига бўйсундиради. Бу ҳолда ёрдамчи унга тенг эмас, балки ғо-

либ олдидаги мағлуб ҳолатидадир. Чунончи, ким жисман ва қуроллари билан бошқалардан кучли бўлса ўша бошқа бир одамни ўзига бўйсундиради ва унинг ёрдамида яна бошқа одамни ёки бир гуруҳни бўйсундиради ва шулар ёрдамида яна бошқа гуруҳларни бўйсундиради. Оқибатда ана шу одамда муайян миқдордаги ёрдамчилар пайдо бўлади ва улар турли мавқеларга эга бўладилар. **Ўша одам ўзига етарли миқдорда ёрдамчиларини тўплаб олгач, уларни ўз хоҳиш-истакларининг қуролига айлантиради.**

Бошқа баъзилар ўйлашича, одамлар орасида муайян боғланиш меҳр-оқибат ва келишув бор, аммо улар бу боғланиш, келишув замирида нималар ётишини турлича тушунадилар. Баъзилар инсонлар умумийлиги (жамоа бўлиб яшаши)нинг сабаби уларнинг бир аجدоддан тарқалганида деб билишади. Яъни, бир аجدодга мансуб (кўпчилик) одамларнинг биргалашиб, ўзаро келишиб, бир-бирига ёрдамлашиб яшашларидан мақсад, шу йўл билан бошқа аجدод вакиллари **ениш учун** ва улардан енгилмаслик учундур. Одамлар (турли аجدодлардан) келиб чиқишлари туфайли бир-бирлари низолашадилар ва ёвлашадилар. (Қариндош-уруғлар учун) умумий бўлган аجدод-бобокалонларига кимки яқинроқ турса алоқалари **кучлироқ, шажара атрофидаги шох-бutoқларга тааллуқли авлодларнинг алоқалари кучсизроқ бўладилар.** Энг узоқлари эса яқинлиги йўқолиб борди-келди ўрнига ўзаро адоватлашиб яшашлари мумкин. Ташқи зарурат туғилганида, масалан тасодифий фалокат келиб қолганида ёв ҳужум қилганида улар ёвга қарши курашишлари ўзларини ҳимоя қилишлари учун катта гуруҳларга бирлашадилар.

Баъзилар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғлиқлиги замирида қабила, уруғлик муносабатлари ётади, бир қабиланинг эркаклари бошқа қабиланинг қизларига уйланадилар, нариги қабиланинг эркаклари эса бу қабиланинг қизларига уйланадилар — демак, қариндош-уруғчилик вужудга келади. Баъзилар ўйлашича яна энг биринчи ҳукмдор ўзига бўйсунган (қабила ва уруғ)ларни бирлаштиради ва шу билан ғалабага эришиб, жаҳолатдаги шаҳарлар ёқтирадиган бирор бахт-саодат (масалан, моддий бойликлар)ни қўлга киритади.

Айримлар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғланишлари бирор қасам, битим ва ўзаро иттифоққа асосланади. Бунда ҳар бир шахс (шу иттифоқдаги, битимдаги) бошқа одамларга қарши чиқмасликни, уларни ташлаб кет-

масликни, енгилмасликни ва ғалаба қозониш учун бир-галикда жанг қилиш мажбуриятини ўз айммасига олади.

Яна баъзилар ўйлашича, одамлар ўртасидаги боғланиш робиталари шу одамларнинг хулқ-атвори, табиати, феъли ва тилининг умумийлигига асосланади. Ҳар бир халқ ўзига хос мана шундай хусусиятларга эга. Шу туфайли ҳар бир халқ вакиллари бошқа халқ вакилларига араллашиб, қўшилиб кетмаслиги керак. Чунки, турли халқлар худди ана шу хусусиятлари билан фарқланиб туради.

Бошқалар ўйлашича, одамларнинг ўзаро боғлиқлиги уйлари, умуман яшаш жойларининг умумийлигига асосланади. Ҳар уйдаги одамлар ўзаро яқин алоқаларда бўладилар, яна улар бир кўчада яна бир маҳаллада яшайдилар. Шу туфайли одам аввало қўшниси билан яқин бўлади. Яна у худди шу қўшниси билан бир кўчада, бир маҳаллада, бир шаҳарда ва ниҳоят шу шаҳарни ихтиво этган бир юртда яшайди.

ИЛМЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ТЎҒРИСИДА (ИХСО АЛ-УЛУМ)

**ФАЛСАФИЙ ИЛМЛАРНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРГАН САБАБЛАР,
БУ ИЛМЛАРНИНГ ТАРТИБИ ВА УЛАРНИ ЎРГАНИШ
ТЎҒРИСИДА**

І БОБ

Билки, (оламда) субстанция (жавҳар) ва акциденция (жавҳар бўлмаган, ораз) ҳамда субстанция, акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир.

Акциденцияни беш сезги ҳис этади, улар ўртасида ҳеч қандай восита йўқдир, масалан, кўриш ўзича рангни ҳис этади, шу билан у оқ ва қорани бир-биридан фарқ қилади; эшитиш ўзича баланд ҳамда паст овозларнинг фарқини сезади; таъм-маза сезгиси турли таъмларни қабул қилади, ширин ва аччиқ таъмларнинг фарқини ажратади; тери сезгиси предметларнинг ҳолатини сезади ва уларнинг юмшоқ ёки қаттиқлик ҳолатини фарқ қила олади.

Субстанцияни фақат ақл қабул қилади ва бунда акциденция ақл учун воситачи бўлиб хизмат қилади. Ақл ранглар остида шу рангга эга бўлган нарса борлигини, овоз кетида овози келаётган нарса мавжудлигини билади, ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам шунинг кабидир.

Сўнг мен субстанция ва акциденциядан қандай қилиб илмларнинг келиб чиққанлиги ва қандай қилиб улар мустақил равишда мавжуд эканликларини исботлашга ўтаман.

(1) Сонлар тўғрисида илми келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлайманки, бирликлардан вужудга келувчи саноксиз ва жуда кўп миқдорни ташкил қилувчи сон субстанциянинг турли усуллар билан қисмларга ажралиши ва унинг турли бўлақлардан иборатлиги натижа-сида келиб чиққандир. Субстанция ўз табиати жиҳатидан чексиз даражада бўлақларга ажралиб кета олишлиги

сабабли, сон ҳам ўз табиати жиҳатидан чексиздир. Сон тўғрисидаги илм — бу субстанция бўлакларини бир-бирига кўпайтириш, бирини иккинчисига бўлиш, бирини иккинчисига қўшиш, бирини иккинчисидан айириш, агарда бу бўлакларнинг негизи бўлса, негизини топишга ва уларнинг мувозанатини аниқлашга қаратилган илмдир. Соннинг қандай келиб чиққанлиги, унинг вужудга келиши ва кўпайиши уни мустақил мавжудлик даражасига олиб келган, имкониятдан воқеликка ҳамда йўқликдан борлиққа айлантирган сабаб нимадан иборат эканлиги юқорида айтилганлардан аниқ кўриниб турибди. Бу илмни юнон донишмандлари арифметика деб атайдилар.

(2) Ўлчаш тўғрисидаги илмни келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлаб айтаманки, субстанция, юқорида айтганимиздек, кўп бўлакларга ажрала бошлагандан сўнг, бу бўлакларнинг ҳар бирига маълум фигура (қийфа) шаклини берди ва маълум тартибда жойлаштира бошлади.

Шундай қилиб, доиралар, уч бурчаклар, тўрт бурчаклар, беш бурчаклар вужудга келди, шу йўсинда фигуралар бўлинган субстанция бўлаклари асосида вужудга келган сонларнинг тартибига биноан чексиз равишда кўпая борди. Шундай қилиб, бу бўлакларни ўзида бириктирган фигураларни била оладиган илмга муҳтожлик туғилди. Бу илм туфайли биз фигураларни солиштириб кўриб, уларнинг умумий ўлчовларини тона оламиз; бу илм туфайли бирор фигуранинг бошқасига ўхшаётлигини аниқлаймиз; бу илм туфайли қайси фигура қайсисининг ичига киришлиги ва қайсисини ўз ичига олишлиги ҳамда фигуранинг, шунингдек, бонқа хоссаларини била оламиз. Бу илм ўлчов илмидир. Демак, ўлчовчи илм — бу шундай илмки, унинг ёрдамида биз ўлчовни биламиз ва чизиқларни, жисмлар юзасини ва жисмларни ўзаро таққослаб кўра оламиз. Бу илм юнонча геометрия дейилади. Шундай қилиб, ўлчов тўғрисидаги илмнинг қандай қилиб келиб чиққанлиги, унинг қаердан вужудга келгани, уни имкониятдан воқеликка, йўқликдан борлиққа айлантирган сабабларнинг нимадан иборат эканлиги юқоридагилардан маълумдир.

(3) Юлдузлар ҳақидаги илмни келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлайманки, субстанция ўз табиати билан ҳаракатдадир ва бу ҳаракат уч турга бўлинади, хусусан тез ҳаракат, секин ҳаракат ва ўртанча ҳаракат. Бундан субстанция ҳаракатларини ва бу ҳаракатларни солишти-

рувчи ўлчовни билишга қаратилган илмга эҳтиёж туғилди: бу осмон ҳаракати тўғрисидаги илмдир. Бу илм туйқайли биз планеталарнинг йўлини, ўз осмонларида рўпара туришларини, уларнинг ҳаракати, чекинишлари ва тўхташларини билиб оламиз. Лекин биз буларни олдинги икки илм — арифметика ва геометрия ёрдамидагина била оламиз, бу илмларсиз бундай билимга эришиш қийингина эмас, балки мумкин ҳам эмасдир. Юнонлар бундай илмни астрономия деб юритадилар.

(4) Мусиқа илмини келтириб чиқарган сабабларни билиш ҳақида сўз.

Мен тасдиқлайманки, субстанция ҳаракатга эга бўлгандан сўнг овозга ҳам эга бўлди ва бу овоз уч турга бўлинади, хусусан, баланд, паст ва ўртанча. Бундай овозлар ҳақида бизга номаълум бўлган нарсалар қолмаслик даражада баланд, паст ва ўртанча овозларни билишга қаратилган илмга эҳтиёж туғилди. Бу овозлар тўғрисидаги илмдир.

Бу илм шу маънода фойдалики, у ўз мувозанатини йўқотган (одамлар) хулқини тартибга келтиради, мукамалликка етмаган хулқни мукамал қилади ва мувозанатда бўлган (одамлар) хулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм тапанинг саломатлиги учун ҳам фойдалидир, чунки тана касал бўлса, руҳ ҳам сўлади, тана тўсиққа учраса, руҳ ҳам тўсиққа учрайди. Шунинг учун овозларнинг таъсири билан руҳни соғайтириш ёрдамида тана соғайтирилади, руҳ эса ўз кучларининг тартибга солиниши ва ўз субстанциясига мослаштирилиши орқали соғаяди. Бу илмнинг уч асоси бордир: банд, мелодия (оҳанг) ҳамда куй ва бошқа аъзолар ҳаракати. Банд ақлий тушунчаларни маълум тартиб-тенгликка келтириш учун кашф қилинган, мелодия паст ва юқори овозларни маълум тартиб-тенгликка солиш учун кашф этилгандир, бу ҳар икки асос эшитиш сезгисига бўйсунди. Қўл ва (баданнинг) бошқа аъзолари ҳаракати кўриш сезгисига бўйсунган; улар шундай ва ўзаро таққослаб кўриш лозим бўлган шунга ўхшаш ҳаракатларни банд ва овоз билан мослаштириб туриш учун яратилгандир. Қўл ва (бадан) аъзоларининг ҳаракати ҳақидаги илм бу икки муҳим сезгига, яъни эшитиш ва кўришга бўйсунди. Шундай қилиб, мусиқа илмининг қаердан ва қандай қилиб келиб чиққанлиги аниқланади.

Бу билан педагогик, яъни тарбияловчи илмлар деб аталувчи илмлар тугайди. Юқорида (кўрсатилиб ўтилган) тўрт илм шунинг учун ҳам тарбияловчи илмлар деб аталадики, улар бу илмларни ўрганувчиси тарбиялайди, уни

янада нафис қилади ва унга сунгги илмларни ўрганишнинг йўл-йўриқларини кўрсатади.

(5) Табиатшунослик илмини келтириб чиқарган сабабни билиш ҳақида сўз.

Мен айтаманки, субстанция баъзан қизаради, баъзан оқаради, баъзан узаяди, баъзан қисқаради, баъзан кўпаяди, баъзан камаяди, баъзан туғилади (баъзан ўлади), баъзан касал бўлади, баъзан соғаяди — шундай экап (субстанциянинг) бу ўзгаришларини кўрсатиб бера оладиган илмга эҳтиёж туғилади. Бу илм бизга бундай ўзгаришларни, уларнинг қандайлигини, омиллари ва сабабларини кўрсатиб беради. Бу илм ёрдамида биз агарда истасак зарарли натижаларнинг олдини оламиз ёки зарарли натижаларни кучайтира оламиз. Бу илм табиат тўғрисидаги, яъни ҳаракат ва ўзгаришлар тўғрисидаги илмдир.

Унинг келиб чиқишини қидирадиган бўлсак, биз тўрт унсур, хусусан — олов, ҳаво, сув ва тупроқ мавжудлигини аниқлаймиз. (Бу тўрт стихия) ой доираси остидаги субстанциянинг массасини ташкил қилади; уларнинг сифатлари тўртта, хусусан — иссиқ, совуқ, намлик ва қуруқлик — булар субстанциянинг акциденциясини вужудга келтириб, ҳаракат ва ўзгаришни келтириб чиқаради (яъни ҳаракат ва ўзгаришда бўлади).

Бу тўрт негиздан олдинги тўрт педагогик (тарбиявий) илмлар билан бир қаторда ой остидаги дунёга оид бўлган илм вужудга келди.

Илк донишмандларнинг кўрсатишларича, бу илм саккиз қисмдан иборатдир: булар прогностика (яъни об-ҳаво илми), медицина, физикадан келиб чиқувчи пиромантия, образлар ҳақидаги илм, агрокультура, навигация, нарсаларнинг бирини иккинчисига айлантириш тўғрисидаги илм бўлган алхимия ва ойналар тўғрисидаги илм.

Табиат тўғрисидаги бу илм педагогик илмларга нисбатан бой ва кенгдир. Бу илм энг кенг илм бўлиб, ўзидан олдин келувчи илмларга муҳтождир. Ўз фазилатлари ва ўрганиш тартиби жиҳатидан, хусусан, прогностика ва медицинани алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Олдинги илмларни эгалламай туриб, ҳеч ким бу илмларга ёндоша ололмайдиган ва уларни тўлиқ ўргана олмайдиган.

Ой ости дунёдаги мутлақ субстанциянинг барча акциденцияларини билиш ҳамда кўпайиш ва камайиш асосида шакллари ўзгарувчан субстанция массасини тўлиқ билиш (табиат тўғрисидаги) бу илм билан тугайди.

Энди олий субстанциянинг массаси тўғрисидаги илм

қолди, холос, чунки унинг (яъни олий субстанциянинг) жойлашуви ва акциденцияларини юқорида кўрсатилган илмлар ўрганади: олий субстанция деганда, мен табиий ҳаракат билан ҳаракатланувчи ва айланувчи сферани тушунамани, бу сфера марҳаматли худонинг қудрати, донолиги ва иродасига кўра бу дунёнинг тузилишига ёрдам беради.

Табиат тўғрисидаги илмнинг қандай ва қаердан келиб чиққанлиги юқоридагилардан маълумдир.

(6) Худони билиш тўғрисидаги илм бўлмиш илоҳиётни келтириб чиқарган сабабни билиш ҳақда сўз.

Мен тасдиқлаб айтаманки, биз юқорида эслаб ўтган ва моҳиятини кўриб ўтган олий субстанция бизни унинг массаси ва унинг ўзини ўрганишга олиб келади. Шундай қилиб, осмон субстанцияси ва унинг ичидаги субстанциялар, хусусан, юлдузлар, уларнинг жойлашувидаги тафовутлар ва тенгсизлик ўлчовлари ҳақидаги илм вужудга келди. Табиат ҳақидаги илм шу йўсинда келиб чиқди.

Шундан сўнг, бу субстанциянинг ижодчиси борми ёки уни ижодчисиз ҳам тасаввур этиш мумкинми, у абадийми деган масалаларга ҳамда муҳокама юритишда машқ қилмаган, илмларни ўрганмаган, табиат ҳақидаги илмни ҳам, мантиқий асослашни ҳам билмайдиган одамлар тасдиқлаганидек, бу субстанциядан олдин ҳам, сўнг ҳам ҳақиқатда ҳеч нима йўқми, унинг боши ҳам, охири ҳам йўқми деган масалаларга ўтамиз. Бу масалаларни ўрганиш худони билишнинг ҳамма (худо) томонидан субстанция ва акциденциянинг яратилганлигига иқдор бўлишнинг сабаби бўлади. Бундан худо мавжудотига олиб келувчи ва уни билишга ундовчи фикр келиб чиқади, чунки у бордир. Бу илм табиатдан юқори турган илм — метафизика ёки илоҳият илми деб юритилади. Бу илм барча илмларнинг якуни ва охиридир. Ундан сўнг бирор нарсани текширишнинг зарурияти қолмайди, бу ҳар қандай тадқиқотнинг мақсадидирки, бундай тадқиқот осойишталик ҳолатига келади.

Юқоридагилардан илоҳиёт илмининг қандай вужудга келганлиги ва келиб чиққанлиги маълум бўлади. Шунингдек, ундан олдин келувчи бошқа илмларнинг ҳам қаердан келиб чиққанлиги маълумдир. Маълумки, улар сезгилар орқали қабул қилинувчи ва ақл орқали охиригача билинувчи субстанция ва у билан бирга бўлувчи акциденцияларнинг жойлашуви муносабати билан вужудга келгандир.

Юқорида айтганларимизнинг ҳаммасини, фикрни қандай ифодалаш, қандай таълим бериш ва қандай таълим олиш (масалаларидан) мавҳумлашган ҳолда умумий муҳокама ёрдамида топдик. Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу ҳақдаги илмларнинг энг биринчиси, жисмларга, яъни субстанция ва акциденцияларга исм берувчи тил ҳақидаги илмдир деб тасдиқлайман.

Иккинчи илм грамматикадир: у жисмларга берилган исм (ном)ларни қандай тартибга солишни ҳамда субстанция ва акциденциянинг жойлашишини ва бундан чиқадиган натижаларни ифодаловчи ҳикматли сўзларни ва нутқни қандай тузишни ўргатади.

Учинчи илм логикадир: у маълум хулосалар келтириб чиқариш учун логик фигураларга биноан қандай қилиб дарак гапларни жойлаштиришни ўргатади, бу хулосалар ёрдамида биз билинмаган нарсаларни билиб оламиз ҳамда нима тўғри ва нима ёлгон эканлиги ҳақида ҳукм чиқарамиз.

Тўртинчи илм шеърят илми (поэтика)дир: у нутқларни (яъни сўзларни) фазилат ва изчиллигига қараб қандай тартибда жойлаштиришни, яъни (сўзларни) муносиблиги ва туроғига қараб, масала, тўрттадан, олтитадан ёки саккизтадан жойлаштиришни ўргатади. Бу сонлар (яъни 4, 6, 8 тадан бўлиши) якуновчи ва бу мақсад учун энг муносиб сонлардир.

Шунинг учун ҳам қунт билан кузатиб муҳокама қилганики, токи бу руҳингни донолик лаззатидан тоттиришга, ҳақиқатга муҳаббатингни қўзғотишга боис бўлсин, чунки агар худо истаса, шу йўл билан сен айрим яширин ва ўзинг учун бахт келтирувчи нарсаларни тушуниб олурсан.

III БОБ

Мулоҳазаларимизнинг якуни сифатида яратилган нарсаларда субстанция ва акциденциядан бошқа ҳеч нима йўқлигини қандай қилиб исботлаш мумкинлиги устида тўхтаб ўтамиз.

Мисол сифатида айтамизки, олма — бу субстанция, унинг қизиллиги эса акциденция, чунки исботлаш умумий характерга эгадир. Демак, мен яратилган нарсаларда олма ва унинг қизиллигидан бошқа ҳеч нима йўқдир, деб тасдиқлайман. Бу исботлашнинг (мазмуни) — барча мавжуд нарсалар ёки ўз зоти билан мавжуд, (ёки ўз зоти билан мавжуд эмас) демакдир. Бу (иккига) бўлиш зиддият орқали бўлиш бўлиб, бунга кўра ўртанча (бирор ҳолни, яъни икки зид томоннинг ўртаси)ни фикр қилиш ва тушуниб олиш мумкин эмас. Ўз зоти мавжуд (нарсалар)ни субстанция (жавҳар) деб аталади, масалан, олма ва шунга ўхшаш барча жисмлар. Ўз зоти билан мавжуд бўлмаган (нарсалар)ни акциденция (ораз) деб атаймиз, масалан, олманинг қизиллиги ва шунга ўхшаганлар. Бундан келиб чиқадики, барча вужудга келтирилган нарсалар ёки субстанция, (масалан, олма) ёки акцидентиялар, (масалан, олмадаги қизилликдап иборат бўлар экан). Биз исботламоқчи бўлган фикримиз ана шулардир.

Энди эса нарсаларни ижод этувчи шу нарсалардан ташқарида эканлигини, борлиқни тақдим этувчи ундан фарқ қилишлигини, бу (ижодчи) худо эканлигини, субстанция ва акциденцияни яратувчи эканлигини ва ундан бошқа худо йўқ эканлигини исботлаш қолди.

Лекин ёрқин белгилар ва ишонарли гаройиботларнинг мавжудлиги туфайли бу (масала) энг тажрибали одамларга аниқ бўлганлиги сабабли биз буни исботлаб ўтирмоқчи эмасмиз, чунки бу бизнинг вазифамизга кирмайд.

IV БОБ

Сенга маълумки, беш материя (модда) бордир, яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмон. Осмон ўз табиати билан ҳаракатда бўлганлиги сабабли у қолган тўрт материяни ҳаракатга келтиради, уларни аралаштиради ва қўшади, осмон бўлмаганда эди, улар ҳаракатга келмаган бўлар эди ва ўзаро қўшилмас ҳам эди.

Ой ости дунёдаги субстанция ҳаракат ва бу материяларнинг аралашуви туфайли турли хил фигураларга эга бўлади; акциденция акциденция билан, шакл шакл билан, фигура фигура билан алмашинади, натижада уч бурчак тўрт бурчак билан алмашади, ер сувга, оқ қорага айланади ва бошқалар. Субстанциянинг ўзи эса ўзгармайди; акциденциянинг субстанцияга ўтиши унинг моҳиятига зарар етказмайди; акциденцияларнинг алмашуви субстан-

цияларни парчалаб юбормайди, фақат унинг акциденцияси парчаланади, холос.

Осмоннинг бешинчи материя эканлигининг исботи шундаки, осмон совуқ ҳам эмас, иссиқ ҳам эмас, нам ҳам эмас, қуруқ ҳам эмас, енгил ҳам эмас, огир ҳам эмас. Демак, унинг табиати бу тўрт материядан ташқарида экан.

Илмларнинг энг кескин бўлиниши шундан иборатки, улар осмон ҳақидаги илмга, осмон остидаги нарсалар тўғрисидаги илмга ва улардан ташқарида бўлган нарсалар тўғрисидаги илмга бўлинадилар.

Осмон қамраб олган, яъни ой ости дунёдаги субстанциянинг массаси олов, ҳаво, сув ва ердан иборатдир. Бу субстанция доим яхлитдир; фақат унинг тўрт сифатдан, яъни иссиқ ва совуқ, намлик ва қуруқликдан иборат бўлган акциденцияси ўзгаради, холос. Масалан, озиқ-овқат шарбати (аста-секин) қонга айланиб, рангини ўзгартиради, аммо ўзи ўзгармай қолаверади; сўнг эса у танага айланади; у ўзи ўзгармай қолаверса ҳам, бошқа фигура қабул қилади ва бошқа рангга киради. Шунингдек, хурмо дарахти, хурмо данаги ва одам ҳам ўтувчи субстанциядан иборат бўлиб, фақат фигураси ва акциденцияси ўзгаради. Шу сабабдан ой ости дунёдаги субстанция ўткинчи (яъни ўлиб йўқолувчи) субстанция деб аталади. Осмон субстанцияси эса ўзгармайди. У фақат жойини ўзгартиради, холос. Кўп миқдордаги фигура ва шаклларни қабул қилмайди. Осмон массасининг бу ўткинчи субстанция массасидан ташқарида эканлиги шу тартибда исботланади.

Булардан (яъни осмон ва ой ости субстанциясидан) ташқарида мавжуд бўлган нарса массага ҳам, материяга ҳам, акциденцияга ҳам эга эмас, у субстанциядан ҳам, акциденциядан ҳам ажралган (мустақил); бу фақат марҳаматли ва барча зотлардан олий бўлган худодир.

ФОРОБИЙ ҲИҚМАТЛАРИ

Инсон яхши тарбия кўрмаган ва турмушда тажриба орттирмаган бўлса, у кўп нарсаларни назарга илмайди ва улардан жирканади.

* * *

Ҳар кимки илм-ҳиқматни деса, уни ёшлигидан бошласин, соғсаломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, хиёнат, макр ва ҳийладан узоқ бўлсин, диёнатли бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдов ва потиқ бўлсин, илмли ва допо кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар тўғрисида билимни эгалласин.

* * *

Ақлли деб шундай кишига айтамызки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга фазилати ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақлли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин.

Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишда зўр истеъмолга эга; ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зеҳн-идрокка эга бўлганларни ақлли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим.

Дунёда сабаблари жуда ҳам узоқда бўлган ва шунинг учун ўрганилмаган ҳодисаларнинг мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Одамлар бундай ҳодисаларни тасодифан воқе бўлган номаълум, лекин мумкин бўладиган ҳодиса деб биладилар. Масалан, қуёш нури нам ер устидан йўналса, ундан кўп буг кўтарилади, булутлар вужудга келади ва ёмғир, ҳаво бузилади, тирик жисмлар чириб парчаланadi, айримлари ўлади.

Табиблик касбининг мояси — инсон тани ва унинг аъзосидир. Унинг мақсади шу аъзолар учун керакли бўлган соғломликни ҳосил қилиш ва уларни касал бўлишдан сақлашдир.

Табиблик учун зарур бўлган фаолият агар киши соғ экан, унинг соғлигини давом эттиришдир, агар у касал бўлса, соғлигини тиклашдир. Бу ишни асбоб ва воситаларсиз амалга ошириш мумкин эмас. Табиблар соғлиқни, касалликнинг турларини аниқлайдилар ва шу касалликларнинг ҳар бири учун дори-дармон топадилар.

Табиблик ҳунари етти турли билимни ўз ичига олади:

- 1) инсон аъзоларини айрим-айрим ўрганиш;
- 2) саломатлик ҳолати ва турларини, уларнинг таъсирланиши, ўзгаришини билиш;
- 3) турли касалликларнинг сабаблари ва улар билан боғлиқ бўлган тасодифий ҳодисаларни ўрганиш;
- 4) саломатлик ва касалликнинг белгилари, сабаблари, далиллари ҳам бутун баданда, айрим аъзода кўринадиган касаллик аломатларини ўрганиш ва билиш;
- 5) содда ва мураккаб дориларни билиш ва табиблик ҳунарида ишлатиладиган асбобларни ўрганиш ва ишлата олиш;
- 6) соғлом баданда саломатликни сақлаш учун зарур бўлган қонун-қоида, ҳаракатларни ўрганиш ва билиш;
- 7) баданда соғлиқ-саломатликни тиклаш учун зарур бўлган қонун-қоида ва шу ҳаракатларни билиш.

Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли

ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мапа шу маълумотга до-
пр фанни фалсафа деймиз...

Фалсафа билими очиқ-ойдин ишончли далил-ҳужжат-
ларга эга бўлади. Одамлар фалсафа йўли билан исбот
этилган мавжуд нарсга ҳақида тўла ишонч ва қаноатга
эга бўладилар.

...Файласуфнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига
лойиқ бўлиши керак. Шунингдек, ўз халқининг раъйини
ва ўз халқида бўлган энг яхши урф-одатларни қат-
тиқ тутган бўлиши керак.

...Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хис-
латлари билан бу айтилган шартларга жавоб бера олса,
шундан кейин у фалсафа билимини ўрганишга ва уни
бошқаларга ўргатишга киришуви мумкин.

* * *

Энди инсоннинг касб-ҳунар ва санъатдаги фазилати-
га келсак, бу фазилат туғма эмасдир, акс ҳолда унинг
фикрий фазилатида мутлақо куч ва улуғлик бўлмас эди.
Агар касб-ҳунар фазилати туғма бўлганда, подшоҳлар
ҳам ўзлари истаб ва ҳаракат қилиб эмас, балки подшоҳ-
лик уларга фақат табиий равишда муяссар бўлган, та-
биат талаб қилган тиббий мажбурият бўлиб қолар эди.
Назарий ва буюк фикрий фазилат, улуғ туғма фазилат
ва улуғ (касб-ҳунар) фазилати одат-малака бўлиб қолган
одамда бу фазилатлар иродани ҳосил қилишнинг ва одат-
га айлантиришнинг сабаби бўлади. Бундай одамлар чек-
сиз ва жуда кучли табиат ва ирода эгаларидирлар.

Агар инсонда мана шундай гўзал хусусиятлар ёки
фазилатлар бирлашса, уйғунлашса, шундан сўнг у ўзи-
дагидек гўзал фазилат ва иродани халқлар ва шаҳар
аҳлларида ҳосил қилиш йўлини ўрганиши керак. Лекин
халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русум,
касб-ҳунар одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан
зўр куч ва қудрат талаб қилинади. Бу икки йўл билан,
яъни таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади.
Таълим деган сўз халқлар ва шаҳарликлар ўртасида
назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқ-
лар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-ҳунар
фазилатларини бирлаштириш деган сўздир.

Таълим сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса
амалий иш ва тажриба билан ўрганишдир, яъни шу халқ,
шу миллатнинг амалий малакалардан иборат бўлган иш-
ҳаракатга, касб-ҳунарга берилган бўлишидир. Агар улар
иш, касб-ҳунарга берилган бўлсалар, касб-ҳунарга қизиқ-

салар, шу қизиқиш уларни бутунлай касб-ҳунарга жалб этса, демак, улар касб-ҳунарнинг чинакам ошиғи бўладилар.

Мақсадни амалга оширишда жаҳд ва ғайрат мўлжалланган ишни бажаришга эър таъсирга эгалар. Назарий билимларни ё устозлар, ёки ҳикматлар ўргатадилар.

* * *

Ёшлар юқорида айтиб ўтилган нарсалар: касб-ҳунар, иш тажриба, жаҳд ва ғайратга эга бўлганлари ва шу нарсаларни ўз вужудларида сингдирганларидан сўнг, уларни аста-секин эгаллай борадилар ҳамда юқорида айтиб ўтилган фазилатларни аниқлаб бориб, назарий билимларнинг ҳаммасида мантиқий фикрлаш йўлини ишлатишга одатланадилар. Шу тартибда болаларга ўргатиш йўли билан улар камолга етгунча ана шу фазилатлар аниқланади ва тарбия қилинади.

* * *

Амалий фазилатлар ва амалий санъат (касб-ҳунар)лар ва уларни бажаришга одатланиш масаласига келганда, бу, одатда, икки йўл билан ҳосил қилинади: булардан биринчиси — қаноатбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида ҳосил қилинади, малакалар вужудга келтирилади, одамдаги ғайрат, қасд-интилиш ҳаракатга айлантирилади.

Иккинчи йўл (ёки усул) — мажбур этиш йўли. Бу усул гапга кўнмовчи қайсар шахарликлар ва бошқа шахарий халқларга нисбатан ишлатилади. Чунки улар эътишакларича сўз билан ғайратга кирадиганлардан эмаслар. Улардан бирортаси назарий билимларни ўрганишга киришса, унинг фазилати яхши бўлади. Касб-ҳунарларни ва жўзъий санъатларни эгаллашга интилиши бўлмаса, бундай одамларни мажбур этмаслик керак. Чунки шахар халқларига тарбия беришдан мақсад — уларни фазилат эгаси қилиш ва санъат аҳлларига айлантиришдир.

* * *

Дарҳақиқат, ҳар бир моддий нарса, сўзсиз, ўз вужудига, ўзига хос бўлган мартаба энг юксак камолотга эришиш учун борлиққа келган. Инсонга хос бўлган бу камолатнинг номи энг етук бахт-саодат деб аталади. Бу бахт-

саодат шу юксак камолотга эришиш йўлида бўлган ҳар турли жузъий нарсаларни ўзида бирлаштиради. Жузъий нарсалар энг етук бахт-саодатга олиб боровчи ғазилатли санъат (касб-ҳунар)лардир. Халқлар ва шаҳар аҳллари-ни тарбиялаш учун касб-ҳунарни эгаллашга ва камолатга эришишга ўз ихтиёрларича ҳавас билан интилган кишилар ҳақиқий ғазилат эгалари, ҳақиқий санъат аҳллари-дир.

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг ғаоллияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди.

* * *

Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганликлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

* * *

Ўзида ўн икки туғма хислатни бирлаштирган кишигина ахлоқли одам бўла олади:

(биринчидан), бундай одамнинг барча аъзолари шу даражада мукамал тараққий этган бўлиши зарурки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча ишларини осонлик билан амалга ошира олсин;

(иккинчидан), барча масалани, муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушуна оладиган, унинг маъносини англай оладиган, сўзловчининг мақсади, айтилган фикрининг чинлигини тезда пайқай оладиган бўлсин;

(учинчидан), хотираси жуда бақувват бўлсин, кўрган-эшитган, сезган нарсаларининг бирортасини ҳам эсидан чиқармай, ёдида сақлаб қоладиган бўлсин;

(тўртинчидан), сеҳни шу даражада тез ва ўткир бўл-

спинки, бирор нарсанинг аломатини сезиши билан бу аломат нимани билдиришлигини тездан билиб олсин;

(бешинчидан), сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини раво ва равшан баён эта олсин;

(олтинчидан), билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билимини чарчасини сезмасдан осонлик билан ўзлаштира олсин;

(еттинчидан), овқатланишда, ичимлик истеъмол этишда очкўз бўлмасин, табиати қимор ўйинларини ўйнашдан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандликдан жирканадиган бўлсин;

(саккизинчидан), ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ёлғон ва ёлғончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин;

(тўққизинчидан) руҳининг ғурури ва виждонини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга ишлатиладиган бўлсин;

(ўнинчидан), дирҳам, диноҳ ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин;

(ўн биринчидан), ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга, адолатсизликка, жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин, ўз одамлари ва бошқаларга адолатли бўлсин, гўзал ва яхши ҳисобланган нарсаларни барчага тақдим этган ҳолда одамларни адолатга тарғиб этадиган, адолатсиз оқибатларини йўқотадиган, уларга йўл қўймайдиган бўлсин;

(ўн иккинчидан), адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдида қайсарлик қилиб, ўзи билармонликка берилмасин, лекин ҳар қандай адолатсизлик, пасткашлик олдида лафзли бўлсин, ўзи зарур деб билган нарсасини амалга оширишда қатъийлик кўрсатсин, қўрқмас, жасур бўлсин, қўрқин ва ожизликни билмасин.

Ҳақиқий бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам қилувчи кишиларни бирлаштирган шаҳар — фазилатли шаҳардир, бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси — фазилатли жамоадир.

Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ — фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади.

Одамзод ибтидосидан бўлмиш қувватлар, масалан, сўзлаш қуввати, танлаш қуввати, хаёл қуввати, сезиш қувватларидир. Булардан сўзлаш қуввати шундай қувватки, унинг ёрдамида инсон билим ва ҳунар эгаллайди, унинг ёрдамида хулқ-атворидаги хунук ва гўзал ҳаракатларни ажрата билади ва бажарилиши зарур бўлган бўлмаган ишларни адо этади, шу билан бирга зарарли ёки фойдали нарсани, лаззатли ва аччиқ нарсаларни фаҳмлайди.

Танлаб олиш хосиятига келсак, бунинг ёрдамида инсон бирор нарсани истайди ёки ундан қочади, унга берилади ёки ундан жирканади, ундан таъсирланади ёки тортинади. Бунинг натижасида нафрат ва муҳаббат, дўстлик ва душманлик, қўрқинч ва қўрқмаслик, ғазаб ва розилик, шаҳват ва миннатдорлик каби ҳис-туйғуга оид ҳолатлар пайдо бўлади. Хаёл этиш хосияти эса ҳис этилган, сезилган нарсалар кўздан йўқолгандан кейин унинг шакли ва қиёфасини хотирада сақлаб қолишдир. Уйқу ёки уйғоқлик пайтларида бу қиёфаларнинг қўшилиб кетиши ёки бўлиниб, ажралиб кетиши натижасида уларнинг баъзилари чин ва баъзилари ёлғон бўлади.

Ҳис этиш (сезиш маъносида.—М. Х.) хусусиятларининг фаолияти беш хилдир (кўриш, эшитиш, ҳид сезиш, таъм-маза билиш ва тери сезгиси,—М. Х.). Таъм билиш сезгиси билан инсон ширин ва аччиқни бир-биридан ажратади, аммо гўзаллик билан хунукни, зарар билан фойдани ажрата олмайди.

Инсон бахт-саодат нимадалигини тушунган бўлса-ю, унга эришишни мақсад қилиб олмаса, гоё ва хоҳишига айлантирмаган бўлса, унга нисбатан озгина бўлса-да, шавқ ва завқ сезмаса, истак ва мулоҳазасини, куч ва қувватини бошқа нарсаларга сарфласа бу қилмишлари ёмон ва ноўриндир...

Инсонлик моҳияти ҳақиқий бахт-саодатга эришув экан, инсон бу мақсадни ўзининг олий ғояси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланса, у бахт-саодатга эришади.

Кишилар жисмоний ва туғма қобилият, куч-қувватда бир-бирларидан ортиқ-кам бўладилар.

Кишилар ўз даражаларида бир-бирларидан ортиқ-кам бўладилар. Бу даража уларнинг касб-ҳунар ва билимларининг ортиқ-камлигида ифодаланади.

Бир жинсдаги касб-ҳунар ва билимларнинг ортиқ-камлигига қараб одамлар маълум хислат — ғазилат касб этадилар. Бу ғазилатлар кишилардаги истеъмол ва қобилият даражаси етук ва нуқсонли бўлишига боғлиқдир.

Таълим-тарбия аҳллари ҳам билимларининг даражасига қараб бир-бирларидан фарқ қиладилар, ортиқ-кам бўладилар. Уларнинг баъзи бирларида кашф, ихтиро қуввати бўлмайди, баъзиларида эса бу қувват камроқ бўлади.

Инсоний вужуддан мақсад — энг олий бахт-саодатга эришувдир; аввало у бахт-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мафтун бўлиши керак. Кейин бу бахт-саодатга олиб борадиган иш-амал ва воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса бахт-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга киришмоғи лозим бўлади.

Бахт-саодатга эришув ва туғма қобилиятларининг ривожланиши ўз-ўзича бўлавермайди, балки бу масалада қандайдир бир муаллим ёки раҳбарга муҳтожлик туғилади.

Ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни бахт-саодатга эришув даражасига кўтариш ҳам, ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Кимда бировни бахт-саодатга эриштириш, зарур бўлган иш-ҳаракат кабиларга руҳлантира олиш қобилияти бўлмаса ва бу иш-ҳаракатни бажара олишга қудратсиз бўлса, бундай одам сира ҳам раҳбар бўла олмайди.

Баъзан раҳбарлар бир шаҳарнинг соҳибкори, шаҳар халқи ҳаётига тегишли ишларда тadbиркор бўладилар. Улар бу йўл-йўриқларни ўтмишда кечган бошлиқлардан ўрганалилар, лекин шу билан бирга, раҳбар келажак учун ўтмишдаги расм-русум, йўл-йўриқларни ислоҳ қилишни лозим ва фойдали топса, турмуш шароити тақозосига қараб уларни ўзгартиради. Шунингдек, ёмон одатларни ўзида ифодаловчи ўтмишни ҳам ўзгартирмоғи керак. Акс ҳолда ўтмишнинг талабларига риоя этиб, унинг

кайфияти сақланса, турмушда ҳеч қандай енгиллик, ўзгариш ва ўсиш ҳам бўлмайди.

* * *

Шаҳар аҳлларида вужудга келган бахт-саодат уларнинг жисмоний ҳаракатлари натижасида қўлга киритилган ғазилатнинг ортиқ-камлигига қараб бўлади, улардаги эришилган завқ-лаззатнинг ортиқ-камлиги ҳам шу тахлитда бўлади.

Ўтмишдагилар ўзларида бўлган завқ-нашъа, лаззатни ўзларидан кейин келадиган авлод орқали наслдан-наслга қолдириб келадилар. Шу тартибда вақт ва замон ўтиши билан кишиларда завқ устига завқ, нашъа устига нашъа қўшилиб, улардаги лаззатланиш, завқланиш объекти орта боради. Мана бу ҳолни биз ғаровонлик, ҳақиқий бахт-саодат деб тасвирлаймиз.

Бахт-саодатга эришув йўлида нимаики (ахлоқ, касб-ҳунар кабилар) ёрдам берса, уни сақламоқ ва мустаҳкамламоқ, нимаики зарарли бўлса, уни ғойдали нарсаларга айлантиришга ҳаракат қилмоқ зарур.

* * *

Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Биринчи кинчисига ҳўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига ҳалақит берувчи султон (яъни подшў) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади.

Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлақ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар. Бундай раҳбарлар ҳаммага баробар муносабатда бўладилар, ҳатто ҳаммаининг манфаатини ўзларининг манфаатларидан ортиқ кўрадилар, умумининг манфаати учун ўзларининг шахсий манфаатларидан кечадилар, ҳалқ манфаати учун ўзларидаги куч-ғайрат ва бойликларини аямайдилар.

Аммо баъзи шаҳар (ёки мамлакат)лар бўладики,

уларда бутун халқнинг фикри-зикри, ақл-идроки бойлик тўплаш, мол дунё орттиришга қаратилган бўлади. Улардан чиққан раҳбарлар ҳам раҳбарликни мол-дунёни кўпайтиришда деб биладилар. Шунинг учун ҳам улар эрта-кеч мол-дунё тўплаш ҳаракатида бўладилар. Бундай раҳбарларнинг қўл остида ишлаган шаҳар халқларида турли бузуқ одатлар, шаҳвоний нафс, бир-бирини кўролмаслик, бир-бирларни талаш, душманлик, низо-жанжаллар пайдо бўлади. Ана шундай шаҳар халқларидан хислатлари, майллари турлича бўлган авлод туғилади.

АЛЛОМАЛАР ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

БАЙҲАҚИЙ ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Заҳириддин Абулҳасан Али ибн Абулқосим Зайд ал-Байҳақий (вафоти 565/1169) ҳам Форобий даврпга яқин арабийнавис муаллифлардан бири, олимлар таржи-май ҳолига бағишланган «Татимат сивон ал-ҳикма» асарининг муаллифи.

Абу Сулаймон Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Баҳром ас-Сижазий (баъзи манбаларда ас-Сижистоний — 983 йили ҳаёт бўлган), «Китоб сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат сандиғи» китоби)га қўшимча қилган. Шу қўшимча китоб ҳозирча маълум, лекин унинг асли «Ҳикмат сандиғи»нинг ўзи давримизгача етиб келган-келмаганлиги номаълум. Юқорида зикр қилганимиз, «Ҳикмат сандиғига қўшимча» (арабча номи «Татимат сивон ал-ҳикма») китоби 1932 йили Лаҳорда нашр этилган. Муаллиф бу китобида Форобий ҳақида маълумотлар бериб кетишга ҳаракат қилган.

Бу ерда арабчадан таржима қилиб келтирилган маълумотлар Форобий ҳақидаги мавжуд билимимизни биров бўлса-да кенгайтириши ва у ҳақидаги тасаввуримизни бойитиши мумкин. Айниқса Форобийнинг ўлими ҳақида келтирилган маълумотлар бошқа ҳеч қайси манбаларда келтирилмаган.

* * *

Заҳириддин ал-Байҳақий ёзади:

Шайх Абу Наср ал-Форобийнинг оти Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон бўлиб, асли Туркистоннинг Фороб деган жойидан. «Иккинчи муаллим» деб тахаллус олган. Ислои улкалари олимлари орасида ундан олдин бунчалик ўткир одам бўлмаган эди

Айтишларига қараганда, ҳақимлар аслида тўртта бўлган, икkitаси исломдан олдин чиққан, улар Арасту ва Искандар (Афрудусий) бўлишган, икkitаси ислом даврида етишган, улар Абу Наср билан Абу Али ибн Синодир.

Абу Насрининг вафоти билан Абу Алининг туғулиши орасида ўттиз йил фарқ бор. Абу Али бўлса Абу Насрининг китоблари орқали унга шогирд саналган. Абу Али ибн Сино, Мен «Мо баъда ат табиа» — «Табиатдан ташқари нарсалар» китоби мақсадларини тушунолмай, диққат бўлиб юрардим, бир кун Абу Насрининг бу борадаги китобини топиб қолдим, бундай китоб топганимдан хурсанд бўлиб, худога шукур қилиб, атайлаб рўза тутдим, фақирларга хайр-садақа улашдим, дейди.

* * *

Абу Насрининг асарлари кўп, уларнинг кўпчилиги Шомда мавжуд, лекин уларнинг баъзилари Хуросонда ҳам бор.

Шунингдек Абу Насрининг кўп рисоалари бўлган. Мен Рай шахридаги нақиблар¹ бошлиғининг кутубхонасида бу кишининг асарларини кўрдим. Абу Насрининг шундай асарлари ҳам бор эканки, ҳатто улар ҳақида ҳеч қачон эшитмаган ҳам эканмиз. Яна шуниси ҳам борки, китобларнинг кўпчилиги Абу Насрининг ўз хати билан ёзилган ёки унинг шогирди Абу Закарийё Яҳё ибн Адийнинг² қўли билан кўчирилган эди.

«Китоб ахлоқ ал-ҳукамо»³ — «Ҳакимлар ахлоқи ҳақида китоб»да ёзилишига қараганда, шон-шавкатли Исмоил ибн Аббод ибн Аббос⁴ олимга яқин бўлиш ниятида Абу Насрни ўз ҳузурига келишини сўраган, ҳатто унга совға-тортиқлар юборган. Лекин Абу Наср уларни қабул қилиш у ёқда турсин, ҳатто ҳеч нарсасига тегмай, эгасига қайтариб юборган экан. Абу Наср кўп ўлкаларни кезиб, ниҳоят Рай шахрига етиб келибди. Шунда унинг эғнида кир, жулдир тўни, бошида ола қалпоғи, кўриниши ҳам турклар каби, наканадан келган бир одам эканини кўрдилар.

Ўша кезларда Соҳиб⁵ ўз одамларига, кимда-ким менга Абу Насрни кўрсатса ё уни менинг ҳузуримга чақириб келолса, мен унга бойиб кетадиган даражада кўп мол-

¹ Ўрта асрларда қабила ё уруғ бошлиғи, йўлбошчиси, доҳийси нақиб деб аталган.

² Абу Закарийё Яҳё ибн Адий 894—975 йиллар орасида яшаган.

³ «Китоб ахлоқ ал-ҳукамо» — муаллифи аниқланмади.

⁴ Соҳиб — Бувайҳийлар вазири Абу-л-Қосим Исмоил ибн Аббод ас-Соҳиб (938—995); ўз даврида етишган олим ва фозилларга ўз эътибори билан шуҳрат қозонган шахс.

⁵ Соҳиб — 4-изоҳда айтилган вазир назарда тутиляпти.

дунё бераман, деб юрар экан. Бу пайтларда шундай бўлибдики, Абу Наср қўққисдан ўзини танитмай, кимлигини билдирмай, тўппа-тўғри унинг йиғилишига кириб қолибди. Соҳибнинг йиғилишида улфатлари, хизматчилари, зариф одамлар ҳамда ўйинчи-машшоқлар тўпланган экан.

Шунда улар ичкарига билдирмай кириб қолган бегона одамни кўришиб бунни қўйиб юборган дарвозабонни айблашибди ва маломат ўқини унга отишибди. Ўша йиғинда бўлганларнинг ҳаммаси Абу Насрнинг кийимидан кулишибди. Абу Наср кўпчилик олдида шундай изза бўлишига қарамай, бардош билан бундай озорлик чанг-тўзонидида кўзини юмиб, бир жойга ўтириши билан улар кўнгли тинчиб, орадаги ичкилик кайфи унинг бундай аҳволда кирганини ҳам униттирибди. Шунда қадаҳлар айланган, бошлар ширакайф бўлган чоғ машшоқлар куй чалиб, ҳамма шодон чақчақлашиб ўтирган экан.

Абу Насрнинг ёнида бир мусиқа асбоби бор экан. Унда у шундай бир ажиб куй чалибдики, ҳатто ундан чиққан майин савт-наво эшитувчиларни элтиб, ухлатиб қўйибди. Куй элитганидан улар ҳатто бетоқат бўлиб, ўзидан кетиб қолай дебди.

Одамларнинг айтишларига қараганда, Абу Наср доимо ёнида ўзи ясаган шундай мусиқа асбобини олиб юрар экан. Шунда у бир уд (най) га «Абу Наср ал-Форобий ҳузурингизга келган эди, сизлар унинг устидан кулдинлар, у сизларни ухлатиб, ғойиб бўлди» деб ёзиб қўйибди. Кейин Абу Наср ҳеч кимга билдирмай, Рай шахридан Бағдодга қараб жўнаб қолибди.

Даврада ўтирганлар бир маҳал ўзларига келиб, кўзларини очиб ажойиб куйдан ажабланибдилар, лекин уни чалган жулдир кийган бегона одамни даврада кўришмабди. Улар шундай ажойиб нағма чаладиган одам кетиб қолганидан афсусланибдилар. Соҳиб ўз одамларига: «Энди қадаҳларни унинг номи билан айлантиринглар-чи, зора давра уни ёнимизга қайтариб келтирса¹, дебди. Шунда машшоқлар куйлаб, созандалар удини қўлига олгач, уларнинг бири, эй Соҳиб, ҳалиги киши менинг удимга бир нарса ёзиб кетибди, дебди. Соҳиб қараса, чиндан бир нарса ёзилган. У мусиқа асбобидан Абу Насрнинг юқоридаги гапини ўқибди.

Соҳиб хатни ўқибди-ю, кўпдан кўришни ва суҳбатлашишни орау қилиб юрган Абу Наср Форобий келиб

---

¹ Бу ерда муаллиф фикрича, Соҳиб «обдаста гардон»га ўхшаган бир ром қилиб, Форобийни қайтариб келтиришни айтмоқчи.

кетганини пайқамаганидан хафа бўлиб кетибди. Жаҳли чиқиб, ҳатто ёқасини ҳам йиртиб юборибди, овоз чиқариб бақирибди, кейин ўз одамларига, у кишини топиб келинглари, деб буюрибди. Соҳиб одамлари Абу Наср тугил унинг дом-дарагини ҳам топишолмабди. Шу билан Соҳиб ўша пайтда Абу Наср билан суҳбатлашолмай, фурсатни қўлдан бериб қўйганидан умр бўйи пушаймон бўлибди.

* * *

Раҳматлик устозимдан эшитгандим. Абу Наср Дамашқдан Асқалонга¹ сафар қилган экан. Йўлда уни қароқчилар тутиб олибди. Шунда Абу Наср: «Майли, менинг уловим, кийим-кечагимни олинглари-у; ўзимни қўйиб юборинглари» деган экан, лекин йўлтўсарлар бунга қўнишмабди, уни ўлдиришга чоғланишибди. Ноилож Абу Наср қочиб тушибди. Қароқчилар қувиб етиб уни тутиб ўлдиришибди. Бу оғир мусибатдан Шом амирлари кўп таассуф қилибдилар, дарҳол йўлтўсарларни топдиришибди. Абу Насрни қўмиб қабрга ёғоч, қоқиб, ўғрилари ўша ёғочга осибди.

Бошқа ривоятда айтилишича, Абу Наср хафақон касалига гирифтор бўлганмиш. У яланғоч бўлиб, Дажла (Тигр) дарёси бўйидан ўтиб кетаётиб, хурмоқоқ сотаётган одамга дуч келган эмиш. Шунда Абу Наср қоқфурушга қараб:

— Хурмони қандай сотаяпсан?—деб сўраган экан, қоқфуруш унга қўпол жавоб қилибди. Абу Наср унинг қўполлигига жавобан бир тарсаки солганмиш-да,

— Мен сендан қандай сотаётибсан деб сўрасам, сен қўполлик билан мунчадан деб жавоб берайпсан-а,—дебди.

Яна айтишларича бу киши Абу Наср ал-Форобий эмас, балки Абу Наср табиб ас-Самарқандий деган киши эмиш. Тағин ҳам худо билади.

* * *

Ҳаким Абу Наср ал-Форобий айтган:

Кимки ҳикмат илмига киришмоқчи бўлса, у, аввало, ёш бўлиши, яхши мижозлик, ҳар томонлама одоб илминини ўрганган одам бўлиши керак. Аввало ундай киши

---

¹ Асқалон — Фаластиннинг жанубидаги шаҳар.

қуръон, тил ва қонуншунослик илмини эгаллаши керак. Ундай киши одамларга меҳрибон, покиза, тўғри сўз бўлиши, фисқу-фужур, гина, хиёнат, макр ва ҳийладан холи бўлиши керак.

Илмга киришган киши тирикчилик масаласида хотиржам бўлиши керак.

Ҳикмат илмига киришмоқчи бўлган киши илм ва илм соҳибларини ҳурматлайдиган бўлиши керак. Ундай кишининг назарида илм ва илм аҳли бошқа ҳар қандай нарсадан устун бўлмоқлиги керак.

Киши илми касб, ҳунар қилиб олмаслиги ва уни мол-дунё топиш воситасига айлантирмаслиги керак.

Кимки шунинг тескарисини қилар экан, ундай одам сохта ҳаким ва ғирт кўзбўямачи бўлади.

Сохта пул пул ҳисобланмаганидек, ёлгон сўз ҳам ҳеч қачон рост сўз ўрнида ўтмайди.

Борди-ю, ахлоқи ҳозир биз айтган гапларга тескари бўлган кишилар топилгудай бўлса, ундайлар ҳеч қачон ҳакимлар жумласига кирмайдилар...

Дарахтнинг камолга етгани мевасидан билинганидек, бахт саодат яхши хулқлар билан мукаммал бўлади.

Кимки ўзини ўз даражасидан юқори қўйса, ундай киши учун камолот йўли тўсилади.

ИБН АЛ-ҚИФТИЙ ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Шарқда йирик олим сифатида танилган Абу-ул-Ҳасан Али ибн Юсуф ал-Қифтий ёки қисқароқ қилиб айтганда Жамолуддин ибн ил-Қифтий (1172—1248) Мисрнинг юқори қисмидаги Қифт деган жойда дунёга келди. Дастлаб у Қоҳирада таълим олди, кейин 15 йил давомида Қуддусда, сўнг Ҳалабда тарих ва адабиётни ўрганди, бирмунча вақт мамлакатнинг молия ишларини бошқарди, кейин вазирлик лавозимига кўтарилди ва то умрининг охиригача шу лавозимда қолди.

Ибн ал-Қифтийнинг тарих ва адабиётни кўп ўқиганлиги доимо олимлар билан ҳамсуҳбат бўлганлиги ўз самарасини бермай қолмади, албатта. У ўзидан олдин ўтган машҳур файласуфлар, адиблар ва олимлар ҳақида маълумотлар йиғи бошлайди. Ўзи ҳам замонасининг йирик олими сифатида тапилади. Унинг «Китоб ахбор ал-уламо биахбор ал-ҳукамо» («Ҳакимлар таржимаи ҳоллари ҳақида олимларнинг хабарлари») ёки халқ ўртасида ишлатилишига ўнгайроқ бўлсин учун «Тарих ал-ҳукамо» («Ҳакимлар тарихи») деб номланган асари Шарқ

халқларининг 414 олими таржимаи ҳолини келтириши жиҳатидан¹ фанда катта аҳамият касб этади.

Ўрта Осиёдан етишиб чиққан олимлар ҳақида ҳам илк маълумотларни ал-Қифтий асаридан олиш мумкин.

Ал-Қифтий ўзининг юқоридаги асарида Абу Наср Форобий ҳақида ҳам маълумот бериб ўтган. Форобийнинг юбилейи муносабати билан бу аллома ҳақидаги маълумотларни арабчадан ўзбекчага таржима қилиб, ҳурматли ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинмоқда. Қуйида ана шу арабча матндан олинган гапларни келтирамиз.

* * *

Жамолуддин ал-Қифтий ёзади:

Абу Наср ал-Форобий Мовароуннаҳрдаги турк шаҳарларидан бири бўлмиш Форобдан чиққан файласуф. Бу киши мусулмонлардан етишиб, тан олинган ҳаким саналади, Ироққа боради ва Бағдод шаҳрида туриб қолади. Абу Наср бу шаҳарда Юҳанно ибн Хийлондан ҳикмат илмларини ўрганади. Файласуф Юҳанно ибн Хийлон халифа ал-Муқтадир² замонида Мадинат ас-Салом³ бўлмиш Бағдодда вафот этган. У ерда Абу Наср бу кишидан фойдаланди ва ўша даврда тенги йўқ одам бўлиб етишди. Мантиққа оид китобларни таҳқиқ ва шарҳлашда кўп иш қилди. Мантиқнинг қийин жойларини ойдинлаштирди, кўпчиликка номаълум бўлган яширин сирларини очди ва ундан фойдаланишни осонлантирди. Ниҳоят, у ўз асарларида мантиқдан фойдаланиш учун тушунарли иборалар, нозик ишоралар қўллади, ҳатто мантиқни шарҳлаш, ўрганиш ва таҳлил қилишдаги ал-Қиндий ва бошқалар йўл қўйган хатоларни ҳам кўрсатиб ўтди.

Абу Наср мантиқни изоҳлашда ҳар бир сўзни ундаги бешта модда⁴ асосида таҳлил қилади, шу йўл билан уни фойдаланиб бўладиган даражага келтиради, уларни ишлатиш йўллариини тушунтириб беради.

Мантиқдаги мана шу беш модданинг ҳар бирида қиёс⁵ қандай ишлатиш кераклиги англатилади. Шунинг учун ҳам ал-Форобий китоби фанда ғоятда етук, баркамол асар саналадиган бўлди.

¹ Қаранг: Ислон Энциклопедияси (туркча), т. 5/2, Истамбул, 1986, 864-бет.

² Ал-Муқтадир — аббосийлар хонадонидан бўлган халифа, 908 йили халифалик мансабига минган.

³ Бағдодни тарихий асарларда ё Мадинат ас-салом (Тинчлик шаҳри) ёки Дор ас-салом (Тинчлик уйи) деб атайдилар.

⁴ Мантиқдаги беш модда шулардан: 1. Хитоба-риторика.

2. Қиёс-силлогизм. 3. Бурҳон-исботлаш. 4. Жадал — мунозара (диалектика). 5. Ибора — талқин қилиш.

⁵ Матнда Қиёс суврати — шаклини ишлатиш дейилган.

Ундан ташқари, Абу Насрининг «Ихсо ал-улум ва ат-таъриф» — «Илмларни ҳосил қилиш ва унинг мақсадларини тушунтириш» тўғрисида ёзилган қутлуғ китоби бор. Бундай асар ёзишда шу маҳалгача Абу Насрдан ҳеч ким ўзиб кетолмаган, ҳатто бу хил фикр-мулоҳазаларни унга ҳақиқат ҳеч ким айтмаган, у киши етишган даражага эришолмаган ҳам, толиби илмларнинг ҳаммаси ҳам унинг бу тутган тўғри йўлидан фойдаланмай қолмаган.

Абу Насрининг Афлотун ва Арасту фалсафасидаги ғояларига бағишланган китоби унинг фалсафа соҳасида¹ пешқадамлигидан ва ҳикмат фанларини чуқур таҳқиқ қилишидан дарак беради. Бу китоб ҳикматдаги назарий йўлларни ўрганишда жуда катта дастак бўлди ва у орқали муаллиф барча илм сирлари ва унинг натижаларини алоҳида-алоҳида эгаллаш йўлларини билдирди; илмлар қандай қилиб соддаликдан мураккаблик даражасига ўсиб-ривожланиб етганини баён қилди. Кейин шу восита билан Афлотун фалсафасидаги ғояларни билдиришга киришди, бу ерда у унинг таърифларини бир-бир санаб ўтди. Кейин у шу йўлни Арасту фалсафасини изоҳлашда давом эттирди; унга каттагина муқаддима ёзди ва тадрижий равишда у ерда унинг фалсафасини баён қилиб берди, ундан сўнгра Арастунинг мантиқ ва табиётга оид асарларидаги ғояларининг ҳар бири ҳақида алоҳида-алоҳида китоб ёзиб, уларни тавсифлаб тушунтириб берди, ҳатто унинг бу соҳадаги сўзи ўша нусхаси мавжуд бўлган илоҳий илмнинг бошланғич қисмига келиб тўхтади ва уларни табиий илмлар билан хулосалади.

Мен фалсафани ўрганувчилар учун ундан фойдалироқ бирор китоб борлигини билмайман. Бу асар барча илмларга муштарак бўлган ҳамда у орқали билинган илмларнинг ўзига хос маъноларини ҳам билдиради. Олдинлари мантиқдаги категорияларнинг маънолари пимадан иборат эканини тушуниб бўлмас эди; қандай қилиб — у маънолар барча илмларга энг дастлабки асос бўлиши мумкинлигини худди мана шу ал-Форобий асарларидангина билиш мумкин бўлди. Бундан кейин у киши илоҳий ва шаҳарларни бошқариш тўғрисида тенги йўқ иккита китоб ёзди. Уларнинг бири «Сиёсат ал-мадания» номи билан машҳур, бошқаси эса «Сийрат ал-Фозила» — «Фозила ҳулқлар» номи билан маълум.

Бу иккала асарда Абу Наср масалани Арасту йўли билан ажойиб усулда илоҳийётда ишлатиладиган олти

¹ Матнда «фалсафа санъатида» дейилган.

руҳоний бошланма — асосларни тушунтириб берди. У ўзидаги низом ва ҳикматга боғланган ҳолда жисмоний жавҳарларнинг қандай топилиши йўл-йўриқларини таърифлаган. Мана шу иккита китобида Абу Наср инсоннинг даражалари ва нафсоний қувватларини таърифлаган ва ваҳъй билан фалсафа орасини ажратган, фозил бўлмаган шаҳарлар турларини ва шаҳар бошқаришда малакий фазилатлар ва пайғамбарлик қонунарига эҳтиёж борилиги тасвирланган.

Абу Наср ал-Форобий Абу Бишр Матто ибн Юнусга замондош эди. Аммо Абу Наср ундан ёш жиҳатидан кичик эди, илмда эса ундан устун эди.

Матто ибн Юнуснинг мантиққа оид китоблари асосий манбаларга яқинлиги ва сершарҳ бўлганлиги жиҳатидан Бағдод ва ундан бошқа Машриқдаги мусулмонлар турадиган катта шаҳар олимлари унга мурожаат қилардилар (279-бет).

Абу Бишр Бағдодда ар-Розий¹ халифалиги даврида вафот этди. Абу Наср Ҳалаб² шаҳрига бориб, ўша ерда амир бўлган Сайфуддавла Абу-л-Ҳасан Али Абу-л-Ҳижо Абдуллоҳ ибн Ҳамдон³ ҳузурига тасаввуф аҳли кийимида кириб⁴, унинг даргоҳида ҳурмат ва эътибор қозонади. Шунда Сайфуддавла уни тақдирлаб, иззат-икром қилади. Амир уни илмдаги даражаси ва масалаларни тушунишдаги ўрнини билиб, ҳатто ўзининг Дамашққа қилган сафарида у билан бирга суҳбатлашиб кетади.

Абу Наср ал-Форобий уч юз ўттиз тўққизинчи йили вафот этди.⁵

ИБН ХАЛЛИКОН ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Ибн Халликон (1211—1282) Шарқда машҳур тарихчи ва библиограф бўлган. Кўп Шарқ олимлари таржимаи ҳоли, улар ёзган асар номлари мана шу каби муҳтарам зотлар воситаси билан давримизгача етиб келган.

Зотан бу киши Ирбил (Ироқ) дан бўлиб, Ҳалаб, Дамашқ, Ҳоҳира каби шаҳарларда таҳсил кўрган, кўп ўқиган, сафар қилган, сермутаолаа бўлган. Дамашқда бир-

¹ Халифа ар-Розий — 934 йили халифалик тахтига минган.

² Ҳалаб — ҳозирги Суриянинг шимолидаги йирик шаҳарлардан бири, ўрта асрларда мамлакат маркази, илм-маърифат ўчоғи бўлган.

³ Амир Сайфуддавла ибн Ҳамдон (916—964).

⁴ Бошқа манбаларда Абу Наср доимо ўзининг миллий кийими турк либосида юрарди, дейилади.

⁵ Бу милодий ҳисобда 950 йилга тўғри келади. Бундан кейин арабча матнда Форобий асарлари рўйхати келтирилади.

мунча вақат қози-калоп, мадрасаларда мударрис бўлган. Унинг бизгача етиб келган қимматбаҳо йирик асари «Ва фоёт ал-аён ва анбо аз-замон» («Улуғлар вафотлари ва замон ўғлонлари ҳақида хабарлар»).

Бунда муаллиф ўзидан илгари ўтган улуғ шахслар — олимлар таржимаи ҳолига доир маълумотлар беради.

Ибн Халликон бу асарини ҳижрий йилининг 654 сида (1250 — милодий) Қоҳирада бошлаб 672 йили (милодий 1274) тугатди. Салкам йигирма йил тер тўкиб ёзган асарининг асл қўлёзмаси ҳозирги вақтда Британия музейида сақланади. Бу асар ҳали қўлёзма бўлгани ҳолда кўчирилиб, асли араб тилида ҳам кўп тарқалган, кейинги даврда китоб нашр қилиш кашф этилгач, Шарқ ва ғарбда бир неча бор нашр ва таржималар қилинган.

Ибн Халликон ўрта аср муаллифи сифатида машҳур ҳаким ва файласуф Абу Наср Форобий ҳақида ўзига маълум бўлган маълумотларни бериб кетади. Булар ҳаммаси муҳтарам файласуф ҳақида ёзилган дастлабки хабарлардан бўлгани учун ҳам унинг ҳар бир сатри бебаҳо. Шунинг учун Форобий ижоди ёки унинг даврига оид маълумотлар билан танишмоқчи бўлганлар, албатта, бу борада Ибн Халликон ёзган сатрларга мурожаат қилмай қўймайдилар. Зероки, бу китоб бундан роса етти юз йил муқаддам юзага келган. Етти юз йил олимлар Форобийни қандай тақдирлаганлар, унинг ўзи қай даражадаги олим бўлгану асарлари қай даражада ёзилган — буларни ўқиб олимнинг фикр доираси, мавқеи ва асарлари аҳамиятини билиш мумкин бўлади. Чиндан ҳам ўша даврдаги аҳли илм унинг қадрига етиб, илож борича ундан истифода этганлар, асарларини мутолаа қилишни орқага сурмаганлар. Шунинг учун ҳам табаррук шахслар ҳақида маълумот берадиган бу ноёб асарнинг Форобийга аталган саҳифаларини арабчадан ўзбекчага ағдариб, муҳтарам ўқувчилар диққатига ҳавола қилмоқчимиз.

Бу парча Ибн Халликоннинг 1299 ҳижрий (милодий 1881) йили Булоқ (Миср)да нашр қилинган ўша китобнинг иккинчи қисмидан (бетлар 100—102) таржима қилинди. Бу нашр Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида мавжуд, унинг инв. рақами 9031—9032.

* * *

Ибн Халликон ёзади:

Абу Наср Форобий мантиқ, мусиқа ва бу иккала фандан ташқари яна бир қанча соҳаларга оид асарлар муаллифи ҳамда у мусулмонларнинг энг йирик файласуфла-

ридан сасалади. Ҳеч ким бу кишичалик илм-фан даражасига эришолмаган. Юқорида зикр қилиб ўтилган Абу Али ибн Сино¹ унинг китобларидан кўн нарса ўрганган. Абу Али ибн Синонинг сўзига қараганда, у Форобий асарларидан баҳраманд бўлган. Бу киши аслида турк² бўлган, ўз юртида туғилиб ўсган. Бу хусусда, худо хоҳласа, шу таржимаи ҳол сўнггида гап келади. Кейин у ўз юртидан чиқиб, бошқа ўлкаларга саёҳат қилишга тушади, ҳатто Бағдод шаҳрига етиб келади. Шу пайтда у турк тили билан бир қаторда, араб тилидан ташқари, бир неча тилларни биларди. Абу Наср Бағдодда араб тилини ўрганишга киришиб, уни жуда мукаммал билиб олади. Кейин бу тил орқали у ҳикмат — фалсафий илмларни ўрганишга тушади.

Абу Наср Бағдод шаҳрига борган кезларда машҳур ҳаким Абу Бишр Матто Юнус ўша ерда экан. Бу киши мўътабар улуғ олим бўлиб, ундан одамлар мантиқ илмини ўрганад эди. Бу пайтда унинг шон-шухрати баланд, теварак-атрофга донги кетган эди. Унинг даврасида ҳар кун юзлаб мантиқ илмига киришганлар таълим олишарди. У Аристотелнинг маътиқада онд китобини ўқир ва шогирдларига уни шарҳлаб ёздирарди. Ҳатто у Арасту асарлари шарҳига онд етмишта китоб ёзди. У маҳалларда бу фанда унга тенг келадиган бирорта одам бўлмаган. У ўз таълифларида иборатларни чиройли ва равшан қилиб ёзар, ишоротларни эса назокат билан битарди, ўзиям содда ифодали, лўнда фикрли киши эди. (Абу Наср бу кишидан мантиқ илмини ўрганади). Шунинг учун ҳам ҳатто бу фан аҳлидан бўлмиш бир файласуф: «Менимча Абу Наср Форобий иборотларида ўз фикрларини содда ва лўнда қилиб ифодалашни фақат ўша зикр қилинган Абу Бишрдангина ўрганган», дейди.

Абу Наср доимо ўз шогирдлари даврасида бўлар, улар йиғинларида қатнашар эди. Шу тариқа бу ерда бир мунча вақт ҳаёт кечириб, кейин Ҳаррон шаҳрига йўл олади. Чунки бу ерда насроний (христиан)лардан бўлмиш файласуф Юҳанно ибн Хийлон бор эди. Абу Наср у ерга келиб, ўша олимдан мантиқ илми усулларини ўрганган. Кейин у Бағдод томонга қайтади ва у ерда фалсафа илмларини ўрганади. Арастунинг барча китобларини

---

¹ Бу асар олимлар таржимаи ҳолига бағишланган, сал илгирроқда Ибн Сино (980—1037) таржимаи ҳоли келтирилган эди. Муаллиф шунга ишора қилмоқда.

² У маҳалларда Ўрта Осиё халқи туркий тилларда сўзлашгани учун уларни турк деб аташган.

мутолаа қилади; улардаги нукталар маъноларини ечишда ва муаллифнинг бу борадаги мақсадини ифодалашда бениҳоят маҳорат қозонади.

Айтишларига қараганда, Аристотелнинг «Жон ҳақида» асарининг Абу Наср мутолаа қилган нусхаси топилган. Ана шу китобда Форобий ўз қўли билан «мен шу китобни юз марта ўқидим» деб ёзиб қўйган экан. Бу олим тўғрисида нақл қилганларнинг гапига қараганда, Абу Наср Арастуни «Физика» асарини қирқ марта ўқидим-у, лекин уни яна қайта ўқишим керак, дер экан.

Абу Наср Форобийдан шу нарсани ривоят қилишади, Бир гал ундан:

— Фалсафа соҳасида ким ўткир — Сизми ё Арастуми? — деб сўрашибди.

Шунда Абу Наср савол берганга жавобан:

— Агар мен у кишининг қўлида таълим олишга муяссар бўлганимда эди, у ҳолда мен унинг энг катта шогирдларидан бири бўлган бўлурдим,—дебди.

Абу-л-Ҳосим Соид ибн Аҳмад ибн Абдурахмон Соид ал-Қуртубийнинг «Табоқот ал-Хукамо китоби» («Ҳакимлар даражаси ҳақида китоб»)да Абу Насрни эслаб шундай дейди.

«Ал-Форобий мусулмонлардан чиққан чин файласуф эди, у мантиқ санъатини Юҳанно ибн Хийлондан ўрганади. Бу киши Бағдод шаҳри мутаваллиси бўлиб, ал-Муқтадир даврида Мадина ас-Салом (Тинчлик шаҳри)да вафот этган эди. У барча ислом дунёсида яккаю ягона бўлиб ажралиб чиқиб, ўз асарларида мантиқ илмининг яширин сирларини очди, ундаги атама ва ибораларни осонлаштирди, одамларнинг мантиқдан фойдаланиш учун тушунарли иборалар, нозик ишоралар қўллади, ҳатто мантиқ санъатини шарҳлаш, ўргатиш ва таҳлил қилиш ишида ал-Киндий ва бошқалар йўл қўйган бепарволикларни ҳам кўрсатиб ўтган.

Абу Наср мантиқдаги беш моддани ўз асарларида очиқ-ойдин қилиб ифодалади ва уларни ишлатиш йўллари тушунтириб берди. Мана шу беш модданинг ҳар бирида қиёс суврати — шаклини қандай ишлатиш кераклигини англатди. Мана шундай бўлгани учун унинг китоби бу фан соҳасида гоят етук, ниҳоятда (ягона) саналади.

Ундан ташқари Абу Насрнинг «Илмларни ҳосил қилиш ва унинг мақсадларини тушунтириш» тўғрисида қўтлуғ китоби бор. Бундай асар ёзишда ундан ҳеч ким ўзиб кетолмаган, ҳатто бу хил фикрларни унга ҳеч ким айтолмаган ва у етишган даражага етишолмаган;

толиби илмларнинг ҳаммаси ҳам унинг бу тутган тўғри йўлидан фойдаланмай қолмаган».

Мана шу хабар билан Ибн Соид сўзи тугайди. Сўнгра бу киши Форобий таълиф (асар)лари ва улардаги мақсадларга тўхтаб ўтади.

Абу Наср Бағдоддаги чоғларида мантиқни чуқурроқ ўрганишга киришади. Натижада у бу соҳада замондошлари орасида тенги йўқ даражага етишади. Абу Наср ўзининг кўпчилик асарларини худди мана шу ерда ёзади. Кейин у ердан Дамашқ томон сафар қилади. У ерда ҳам кўп турмай, Мисрга йўл олади.

Абу Наср «Сиёсат ал-мадания» («Шаҳарлар устида сиёсат юргизиш») деб аталган китобида эслашича, у бу китобни Бағдодда ёза бошлаган, уни Мисрда тугатиб, мукаммал ҳолга келтирган. Кейин яна Дамашққа қайтиб келган ва шу ерда туриб қолган. Ўша пайтларда амир Сайфуддавла ибн Ҳамдон Абу Наср билан яхши муносабатда бўлган экан.

Абу Наср Дамашққа келгач, Сайфуддавланинг ҳузурига киради. Амир, одатига кўра, теварагига олиму фозилларни тўплаб, суҳбатлашиб ўтирган экан, Абу Наср амир даргоҳига кириб келганида у ўзининг турк кийимида бўлади, одати бўйича у доим шу кийимида юрар эди. У аста ичкарига кириб келади-да, амирга юзланиб тип-па-тик туриб қолади. Шунда амир унга қараб:

— Ўтир!—дейди.

Абу Наср:

Қайси жойга, ўз даражамга қарабми ё сен айтган жойгами?—дейди.

— Ўз даражангга қараб ўтир,—дейди Сайфуддавла.

У дадил юриб, тўрга равона бўлади, тўғри, Сайфуддавла ўтирган курси олдига келиб тўхтайди. Ҳатто амирни ўтирган жойидан сал нарига суриб ҳам юборади.

Одатда Сайфуддавланинг ҳузурида мамлуклар — хизматкорлари ҳозиру позир бўлгувчи эди. Амир бўлса кўпчилик одамлар олдида гапириб бўлмайдиган бекитиқчи гапларини ўзи ва ўша хизматкорлари биладиган махсус тилда гаплашарди. Бу тилни улардан бошқа ҳеч ким билмас эди. Шунда амир ўша тилда ўз одамларига қараб:

— Қандай беодоб чол экан! Ҳай майли, мен ундан баъзи нарсаларни сўрайман, агар тўғри жавоб беролмаса, бошлаб адабини бериб қўясизлар,—дейди.

Амир шундай дейиши билан Абу Наср ўша тилда унга қараб:

— Э амир, бироз сабр қил,—чунки, ҳар бир ишнинг оқибатига қараб ҳукм чиқарилади,—деди.

Абу Насрнинг бу гапидан Сайфуддавла даҳшатга тушади, кейин унга:

— Бу тилни биласанми?— дейди.

Абу Наср унга жавобан,

— Ҳа,— дейди,— мен етмишдан ортиқ тил биламан.

Абу Наср шу гапини айтиши билан амир унга бошқача қарай бошлади ва ҳозир бўлган олимлар билан ҳар хил фанлардан гаплашиб кетди. Шунда Абу Насрнинг ҳар жиҳатдан устунлиги аён бўлади, бора-бора йиғилганларнинг кўнчилиги суҳбатни тўхтатиб, жим қоладилар, фақат Абу Насргина суҳбатни давом эттирар эди. Унинг оғзидан чиққан ҳар бир гапни мажлис аҳли ёзиб олар эдилар. Охири Сайфуддавла олимларни жўнатиб юбориб, Абу Наср билан ёлғиз қолади. Амир ўз суҳбатдошига қараб:

— Бирор нарса ейишга қалайсан?— дейди.

Абу Наср унга:

— Ҳеч нарса емайман,— дейди.

— Бирор нарса ичишга-чи?— дейди амир.

— Йўқ,— дейди Абу Наср.

— Бўлмаса, бирор ширин куй эшитишга рағбатинг борми?— дейди амир.

— Ҳа, бор,— дейди Абу Наср.

Сайфуддавла мутрибу машшоқларни чақиртиради.

Чорланган машшоқлар қайси куйни машқ қилса, Абу Наср, сен фалон жойда пистон хатога йўл қўйдинг, деб унинг камчилигини кўрсатиб турарди. Буни кўриб, Сайфуддавла Абу Насрдан,

— Бу санъатдан ҳам хабаринг борми, дейман,— деб сўрайди.

— Ҳа,— деди Абу Наср, у шундай деди-ю, белидаги тўрвасини очиб, ундан бир печа чўп олди, уларни бири-бирига улади, сўнг чалиб машқ қила бошлаган эди, даврада ўтирганлар ўзларини тутолмай кула бошлашди. Кейин олим ўша чўпларини бошқача қилиб бириктириб чалган эди, йиғилганлар пиқ-пиқ йиғлашга тушишди. Олим чўпларни бошқача тартибга солиб чалган эди, амирдан тортиб дарвозабонгача ҳамма донг қотиб ухлаб қолди.

Абу Наср эса фурсатдан фойдаланиб, саройдан чиқиб кетди.

Ривоятларга кўра, «Қонун»¹ деган мусиқа асбобини

¹ Қонун (чанг) — Форобий таржимаи ҳолига оид кўп китобларда унинг «Қонун» деган музика асбоби ихтиро қилганини сўзлайдилар.

Абу Наср ихтиро қилган бўлган экан. У доимо ёлғиз ўтирар экан. Бир қанча вақт у Дамашқда яшайди. У боғроғли, баҳаво ерларни хуш кўрар ва ўшандай жойларда ўтириб, китоб таълиф қилар экан.

Абу Насрнинг олдига тез-тез илм аҳллари келиб турар эдилар, Олим ўз таълифларини катта дафтарларга ёзмас, ёзса ҳам бундай ҳол камдан-кам юз берар экан. Унинг кўпчилик асарлари маълум фасллардан ва таълиқлардан иборатлиги сабаби ҳам шунда.

Абу Наср мол-дунёга сира ҳавас қўймаган, у на тиркчиликка ва на уй-жой қилишга эътибор берган. Сайфуддавла унинг учун ўз хазинасидан кунига тўрт дирҳам ажратиб қўйган. Шу тариқа у ғарибона ҳаёт кечириб, уч юз ўттиз тўққизинчи йили саксон ёшида Дамашқда вафот эди. Унинг жанозасига Сайфуддавла ва унинг турт яқин амалдори ҳозир бўлдилар. Абу Наср (худо раҳмат қилсин)нинг жасади Дамашқ чеккасидаги «Боб ас-сағир» (Кичик дарвоза)нинг ташқарисига кўмилди. Матто ибн Юнус эса Бағдодда, ар-Розий халифалиги даврида вафот этди.

Ибн Соид ал-Қуртубий ўзининг — «Табақот ал-атиб-бо» (Табиблар даражаси китоби)да Форобийнинг вафоти ва кўмплиши ҳақида бундай дейди:

Мен бир мажмуада Форобийга нисбат берилган бир неча байтларни учратдим. Ўша байтлар мана шулар эди:

Узоқ юр бўлса ботил, сўзи ёлғон,
Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.
Бўлмади дунё биз учун абад уй,
Бас келмайин ўлимга ҳеч бир инсон.
Куррага тушган чизиқлар бизмикан?
Елса ел сал йўқ бўлурмиз шул замон.
Шул экан ҳол бу мухолифлик нечун,
Арзимасга бир-бири бирлаш ҳамон?
Жондан ажралганлик аъломасмукап,
Айламакдан бунчалик тўс-тўполон?!

Бу байтларни «ал-Харида» китобида Шайх Муҳаммад пбн Абдулмалик ал-Форобий ал-Бағдодий ал-Дорга тегишли деган гапни ҳам кўрганман. Ўша «ал-Харида» китобининг муаллифи ал-Имоднинг айтишига қараганда, бу киши беш юз олтмиш биринчи йили ражаб ойининг ўн саккизинчисида жумъа кuni ал-Бағдодий билан бирга ўтиришган экан. Бу учрашувдан бир неча йил ўтгач, у киши вафот этган.

Тархон ва Ўзлуғ турк номлари бўлиб, Форобий —

бу кишининг тахаллусидир. Бу тахаллус эса ўша Фороб деган жойга нисбатан айтилган. Бу жойни ҳозир Утрор деб аташади. Бу ном кўпроқ ишлатилади. Шу шаҳар Шош (Тошкент)дан юқорида, Балосоғун шахрига яқиндир. Бу ўлка аҳолисининг ҳаммаси ҳам Имом Шофий мазҳабида. Балосоғун турк диёрининг улкан пойтахтларидан бири саналган. Унга ҳатто «Ички Фороб» ҳам дейишган (уларда «Ташқи Фороб» ҳам бўлган).

Бу жой форс ўлкаларининг чеккаларидадир. Балосоғун турк ерларининг чегарасида, Қошғарга яқин жойда, юқорида зикр қилинган Сайхун дарёсининг нариги томонида жойлашган. Қошғар эса Чин томондаги катта шаҳардир.

Бундан тўғрисини худонинг ўзи билади

ИБН АБИ УСАЙБИА ФОРОБИЙ ҲАҚИДА

Ибн Аби Усайбиа ёзади:

Бу кишининг тўла оти Абу Наср Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон бўлиб, туғилган шахри Форобдир. Бу жой Хуросон ерларидаги турк ўлкасига тегишли бир шаҳар. Унинг отаси қўшин саркардаси эди.

Абу Наср бир қанча вақт Бағдодда бўлади, кейин Шомга¹ кўчади ва то вафот этгунга қадар ўша ерда туриб қолади. Раҳматлик етук файласуфлардан, фозил доғишмандлардан эди, ҳикматга оид фанларни мукамал биларди. У риёзий (математика) илмларга моҳир, покиза, йирик аллома, мол-дунё билан иши йўқ, ҳоксор одам эди; у ўлмас овқатга чидаб турадиган серқаноат киши эди, унинг феъл-атвори худди қадимги файласуфлар одобига ўхшарди.

Абу Наср тиббиётдан ҳам дурустгина хабардор эди. Бу соҳада унинг назарий қисмини яхши биларди. Аммо тибнинг амалий-тажриба қисми ва жузъий бўлакларига келганда, унга чуқур киришолмаган эди.

Сайфуддин Абул-Ҳасан Али ибн Абу Али ал-Омадийнинг² менга гапириб беришига қараганда, ал-Форобий Дамашққа дастлаб борган кезларида бир боққа қоровул бўлган экан. У ўша боғда доимий ҳикмат фалсафий билимлар билан машғул бўлган экан. Абу Наср бу ерда қадимгиларнинг қарашлари — асарлари ва уларга ёзил-

¹ Ҳозирги Сурияни қадимда Шом деб аташган.

² Ибн ал-Қифтийнинг гапига қараганда, ал-Омадий унинг замондоши. Бу киши 551—631 ҳижрий, 1156—1233 милодий йилларда яшаган.

ган шарҳларни муталаа қилар экан. У бечораҳол киши бўлиб, ҳатто кечалари ухламай тасниф билан машғул бўлар, камбағаллигидан кечалари қоровулликка берилган чироқдан фойдаланар экан.

Бирмунча вақт Абу Наср шу тариқа ҳаёт кечиради. Кейин теваракка овозаси кетиб, обрўси ортади, ёзган асарлари ҳам машҳур бўлиб кетади. Шу билан унинг шогирдлари ҳам кўпайди. Натижада ягонаий замона ўз даврининг алломаси даражасига етишади.

Амир Сайфуддавла Абул-Ҳасан Али ибн Абдуллоҳ ибн Ҳамдон ат-Тағлабий у билан ҳамсуҳбат бўлди; унинг билимига қойил қолиб, иззат-икром қилди. Натижада амирнинг Абу Наср иштироки билан бўладиган йиғинларининг қиймати ошди, ўзи ҳам унда баҳраманд бўлди.

Баъзи машойихларнинг нақл қилишларига кўра, Абу Наср ал-Форобий уч юз ўттиз саккизинчи йили¹ Мисрга сафар қилган, кейин Дамашққа қайтиб келган ва шу ерда уч юз ўттиз тўққизинчи йили² ражаб ойида, Сайфуддавла Али ибн Ҳамдон амрлигида ва ар-Розий³ халифалиги даврида вафот этган.

Амир Сайфуддавла ўзининг ун беш нафар амалдор кишилари билан бирга Абу Наср жанозасида ҳозир бўлди.⁴ Айтишларига қараганда, Абу Наср қаноатли одам бўлганидан Амир Сайфуддавла ҳурматига сазовор бўлишига қарамасдан, у кунига тўрт дирҳам кумуш пулдан бўлак ҳеч қайси ишомдан фойдаланмас экан. Ўша тўрт дирҳамни маишатига зарур бўлган нарсаларга сарф қилар экан. Ҳатто у тирикчилик нима бўлади, деб қайғурмас ҳам экан, на уй-жойини ўйлар ва на бирор фойдани кўзлар экан.

Айтишларига қараганда, Абу Наср қўзи юраги ва райҳон шарбати билан овқатланар экан. Абу Насрни дастлабки вақтларда қози бўлган дейишади. Илм-маърифатга чуқурроқ киришгач, у бу ишни таплаб, бор-будини билим ўрганишга қаратибди, мол-дунёга ҳеч қизиқмас экан.

Айтишларича, қоровуллик қилиш учун кечаси манзилдан чиқар экан-да, чирогини ёқиб, муталаага тушар экан. У мусиқа санъатида ҳам билимдон киши экан. Бу

¹ Милодий 949.

² Милодий 950 йили.

³ Халифа ар-Розий 934 йили тахтга ўтирган.

⁴ Бу билан муаллиф амир ва унинг аъёнлари Абу Насрни ҳурмат қиларди, демоқчи.

соҳада ҳам шу даражада баркамол эканки, ҳеч ким ундан ўтиб кетолмас экан.

Айтишларига қараганда, у ажойиб бир мусиқа асбоби ясабди, бу асбобдан жудаям гўзал, ёқимли куйлар эшитиш мумкин экан, ҳатто у эшитган одамни ҳаяжонлантириб юборар экан.

Айтишларича, Абу Насрнинг ҳикмат-фалсафани ўқилишига бир киши сабаб бўлган экан. Ўша киши улга Арастунинг бир неча китобини, шу ерда тура турсин, кейин олиб кетаман, деб қўйиб кетгани сабаб бўлган, дейишади. Иттифоқо, китобларга кўзи тушиб, улар Абу Насрнинг кўнглига маъқул бўлиб қолади ва ўқишга киришади натижада етук файласуфга айланади.

Абу Наср ал-Форобийнинг фалсафа сўзи маъноси тўғрисида айтган гапларини келтирадилар. Бу борада у шундай деган экан: фалсафа сўзи юнонча бўлиб, араб тилига четдан кирган сўзлардандир. Бу сўз уларнинг тилларида филосуфо деб айтилади. Унинг луғавий маъноси — ҳикматни ёқтириш демакдир. Бу сўз юнон тилида «фило» билан «сўфиё» сўзларидан таркиб топган. «Фило» деганда ёқтириш, севиш тушунилади: «сўфиё» деганда эса ҳикмат, доволик тушунилади. Файласуф сўзи фалсафадан олинган, бу юнонларнинг тилида «филасуфус» дейилади. Бу ўзгариш юнонларда илдиздан бўладиган ўзгариш саналади. Уларнинг тилида бунинг маъноси ҳикматни севиш демакдир. Улар бу иборот билан ҳаётдан ва умр кўришдан мақсад ҳикматни таъкидлашдан иборатдир, дейишади.

Абу Наср ал-Форобий фалсафанинг пайдо бўлиши ҳақида қуйидагича ҳикоя қилган:

Юнонлар подшоҳлиги даврида фалсафанинг иши юришиб, машҳур бўлиб кетди. Арастунинг Искандарияда вафотидан то хотин подшоҳнинг охириги давригача шундай бўлди.

Арасту вафот этгач, унинг таълимоти қандай бўлган бўлса, ўша ҳолда қолди ва шу алфозда ўн уч подшоҳлик давригача етиб келди. Бунда фалсафа муаллимларининг ўн иккитаси кетма-кет келди. Буларнинг бири Андроникус номи билан машҳурдир. Бу подшоҳларнинг энг охиригиси хотин киши бўлиб, унинг устидан Рум подшоси Августус галаба қозонган, маликани ўлдириб, мол-мулкига эга бўлган эди. Вақт-соати келиб подшоҳнинг назари китоб хазиналарига тушган, натижада у бу борада бир қарорга келган, ўша ердан Арасту китобларининг нусхалари топилган эди, булар ҳаммаси Арасту замоида ва Теофрастус даврида кўчирилган нусхалар эди. У

ерда муаллимлар ва файласуфлар топилиб, улар Арасту ёзган китобларга ўхшаш маъноли китоблар тузиб чиқдилар, сўнг ўша подшоҳ буйруқ бериб, ўргатиш учун улардан фойдаланиш ниятида Арасту ва унинг шогирдлари даврида кўчирилган китобларнинг нусхалари кўпайтирилди, қолганларидан эса юз ўгирилди.

Августус бу ишларнинг чорасини кўриб қўйиш, улардан нусха кўчириб ўзи билан бирга Румияга олиб кетишни, бошқа бир кўчирилган нусхасини эса китоблар макони бўлмиш Искандарияда қолдиришни буюриб: бундай ишни бажаришга Андироникус ўрнини босадиган бир муаллим топиб қўйишни буюрди. Олим Андрионикус эса Августус билан бирга Румга бориб, у ерда фалсафани ўргата бошлади. Шу билан фалсафа икки ерда — Искандария ва Румда ўрганила бошланди ва бу борадаги иш шу икки ердагина юришди. Аҳвол шу тариқа бўлиб, бу иш то насроний—масиҳий дини юзага келгунга қадар давом этди. Кейин фалсафани ўргатиш Румияда инқирозга учради, бу иш фақат Искандариядагина қолди. Шу тариқа ҳолат то насронийлар подшоши ўйлаб бир фикрга келгунга қадар давом этди. Сўнг масиҳий усқуф—руҳонийлари йиғилишиб, бу таълимни бекор қилиш борасида маслаҳат қилишди. Ана шунда буларни тарк қилишдан олдин улар фалсафанинг мантиққа оид китоблардан то вужудия бўлими — охиригача ўргатишни, ундан бошқа қисмларини ўргатмасликни лозим топишди. Чунки улар шундай қилмаса насроний динига зарар етади, деб гумон қилишди. Бу фанининг ўргатилишига олиб қолдирилган қисмидан диннинг кучайишига фойда тегар, деган умидда бўлишди. Фойдаланишга лойиқ топилган қисми ошкор маълум бўлди, қолган қисми эса узоқ вақтга қадар, ҳатто ислом келгунгача бекикликгича қолиб кетди.

Шундай қилиб фалсафани ўргатиш иши Искандариядан то Антокиягача кўчди ва бу ерда битта муаллим қолгунга қадар узоқ вақт давом этди. Ўша қолган бир муаллимдан бу фанни икки киши ўрганди. Кейин улар иккови китобларни олиб, у ердан чиқиб кетишди. Буларнинг бири Ҳаррон аҳлисидан бўлиб, бошқаси эса Марв аҳлидан эди. Ўша марвлик кишидан уни икки киши ўрганди. Уларнинг бири Иброҳим ал-Марвазий¹ эди, иккинчиси Юҳанно ибн Ҳийлон эди. Ҳарронликдан Исроил ал-Усқуф ва Қувайрий иккаласи таълим олишди, кейин

---

¹ Иброҳим ал-Марвазий — 850—920 йиллар орасида яшаган йирик файласуф.

улар Бағдодга йўл олдилар. Иброҳим диний ишлар билан шуғулланиб, Қувайрий эса таълим ишлари билан шуғулланиб, мударрис бўлиб қолди.

Аммо Юҳанно ибн Ҳийлонга келсак, бу киши ҳам ўз дини билан шуғулланишга тушди. Иброҳим ал-Марвазий Бағдод шаҳрига бориб, ўша ерда туриб қолди. Ал-Марвазийдан эса Матто ибн Юнон ўрганди. Бу киши ўша вақтларда вужудияга оид масалаларни то охиригача ўргатарди.

Абу Наср ал-Форобий ўзи ҳақда гапириб, Юҳанно ибн Ҳийлондан мантиқ ўрганишга киришиб, унда то бурҳонисбот қисмининг сўнгигача ўқиди. Бунда вужудия масалаларидан кейинги қисми ўқилмайдиган бўлим деб юритилар экан. Аҳвол шундайлигича, то ўша ўқилмайдиган бўлим ўқиладиган бўлгунга қадар давом этди. Шундан кейин бу одат то мусулмон олимлари қўлига ўтгунга қадар чўзилди. Сўнг аста-секин инсон ўқишга қодир бўладиган еригача вужудия масалалари ўқиладиган бўлди.

Абу Насрнинг айтишига қараганда, у Аристотелнинг «ал-Бурҳон китоби»нинг охиригача мутолаа қилиб чиқди. Менга раҳматли амаким Рашуддин Абул-Ҳасан Али ибн Халифанинг гапириб беришига қараганда, ал-Форобий амир Сайфуддавла ибн Ҳамдон даврида унинг даргоҳида ҳижрий 339 (мил. 950) йилнинг ражаб ойида вафот этди. У ўз илмини Бағдодда ал-Муқтадир даврида Юҳанно ибн Ҳийлондан ўрганган эди. Унинг замонида Абу Бишр Матто ибн Юнон деган киши бўлгувчи эди. Бу киши Абу Насрдан ёши каттароқ эди. Абу Наср бўлса зеҳнда ягона, ширинсўз эди. Абу Бишр Матто ўша Иброҳим ал-Марвазийдан мантиқни ўрганди. Абу Бишр бўлса ар-Розий халифалиги даврида уч юз йигирма тўққизинчи йил (934—940) орасида вафот этди.

Юҳанно ибн Ҳийлон билан Иброҳим ал-Марвазий иккалови марвлик бир кишидан ўрганган эди.

Шайх Абу Сулаймон Муҳаммад ибн Тоҳир ибн Баҳром ас-Сижистоний¹ ўзининг таълиқларида уқтиришича,

---

¹ Ас-Сижистоний (983 да ҳаёт бўлган). Бу киши «Сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат сандиги») асарининг муаллифи. Унда жуда кўп олимларнинг таржимаи ҳоли берилган, кейин у асарга Заҳриддин Абул-Ҳасан ал-Байҳақий (вафоти 1169) унга қўшимча қилган. Бу асари у «Татимат сивон ал-ҳикма» («Ҳикмат сандиги»га қўшимча) деб атаган.

Яҳё ибн Адий² шундай хабар берган: у «Исоғучи»³ китобини Матто насроний динидаги бир одам қўлида ўқиди, категория ва барманиёсп⁴ Рубил деган одамда ўқиди. Ёқис—силлогизмни эса Яҳё ал-Марвазийда ўқиди...

Буни мен—Ибн Аби Усайба айтганим: тарихда шу нарсалар борки, ал-Фаробий нуқул Абу Бакр ибн Сирож билан учрашиб турар экан. Абу Наср ал-Фаробий ундан наҳви ўрганар, Ибн Сирож бўлса Абу Насрдан мантиқни ўрганар экан. Баъзида ал-Фаробий шеър ҳам ёзар экан.

Абу Наср ал-Фаробийдан сўрашибди:

— Сиз катта олимми ё Арастуми?

— Агар мен ўша даврда яшаган бўлганимда мен унинг энг катта шогирдларидан бири бўлган бўлардим, — деб жавоб берибди Абу Наср.

Одамларнинг ал-Фаробийдан гапиришларига қараганда, у нуқул айтар экан.

— Арастунинг «ас-Симоъ» — «Физика»сини қирқ бор ўқидим, лекин уни яна қайта ўқишим керак...

Фаробий шеъри⁵.

Эй борлиқ нарсалар сабабчиси зот,
Бари файз-нуригдан бўлганди бунёд.
Қат-қат осмон, ўртададир Ер, денгиз,
Уларга эгасан, маркази обод.
Паноҳ истаб келдим, гуноҳкорингман,
Кечир кўп хатойим, нуқсоним бод-бод.
Файзинг айласин раббим, табиат —
Унсурлар киридан унсурим овоз.

---

² Яҳё ибн Адий (894—975) Фаробий даврида яшаган Сурёний, араб тилини яхши биладиган мантиқшунос олим, Такритда туғилиб, Бағдодда яшади ва шу ерда вафот этади. Фаробийдан таълим олади.

³ Бу ерда Парфирийнинг «Исоғучи» — «Исагоги» — «Мантиққа муқаддима» асари назарда тутиляпти.

⁴ Барманиёс — мантиқнинг бир қисми — талқин қилиш бўлими.

⁵ Шундан кейин Абу Наср ўқийдиган дуоларидан, деб икки бет ҳар хил дуолар келтирилган. Муаллифнинг айтишича, Абу Наср бу дуоларни ўқишни маъқул кўрар экан. Бу ерда уларнинг Фаробий таржимаи ҳоли ё ижодиға унчалик алоқаси бўлмагани учун таржимада уларни тушириб қолдирдик. Кейин тўрт байт шеър келган. Бу шеър мазмуни ҳам дуо, мувожотга яқин келади. Бу шеърдан кейин яна дуо келади. Шеърларнинг аввалгиси «ал-комил», кейингиси «ал-басит» вазнида ёзилган, биз бу шеърларнинг ўзбекча шеърий таржимасини келтирамиз. Бу шеърлардан сўнг Фаробий асарлари рўйхати келтирилган.

Абу Наср ёзган бошқа шеърлардан бири:

Гапида маъно йўқдир, тили ғализ, тумтароқ.
Кўрдим аҳли замонни боши эгилган андоқ,
Ҳар бошлиқда бир ташвиш: ҳар бошда бир мусибат.
Шунинг учун уйимдан чиқолмай тоқатим тоқ.
Номусни асрамоққа узлатдаман, панада,
Мен иззатимни асраб, қаноат этдим ҳар чоқ.
Сабр-чидам майини йиғиб қуйдим жомига,
Кафтимда у нурафшон, мен анга бўлдим ўртоқ.
Бор давлатим, ичурман, май шиша менга улфат.
Қулт-қулт овози наво, эшитай дейман кўпроқ.
Бўшаб қолган диёрлар, одамлар сўзларидан
Мева териб олурман, йўқолмиш йўқса мутлоқ.

Яна бошқа бир шеъри:

Узоқ юр бўлса ботил, сўзи ёлғон,
Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.
Бўлмади дунё биз учун абад уй,
Бас келмайин ўлимга ҳеч бир инсон.
Куррага тушган чизиқлар бизмикин?
Ел кўпурса, йўқ бўлурмиз шул замон.
Шул экан ҳол, бу мухолифлик нечун!
Арзимасга бир-бири бирла ҳамон.
Жондан ажралганлик авломасмикин,
Айламакдин бувчалик тўс-тўпалон?!

АБУ НАСР ФОРОБИЙГА ТЕГИШЛИ АСАРЛАР РЎЙХАТИ¹

1. Шарҳ китоб ал-Мажастий ли Батлимус (Птолемейнинг «ал-Мажасъий — «Алмагеста» китобиға ёзилган шарҳи).

Шарҳ китоб ал-Бурҳон ли Аристутилос (Аристотелнинг «Исбот» — «Иккинчи аналитика» китобиға онд шарҳ китоби).

3. Шарҳ китоб — ал-Хитоба ли Аристуталис (Аристотелнинг «Риторика» асарига ёзилган шарҳ китоби).

4. Шарҳ ал-мақола ас-сония ва ас-сомина мин «Китоб ал-жадал» ли Аристуталис (Аристотелнинг «ал-Жадал» — «Диалектика» китобидан иккинчи ва саккинчи мақолалар шарҳи).

5. Шарҳ китоб ал-Муғолата ли-Аристуталис (Аристотелнинг «Софистика» китобиға битилган шарҳ).

6. Шарҳ китоб ал-қиёс ли Аристуталис ва ҳува шарҳ ал-Кабир (Аристотелнинг «Қиёс» — «Биринчи Аналитика» китобиға ёзилган шарҳ. Бу катта китоб).

7. Шарҳ китоб ли Аристуталис ало жиҳат ат-талиқ (Аристотелнинг риторикаға онд «Барминийс» («Герменевтика» — «ал-Ибора») — «Талқин қилиш» китобиға тушунтирув йўсинида битилган шарҳ китоби).

8. Шарҳ китоб ал-мақулот ли Аристуталис ало жиҳат ат-талиқ (Аристотелнинг категорияларини шарҳлаб ёзилган китоб).

9. Китоб ал-мухтасар ал-кабир фи ал-мантиқ (Мантиққа онд қисқарган катта китоб).

10. Китоб ал-мухтасар ас-сағир фи ал-мантиқ ало тариқа ал-мутакаллимийн (Мантиққа онд мутакаллим — каломчилар йўлида ёзилган қисқарган кичик китоб).

11. Китоб ал-мухтасар ал-авсат фи ал-қиёс (Қиёс-силлогизмға онд ўртача қисқарган китоб).

12. Китоб ат-тавтиа фи ал-мантиқ (Мантиққа кириш тариқасида ёзилган китоб).

13. Шарҳ китоб исоғучи ли Фарфирюс (Парфирий-

---

¹ Матнда рақам берилмаган. Ўқувчига ўнғайлик яратиш мақсадида уларга рақам қўйилди. Бунда қавс ичидаги китобларнинг таржимаси ва бошқа қўшимча гаплар биздан, қавсдан ташқари гаплар Ибн Аби Усайбага тегишли.

нинг «Исоғучи»—«Исогоги» китобиға битилган шарҳ китоби). Бунда исоғучининг маъноси ҳақида гап боради.

14. Китоб ал-қиёс ас-сағир (Қиёс — силлогизмга тегишли кичик китоб. Абу Наср ал-Форобийнинг ўз қўли билан ёзилган шу китоби топилган, яъни кўрилган).

15. Ихсо ал-қазоё ва ал-қиёсот аллати тустаъмал ало ал-улум фи жамиъ ас-саноиъ ал қиёсия (Барча масалаларнинг келиб чиқиши ва қиёсий санъатнинг барчасида ишлатиладиган қиёслар ҳақида).

16. Китоб шурут ал-қиёс (Қиёс — силлогизм шартлари ҳақида китоб).

17. Китоб ал-бурҳон (Исбот китоби. Бу китоб Аристотелнинг шу номли асарига ёзилган шарҳми ё ўзи мустақил равишда шу мавзуда ёзган китобми — бизга помалум).

18. Китоб ал-жадал («Диалектика» китоби).

19. Китоб ал-мувозиъ ал-мунтазия мин ал-мақола ас-сомина фи ал-жадал (Мантиқдаги жадал—диалектикага оид саккизинчи мақоланинг тортишувли жойларидан сайлаб олинганлари).

20. Китоб ал-муғаллата (Мантиқдаги чалкаштирувчи жойлар ҳақида китоб).

21. Китоб иқтисоб ал-муқаддима ва ҳия ал-мусаммот би ал-мавозиъ ва ҳия ат-таҳлил (Мантиққа кириш қисмини ўрганиш, бу эса жойлар номи билан юритилади; жойлар эса таҳлил дегани бўлади).

22. Калом фи ал-муқаддимот ал-мухталита мин вужудий ва зарурий (Вужудий ва зарурийлардан иборат аралаш муқаддималар ҳақида сўз).

23. Калом фи ал-хало ли ал-хитоба (Аристотелнинг «Риторика» китобининг бош қисмидаги бўшлиқ ҳақида сўз).

24. Шарҳ китоб ас-Симоъ ат-табийй ли Аристутотлис (Аристотелнинг «Табийй гармония»—«Физика» китоби ҳақида тўшунтирув бериш учун ёзилган шарҳ).

25. Шарҳ «Китоб ас-само ва ал-олам»ли Аристутотлис Аристотелнинг «Осмон ва олам» асарига таълиқ нуқтаи назаридан ёзилган шарҳ китоби).

26. Шарҳ китоб ал-осор ал-улвия ли Аристутотлис (Аристотелнинг «Олий—осмон жисмлари ва метеорология»га оид асарига шарҳ сифатида ёзилган китоб).

27. Шарҳ мақола ал-Искандар ал-Афрудисий фи-н-нафс ало жиҳати таълиқ (Искандар ал-Афродисийнинг Нафс—жон ҳақидаги мақоласига таълиқ нуқтаи назаридан ёзилган шарҳ китоби).

28. Шарҳ садр китоб ал-ахлоқ ли Аристутотлис (Аристотелнинг «Этика»сининг бош қисмига ёзилган шарҳ).

29. Китоб ан-навомис (Қонунлар китоби).

30. Китоб ихсоъ ал-улум ва тартибиҳо (Илмлар классификацияси ва улар тартиби ҳақида китоб).

31. Китоб ал-фалсафатайн Афлотун ва Аристотелис (Платон ва Аристотель фалсафаси ҳақида китоб — бунинг охири тушиб қолган).

32. Китоб ли мадинат ал-фозила ва ал-мадинат ал-мубаддала ва ал-мадинат аззолла (Фозил, жоҳил, фосиқ, ўзгартирилган ва адашганлар шаҳари ҳақида китоб). Бу китобни ёзишни Абу Наср Бағдодда бошлаб, уни 330 (941) йилнинг охирида ўзи билан бирга Шомга олиб кетган ва Дамашқда 331 (942) йилда тугатган ва уни таҳрир қилиб чиққан. Таҳрирдан кейин уни бобларга ажратиб чиққан. Шунда баъзи одамлар ўша китобнинг маъносига кўра фаслларга ажратишни сўрайди, ал-Форобий 337 (948) йили Мисрда уни фаслларга ажратгач, китоб олти фаслга бўлинди. Ана шу йил китобнинг фаслларга ажратиш йили бўлиб қолди.

33. Китоб мабоди ороу ал-мадинат ал-фозила (Фозил шаҳар аҳли қарашларининг асослари ҳақида китоб).

34. Китоб ал-алфоз ва ал-хуруф (Лафз — сўзлар ва ҳарфлар ҳақида китоб).

35. Китоб ал-мусиқ ал-кабир (Катта музика китоби). Буни вазир Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Қосим ал-Кархийга бағишлаб таълиф қилган.

36. Китоб фи ихсоъ ал-ийқоъ (Ритмлар классификацияси ҳақида китоб).

37. Калом лаҳу фи ан-нақла музофан ила ал-ийқоъ (Абу Насрнинг ритмга қўшимча қилинган чертиш ҳақида сўзи. Бу 36 рақамли асарга қўшимча бўлса керак).

38. Калом фи ал-мусиқо (Музика ҳақида сўз).

39. Мухтасар фусул фалсафия мунтазаа мин кутуби ал-фалосифа (Файласуфлар китобидан териб олинган қисқача фалсафий фасллар).

40. Китоб ал-мабодий ал-инсония (Инсониятнинг бошланғичи ҳақида китоб).

41. Китоб ар-радд ало Жолинус ало ғайр маъноҳу (Аристотелнинг баъзи сўзларини бошқа маънода шарҳлагани учун Галенга раддия сифатида ёзилган китоб).

42. Китоб ар-радд ало Ибн ар-Ровандий фи адаб ал-жадал (Ибн ар-Ровандийнинг мунозара одоби ҳақида фикрига раддия китоби).

43. Китоб ар-радда ало Яҳё ан-Наҳвий фимо радда биҳи ало Аристотелис (Яҳё Ан-Наҳвийнинг Аристотелга ёзган раддиясига қарши ёзилган раддия китоби).

44. Китоб ар-радда ало-Розия фи ал-илм ал-илоҳий (Илоҳиётда ар-Розийга раддия тариқасида ёзилган китоб).

45. Китоб ал-воҳид ва ал-ваҳда (Бир ва бирлик ҳақида китоб).

46. Калом лаҳу фи ал-ҳаййиз ва ал-миқдор (Абу Насрининг ҳажм ва миқдор ҳақида сўзи).

47. Китоб фи ал-ақл сағир (Ақл тўғрисида кичик китоб).

48. Китоб фи ал-ақл кабир (Ақл тўғрисида катта китоб).

49. Калом лаҳу фи маъно исм ал-фалсафа (Фалсафа номининг маъноси ҳақида Абу Наср ал-Форобий сўзи).

50. Китоб ал-мавжудот ал-мутагаййира ал-мавжуд би ал-калом ат-табиий (Табиатшунослар сўзларида бўлган ўзгарувчан мавжудот ҳақида китоб).

51. Китоб аш-шароит ал-бурҳон (Исботлашини шаргларини ҳақида китоб).

52. Калом лаҳу фи шарҳ ал-мустағлақ мин масодира ал-мақола ал-увло ва ал-хомиса мин Уқлидус (Абу Насрининг Эвклиднинг биринчи ва бешинчи мақоласидан олинган қисмининг ноаниқ жойларига ёзилган шарҳи тўғрисида сўзи).

53. Калом фи иттифоқ оро Абуқрот ва Афлотун (Гипократ ва Платон қарашларининг бир-бирига тўғри келиши ҳақида сўз).

54. Рисола фи ат-танбиҳ ало асбоб ас-саода (Саодатга эришиш сабаблари кўрсатилган рисола).

55. Калом фи жузъ ва мо ло ятажаззаа (Бўлак ва бўлинмас нарсалар ҳақида сўз).

56. Калом фи исм ал-фалсафа ва сабаб зуҳуриҳо ва асмо ал-мубарризийн фиҳо ва ало ман қараа минҳум (Фалсафа номи, унинг келиб чиқиш сабаблари ва ундан шуҳрат қозонган кишилар номлари ҳамда уларда ўқиган шогирдлар ҳақида сўз).

57. Калом фи-л-жинн (Жинлар ҳақида сўз).

58. Калом фи ал-жавҳар (Субстанция ҳақида сўз).

59. Китоб ал-фаҳс ал-маданий (Шаҳарларни текшириш ҳақида китоб).

60. Китоб ас-сиёсат ал-мадания ва юърафу бимабодий ал-мавжудот (Шаҳарлар устидан сиёсат юргизиш китоби, у мавжудотнинг бошланиши деб танилган).

61. Калом фи ал-миллат ал-фиқҳ ал-маданий (Халқ ва шаҳарларни бошқариш ҳуқуқи ҳақида сўз).

62. Калом жумиа ақовил ан-наби юширу фиҳи ило сипоат ал-мантиқ (Пайғамбарнинг мантиққа ишора қилувчи гапларидан муаллиф (Форобий) тўплаган сўзлар).

63. Китоб ғи ал-хитоба кабир, ишрун мажалладан (Риторика ҳақида йигирма жилдлик катта китоб).

64. Рисола ғи қуввод ал-жайш (Лашкарбошилар ҳақида рисола).

65. Калом ғи ал-маойиш ва ал-ҳуруб (Ҳаёт ва жанглар ҳақида сўз).

66. Китоб ғи ат-таъсирот ал-улвия (Олий жисмлар таъсири ҳақида китоб).

67. Мақола ғи ал-жиҳа аллатий ясиҳҳу алайҳо алқавл би аҳком ан-нужум (Юлдузлар ҳукми билан ганириш дуруст бўладиган жиҳат-томон ҳақида мақола).

68. Китоб ғи ал-фусул ал-мунтазаа ли ал-ижтимоот (Йиғинлар учун териб олинган парча—фасллардан иборат китоб).

69. Китоб ғи ал-ҳиял ва ап-навомис (Ҳийлалар ва қонунлар ҳақида китоб).

70. Калом лаҳу ғи ар-руъё (Туш ҳақида Абу Наср сўз).

71. Шарҳ китоб ал-бурҳон ли Аристотелис ало тариқ ат-таълиқ амлоҳу ало Иброҳим ибн Адий тилмиз лаҳу би Ҳалаб (Аристотелнинг «Исбот»—«Иккинчи аналитика» китобига ёзилган шахр китоби). Бу асарни ал-Форобий Ҳалабдаги шогирди Иброҳим ибн Адий илтимосига кўра унга ёзиб берган.

72. Китоб ғи синоат ал-китоба (Ёзув санъати ҳақида китоб).

73. Калом лаҳу ғи ал-илм ал-илоҳий (Абу Насрининг илоҳиёт ҳақидаги сўзлари).

74. Шарҳ ал-мавозиъ ал-мустаълақа мин китоб қотиғуриёс ли Аристотелис ва юърафу би таълиқот ал-ҳавоший (Аристотелнинг «Категория» китобида учрайдиган айрим чалкаш жойларига шарҳ. Бу «ҳошияларга битилган таълиқот» номи билан машҳур).

75. Калом ғи аъзоъ ал-ҳайвон (Тирик мавжудот аъзолари ҳақида сўз).

76. Китоб мухтасар жамиъ ал-кутуб ал-мантиқия (Мантиққа оид барча китоблар тўпламидан қисқартириб олинган китоб).

77. Китоб ал-мадҳал ила ал-мантиқ (Мантиққа оид муқаддима китоби).

78. Китоб ат-тавассут байн Аристотелис ва Жолинус (Аристотель ва Гален ўрталарида восита бўладиган китоб).

79. Китоб ғараз ал-мақулот (Категориялардан кутилган мақсадлар ҳақида китоб).

80. Калом лаху фи аш-шеър ва ал-қавофий (Абу Насриниң шеър ва қофиялар тўғрисидаги сўзи).

81. Шарҳ китоб ал-иборат ли Аристутотис ало жиҳат ат-таълиқ (Аристотелнинг «Ибора» китобига ёзилган шарҳ — бу таълиқ нуқтаи назаридан ёзилган).

82. Таолиқ ало китоб ал-қиёс (Аристотелнинг «ал-Қиёс» — «Биринчи Аналитика» китобига ёзилган таълиқ — шарҳлари).

83. Китоб фи ал-қувва ал-мутанохия ва ғайр ал-мутапохия (Чеклапган ва чексиз куч ҳақида китоб).

84. Таълиқ лаху фи ан-нужум (Абу Насриниң юлдуз-шуносликка оид изоҳлари).

85. Китоб фи ал-ашё алатий юҳтожу ан тааллама қабл ал-фалсафа (Фалсафани ўрганишдан олдин нимани би-лиш кераклиги ҳақида китоб).

86. Фусул лаху миммо жамааху мин калом ал-қудамо (Қадимгиларнинг сўзларидан ал-Фаробийнинг ўзи тўп-лаган бир қанча парча фасллар).

87. Китоб фи яъроз Аристутотис фи кулли воҳид мин қутибиҳи (Аристотелнинг ёзган китобларининг ҳар би-рида у кўзлаган мақсадлар тўғрисида китоб).

88. Китоб ал-мақойис (Ўлчовлар ҳақида китоб).

89. Мухтасар китоб ал-худо (Тўғри йўл кўрсатадиган китоб. Балки «Китоб ал-худо»нинг қисқарганидир).

90. Китоб фи ал-луғот (Луғат — тиллар ҳақида китоб).

91. Китоб фи ал-ижтимоот ал-мадания (Шаҳар йиғин-лари ҳақида китоб).

92. Калом фи анла ҳаракат ал-фалақ доима (Фалак ҳаракатининг доимийлиги ҳақида сўз).

93. Калом фимо яслиху ан язумма (Ёмонловчини ту-затиш ҳақида айтилган сўз).

94. Калом фи ал-маолиқ ва ал-жун ва ғайр золика. (Хурмо, жун (ўсимлиги) ва бошқалар ҳақида сўз).

95. Калом фи лавозим ал-фалсафа (Фалсафага лозим бўлган нарсалар ҳақида сўз).

96. Мақола фи вужуб синоат кимийе ва ар-радд ало ал-мубтилиҳо (Кимё фанининг зарурлиги ва уни ин-кор этгувчиларга раддия сифада ёзилган мақола).

97. Мақола фи ағроз Аристутотис фи ал-кулли ма-қола мин китобиҳи ал-мавсум би ал-ҳуруф ва ҳува таҳ-қиқ ғаразиҳи фи китоб «Мо баъда ат-табиа» (Аристотел-нинг «Ҳарфлар» деб аталган китобидан бўлган ҳар бир мақоладан кўзлаган мақсади ҳақида мақола. Бу эса «Метафизика» мақсадлари ҳақида ёзилган тақризлардир).

98. Китоб фи ад-даовий ал-мансуба ило Аристутотис мужаррадатан ан баёнотиҳо ва ҳужжатпҳо (Фалсафа

ҳақида Аристотелга нисбат берилган даъволар ҳақида китоб. Бу даъволар изоҳсиз берилган, далил кўрсатилмаган).

99. Таолиқ фи ал-ҳикма (Ҳикматга тегишли таълиқ — изоҳлар).

100. Калом амло ало соилин саалаҳу ан маъно зот ва маъно жавҳар ва маъно табиа (Табиат ва субстанция ва зотнинг маъноларини сўраган кишига Абу Наср ёзган сўзлар).

101. Китоб жавомий ас-сиёсат мухтасар (Сиёсат ҳақида тўпламларнинг қисқача китоби).

102. Китоб бариминийёс ли Аристутелис (Аристотелнинг «Талқин қилиш» «Герменевтика» асари ҳақида ёзилган китоб ё шарҳ бўлиши керак).

103. Китоб уюн ал-масоил ало раъй Аристутелис ва ҳия миа ва ситтун масъалатаи (Аристотелнинг фикрича, юз олтмиш масалани ўз ичига олган масалалар булоғи китоби).

104. Китоб ал-мадҳал ила ал-ҳандаса ал-ваҳмия мухтасаран (Хаёлий ҳандасага муқаддима саналган қисқарган китоб).

105. Жавобот ли масоил суила анҳо ва ҳия салоса ва ишрун масъала (Абу Насрдан масалаларни ҳал қилиб бериш учун сўраган саволларга жавоблар. Бу йигирма уч масала).

106. Китоб асноф ал-ашё ал-басита аллатий танқасим илайҳо ал-қазоё фи жамий ас-саноиъ ал-қийёсия (Оддий нарсалар классификацияси ҳақида китоб, қийёсий нарсаларнинг барчаси шу масалаларга бўлинади).

107. Жавомий китоб ан-навомис Афлотун (Платоннинг қонунлар ҳақида ёзганларининг тўплами).

108. Калом мин имлоихи ва қад суила аммо қола Аристутелис фи ал-ҳорри (Иссиқ нарса ҳақида Аристутелис ганидан сўралганда, Форобийнинг ёзиб берган сўзи).

109. Таълиқот анолитиқо ал-увло ли Аристутелис (Аристотелнинг «Биринчи аналитика» китобига ёзилган тушунтирув изоҳлари).

110. Китоб шароит ал-яқин (Ишончли — аниқ билимлар шартлари ҳақида китоб. Бу ҳам мантиқ ҳақида бўлиши керак).

111. Рисола фи моҳият ан-нафс (Нафс — жоннинг моҳияти ҳақида рисола).

112. Китоб Симоъ ат-табийй (Аристотелнинг «Табиий гармония» — «Физика» китоби ҳақида ёзилган Абу Насрнинг шарҳ китоби бўлиши керак).

СЎНГ СЎЗ

Буюк файласуф Абу Наср Форобий китоблари рўйхатида унинг адабиётшуносликка оид баъзи бир асарларининг номи ҳам зикр этилган. Лекин улар муаллифнинг бошқа кўпгина асарлари қатори тарих элагидан ўтиб, давримизгача етиб келмаган.

Қувонарли томони шундаки, кейинги йилларда маданият тарихи ишқибозлари Форобий каби буюк олимларнинг илмий мерослари топилгани ҳақида матбуот орқали жамоатчиликни хабардор қилиб туришибди. Натижада шу топилдиқлар теъда кўпчилигининг диққат-эътиборини ўзига жалб қиладиган ва ниҳоят унда бу соҳанинг мухлислари баҳраманд бўлишга улгурадиган ҳам бўлиб қолди. Мана шундай мерослардан бири Форобийнинг араб тилида ёзилган «Китоб аш-шеър», яъни «Шеър китоби» асаридир.

Форобийнинг бу асари ҳажм жиҳатидан анчагина кичик, ҳатто уни рисола деса ҳам бўлади. Балки бу асар дастлаб катта ҳажмда ёзилган бўлиб, кейинчалик маълум сабабларга кўра қисқарган ва шу қўлёзмадаги нусха ҳолатида бизгача етиб келган бўлиши ҳам мумкин. Лекин биз «борига барака» қабилида иш юритиб, асарни шу ҳолатда эълон қилиш ниятидамыз. Форобий «Шеър китоби» асарининг қўлёзма нусхаси ҳозир Братислава (Словакия) дорилфунуни кутубхонасида сақланмоқда.¹ Шунини ҳам айтиш керакки, Форобийнинг бу асари алоҳида китоб ҳолида сақланмаган, балки файласуфнинг мантиққа оид бошқа асарлари қаторида мавзу жиҳатидан бир китоб муқовасига кирган. Форобийнинг шу қўлёзмага кирган мантиққа оид асарлари ўн икки қисмдан иборат бўлиб, мантиққа кириш, мантиқ санъати, категория, (маъқулот) ибора, қиёс, таҳлил, софистика, ал-ҳикмат ул-мумаввиҳҳа, бурҳон-исбот, диалектика-жадал,

---

¹ Бу ҳақда университетда сақланаётган араб, турк ва форс тилидаги қўлёзма асарлари каталогига мурожаат этиш мумкин. Братислава, 1961, 181—188-бетлар.

рипортика-хитоба, ниҳоят — ўн иккинчи бўлиб — «Китоб аш-шеър» (яъни «Шеър китоби») кирган.

«Шеър китоби»нинг қўлёзмаси ҳақида Братиславада сақланайтган Шарқ қўлёзмалари каталогида қисқача тавсиф ҳам берилган. Шу каталогда тавсифланишича, Форобийнинг бу асари мазкур мантиққа оид қўлёзманинг 271 varaгида тугайди. Каталогда бу асарнинг аввали ва охирида келадиган сўзлар ҳам келтирилган.

Қўлёзманинг 274 varaгида мана бу сўзлар ёзилган: «Шу билан худо раҳмат қилгур Абу Наср Форобийнинг барча китоблари¹ тугади. Энди ақлни ато қилувчига ғоят даражада ҳамдмақтовлар, бениҳоят даражада шукрлар бўлсин. Бу китоб парвардигор афвига энг муҳтож бўлган қул бўлмиш Аҳмад ибн Али аш-Шомий қўли ва амирнинг лутфи билан тугади. Бу тарих 1116 йилнинг энг машҳур ойи бўлмиш — хайрли сафар ойининг ўн саккизида шанба кунг тонг пайтида Қўстантанпда бажарилди».

1116 йилнинг 18-сафарини ҳозир жорий бўлган милодий йилга кўчирсак — 1704 йил 22 июнь кунига туғри келади, қўлёзма кўчирилган жой Константинополь, ҳозирги Истанбул шаҳри бўлган.

Братислава қўлёзмасидан олинган фотопушханинг бир нусхаси Форобийшунос — файласуф Музаффар Хайруллаевнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Бу муҳтарам олимнинг лутфая қилган марҳаматлари билан ўша фотопушхани кўришга муяссар бўлдик, натижада «Китоб аш-шеър»нинг арабча матнидан қилинган қўлингиздаги ушбу таржимамизни эътиборингизга ҳавола қилишга муяссар бўлдик.

Бу ерда шунг айтиш керакки, файласуф Форобий ўткир мантиқшунос олим бўлган. Шу жиҳатдан қараганимизда, унинг барча фикр-мулоҳазалари мантиқ истилоҳларида битилганлиги маълум бўлади, ўрта аср файласуфлари талқинида эса шеърят мантиқ бобида келган ва унинг бир бўлагг сифатида мулоҳаза юритилган. Масалан, Ибн Синонинг «Шеър санъати» (поэтика) асари унинг «Китоб аш-шифо» асарининг мантиқ бўлими тўққизинчи фан қисмида келади. Шунинг учун ҳам файласуфнинг фикр-мулоҳазаларини баъзи ўринларда уқиб олиш ўнгай бўлмаслигини ҳам назарда тутмоқ керак.

Форобийнинг бошқа бир рисоласи «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида» деб аталади. Бу асарнинг асл қўлёзмаси Лондондаги «Индиян офис» (Ҳинд девоии) кутубхонасида сақланади. Уни шарқшунос Артур Арберри 1937 йилда нашр эттирган.

---

¹ «Барча китоб» деганда ўша мажмуада мавжуд бўлган мантиққа оид Форобий асарлари назарда тутилади. «Шеър китоби» эса шу мажмуанинг энг сўнггисидир.

1963 йили араб олими Абдурахмон Бадавий Аристотелнинг «Поэтика» асарининг қадимий ва ҳозирги арабча таржимаси билан бирга Форобийнинг «Шоирлар санъати қонунлари ҳақида рисола» деган асарини ҳам напір этдирди. Бадавий наشري матнининг аввалги бетида «рисола» дейилса, икки бетида «мақола» дейилган. Яна Бадавий Аристотелнинг «Поэтика»си таъсирида ёзилган асарлар қаторида Форобийнинг юқорида зикр этилган асари билан бирга, Ибн Сино ва Ибн Рўшдларнинг ҳам бу соҳада ёзган асарларини напір эттирган. Форобийнинг бу асари китобнинг 147—158-бетларида келган. У ерда келтирилишича, бу асарнинг биринчи ношири Арберри унга ўн битта таълиқ-изоҳ ёзган. У ўз изоҳларининг бирида бу асарнинг сарлавҳасида ёзилган «Шуаро» — «Шоирлар» сўзи ўрнига «аш-шеър» сўзини қўйиб ўқишни тавсия қилган. Бу тавсия билан Форобий асарини таржима қилсак, «Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола» деган маъно чиқади. Лекин Бадавий бу асарнинг номини қўлёзмада қандай битилган бўлса, ўшандай олишни лозим топган. Биз ҳам шу йўлдан бориб, қўлёзмада ёзилганича олдиқ. Форобий ўзининг бу асарида юнон адабиётидаги шеър турлари ва унинг жанрларига ҳам тўхталиб ўтган. Бу билан муаллиф ўз даврининг адабиёт мухлисларини юнон адабиёти билан таништирмоқчи ҳам бўлган. Аммо биз бу ерда Форобий асарларини таҳлил қилиб ўтирмадик, фақат ўша Бадавий нашрларидан қилган таржимамизни тақдим қилип билан кифояладик, халос. Бу тўғрида мулоҳаза юритиш муҳтарам китобхонларнинг ўзларига ҳавола қилинади. Таржимада қавсга олинган рақамлар ўша асар қўлёзмаси нашр этилган китоб бетларини ифодалайди.

Форобийнинг «Китоб аш-шеър» асаридаги унинг илмий қарапларини олимнинг ҳаёт йўли ва фаолиятисиз авглаш ачча қийин бўлиши табиийдир. Шунинг учун биз китобчага Форобийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳам қисқача маълумот берувчи бўлим киритдик. Китоб сўнгида эса ўрта аср араб муаллифлари Заҳириддин ал-Байҳақий, Ибн ал-Қифтий, Ибн Халликон ва Ибн Аби Усайбиа (1203—1270) китобларидан Форобий ҳақида ёзилганларнинг арабчадан таржимасини келтирдик. Бу маълумотлар ва уерда келтирилган Форобий асарлари рўйхати бу муҳтарам зот ҳақидаги тасаввуримизни бирмунча кенгайтиришга хизмат қилади.

Борди-ю, Абу Наср Форобийдек улуғ зот фикр-андишларини ўз маромига етказиш азмида, бир оз бўлса-да, чекинган ва саҳву ғалатга йўл қўйган бўлсак, у ҳолда муҳтарам китобхонлар таржимонни афв этарлар деган умиддамиз. Кези келганда пиуни ҳам айтиб қўймоқчимизки, йўл қўйилган бу саҳвлар бизга қайси йўсинда билдирилмасин, барини миннатдорчилик билан қабул этгаймиз.

Абдусодиқ ИРИСОВ

МУНДАРИЖА

Шарқнинг машҳур мутафаккири. <i>Музаффар Хайруллаев</i> .	3
Муаллим ас-соний. <i>Абдусодиқ Ирисов</i>	9

Абу Наср Форобий асарларидан намуналар

Талхису навомиси Афлотун (Афлотун қонунлари моҳияти)	
<i>Урфон Отажон таржимаси</i>	15
Фалсафату Аристотелис (Арасту фалсафаси). <i>Урфон Отажон таржимаси</i>	51
Шеър санъати. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	110
Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	116
Фозил шаҳар одамлари қарашлари 1—21 боблар <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i> , 28—34 боблар <i>Маҳкам Маҳмуд таржимаси</i>	126
Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида <i>Музаффар Хайруллаев таржимаси</i>	174
Форобий ҳикматлари. <i>Музаффар Хайруллаев таржимаси</i> .	182

Алломалар Форобий ҳақида

Байҳақий Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i> .	192
Ибн ал-Қифтий Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	196
Ибн Халликон Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	199
Ибн Аби Усайбна Форобий ҳақида. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	206
Абу Наср Форобийга тегишли асарлар рўйхати. <i>Абдусодиқ Ирисов таржимаси</i>	213
Сўнг сўз. <i>Абдусодиқ Ирисов</i>	221

ИЛМИЙ-ОММАБОН НАШР
АБУ НАСР ФОРОБИЙ
ФОЗИЛ ОДАМЛАР ШАҲРИ

(Танланган асарлар)

Ўзбек тилида

На узбекском языке

АБУ НАСР ФАРАБИ
ГОРОД МУДРЕЦОВ

Рассом Абдурахмон НУРҚОБУЛ

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

Расмлар муҳаррири Темур Саъдулла
Техн. муҳаррир Мирзиёд Олим
Мусаҳҳиҳа Зиёда Латифхон қиз

ИБ № 55

Теринга берилди 14.12.92. Босишга рухсат этилди 18.02.93. Бичими 84×108¹/₃₂. № 2 босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма табоғи 11,76. Нашр табоғи 13,8. 20000 нусха. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма 390.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 129. Навоий кў. часи, 30-уй. Шартнома № 6649.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг «Китоб» нашриёт-матбаа бирлашмаси 3-босмахонасида босилди. 700194. Тошкент, Юнусовод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.